

Rupert Rezső elmélete

Tehát újra kitört a rágalmak és a szitkozódások áradata ellenünk. Természetesen újra a hazát árultuk, miként annyiszor a múltban ... Hiába, erről a dúsan jövedelmező üzletről nem tudunk leszokni mi, hazaáruló gonosztevők. Nyilván megrögzött visszaesők vagyunk. Emlekezzünk csak vissza: mikor a magyar feudális-plutokrata érdekszövetség meghamisította a nép választójogát, és mi a külföld ítélőszéke elé járultunk Andrássy Gyula sötét, oligarchikus tervei ellen, akkor fizetett tollak egyhangúlag megírták rólunk, hogy hazaárulók vagyunk. Amikor egy évtizedes publicisztikai munkával megvilágítottuk Magyarország és a külföld előtt a magyar proletariátus, a magyar mezőgazdasági munkásság és a magyarországi nemzetiségek kálváriáját, újra felzúgott a kibérelt lelkiismeretek kórusa, hogy mi hazaárulók vagyunk. Amikor Magyarország és a külföld előtt rámutattunk arra, hogy a magyar agrárfeudalizmus és uzsorakapitalizmus rettenetes politikája végromlásba kergeti a magyarságot, és súlyos nemzetközi konflagrációkhoz fog vezetni, a mindenféle sajtóbérencék és panamisták hada újra megállapította, hogy áruljuk a hazát.

Pedig ha akkor szót fogadtak volna nekünk, és ha sikerült volna a félrevezetett magyar, osztrák és nemzetközi közvéleményt meggyőzni a fenyegető veszedelemről, s ha sikerült volna egy olyan nemzetközi és magyar közleket teremteni, mely a magyar feudalizmust és plutokráciát rákényszerítette volna az általános választójog behozatalára, a nemzeti autonómiák rendszerének kidolgozására, a latifundiumok felosztására és a korrupt gentry-vármegye demokratizálására, akkor sok minden másként történt volna. A világháborút elkerülhettük, s Magyarországot megmenthettük volna.

Ámde ez a gonoszán önző klikk, mely embertelen szociális és nemzetiségi politikájával Magyarországot a végromlásba kergette, a múlt szörnyű tapasztalatain sem akar okulni, és tovább folytatja esztelen nagyzási hóborttól fűtött politikáját, s továbbra is fenntartja azt a feudális dajkamesét, hogy honi dolgokról csak hazudni és ferdíteni szabad, de az igazságot megírni bűn és hazaárulás. S mint-hogy a Horthy-klikk szörnyűséges garázdálkodásaival szemben ezt mertük megtenni, s a Horthy-bérencek rendszeres nemzetközi hazudozásaival szemben egyszer megírtuk nem is a teljes igazságot, hanem annak csak egy kicsiny töredékét, a pesti kurzussajtó, sőt a zsidó „liberális” sajtó is tomboló dühvel fordul ellenünk, s legalább is in effigie szeretne bennünket felakasztatni.

Valóban, ezzel a társasággal, mely mindenkori urait a rabszolga alázatosságával és a prostituált nyereségvágyával szokta kiszolgálni, ezzel a közvéleménnyel nem volna kedvünk vitába bocsátkozni. Ámde egy olyan férfiú szava is felhangzik ebben a kórusban, akit mi, emigránsok is nagyra becsülünk. Rupert Rezső, ama kis számú emberek egyike, akik ezekben a rettenetes időkben megmentették Magyarországot becsületét, ez az erkölcsi hős is ellenünk fordult, s kemény szavakkal ítéli el eljárásunkat. Persze nemesebb érzülete távol tartja attól, hogy hazaárulást kiabáljon, és kivégzésünket sürgesse. Ellenkezőleg, enyhítő körülményeket keres és talál számunkra, sőt az egész emigráció likvidálását követeli: mégis ez a nemes és bátor ember is politikai eltévelyedésnek, az elvakult gyűlölködés gesztusának minősíti azt a tettünket, mellyel a Horthy-uralom rettenetes bűneit Európa ítélőszéke elé mertük vinni. Ezt az álláspontját Rupert Rezső a következőleg indokolja meg:

– Amikor Magyarországnak külföldön való megjelenéséről van szó, minden testvérharcnak el kell múltnia: kifelé meg kell őriznünk az egységet. Ahhoz képest, hogy Magyarország teljes fegyverzetben jelenhessék meg a külföld előtt, elenyészően csekély jelentőségűek azok a differenciák, amelyek magyar és magyar között vannak.

Mi Rupert Rezső elméletét úgy erkölcsi, mint politikai szempont-

ból egy felette veszedelmes tannak tartjuk. Egy elfogult, sötét, feudális elméletnek, mely nem méltó hozzá, a demokrácia bajnokához.

Erkölcsei szempontból tiltakoznunk kell a politikában, miként a magánéletben minden bűnnek és gázságnak eltitkolása, palástolása vagy pláne annak mint erénynek vagy érdemnek feltalálása ellen. A büntett elpalástolása bűnrészessé teszi a társadalomnak azt a részét is, mely a gonosztettől távol áll. S a hazudozás, a titkolózás, a potemkinádok rendszere egy olyan erkölcsi atmoszférát teremt, mely minden alkotó politikát lehetetlenné tesz. Egyik nem utolsó oka annak, hogy Magyarországon lehetetlen volt egy megfelelő nemzetiségi és szociális politikát inaugurálni, abban rejlett, hogy az úri klikk rendszeresen és államilag űzött hazudozásával félrevezette még a jóhiszemű és egészséges közvéleményt is.

De politikai szempontból még tarthatatlanabb a Rupert Rezső elmélete, mert épp ez a világháború és ez a világkrízis még a legnaivabb megfigyelő előtt is világossá tette, hogy milyen gonosz és átkos tan az, mely az egyes országokat kínai falakkal akarja egymástól elválasztani, s amely félre akarja vezetni a külföldet a honi állapotok igazi természetéről. Vagy Rupert Rezső még mindig nem látja, hogy a világkatasztrófa tulajdonképpen oka az volt, hogy az egyes nemzetek úgynevezett belpolitikai problémáikat rosszul oldották meg? Osztrák nemzetiségi kérdés, magyar nemzetiségi kérdés és agrárkérdés, orosz cárizmus és porosz militarizmus, angol imperia-lizmus és francia revánspolitika . . . ezek voltak azok a fő okok, melyek Európánkat a végveszedelembe kergették. És hogy ez megtörténhetett, annak fő oka abban rejlett, hogy a nemzetek nem ismerték kellő pontossággal az egymás problémáit, hogy a feudális, monopolista és kapitalista érdekszövetség titokban űzte átkos politikáját, és nem volt olyan hatékony nemzetközi közvélemény, mely képes lett volna ezeket a káros és veszedelmes törekvéseket ellensúlyozni.

Itt az ideje tehát, hogy végleg szakítsunk a nemzeti elzárkózás és titkolózás politikájával. Minden nemzeti belügy a nemzetközi közvéleményre is tartozik. Minden hazugság, szépítgetés, elferdítés ezerszeresen megbosszulja magát. S különösen végleg szakítanunk

kell azzal a feudális tannal, hogy a magyar a magyarhoz szükségképpen közelebb áll, mint a magyar valamely külföldihez.

Nyilván Rupert Rezső nem gondolta végig, hogy mit mond, mert ha végiggondolta volna, alighanem visszaszorzadt volna ilyen és hasonló következtetésektől: hogy például Francia-Kiss közelebb áll Ruperthez, mint Eduard Bernstein; hogy Héjjas Iván közelebb áll hozzá, mint Anatole France; hogy Prónay közelebb áll hozzá, mint Norman Angell, hogy Ostenburg közelebb áll hozzá, mint Gerhardt Hauptmann; hogy Horthy közelebb áll hozzá, mint Maynard Keynes.

Elég ezeket a konklúziókat szemügyre venni, hogy világosan lássuk a szóban forgó tézisnek reakciós természetét, bornírt sötéttségét. A magyar demokrácia és közszabadság útja nem lehet az, hogy a fehérterror banditáival összeszövetkezzünk Európa legjobb szellemisége és erkölcsisége ellen (márpedig aki a kurzus gonosztevőit leplezi a külföld előtt, az valójában, bár akarata ellenére is, ezt teszi), hanem az, hogy Európa valóban demokratikus, pacifista közvéleményével szövetkezzünk ama törpe maffia, ama katonai rémuralom ellen, mely a magyar népet szabadságától, jogaitól, földjétől és becsületétől fosztotta meg.

Ha pedig Rupert Rezső nekem nem akarna hitelt adni, és e cikk megállapításait is az emigrációs pszichózisnak tulajdonítaná, legyen szabad akkor egy olyan férfiú tekintélyére hivatkozni, kit szintén a magyar bűnök kergettek a végkétségbeesésbe, s akinek hazafisága még a kurzus előtt is vitán felül áll. Nos, Széchenyi István ezt tanította: régi axióma, hogy az, aki a haza mocskait palástolja, a haza fénypontjait piszkolja be; valamint a bűn leplezője is mindig erényt sújt.

Bécsi Magyar Újság, 1922. augusztus 30. Aláírás: Jászi Oszkár

ezt mertük megtenni: 1922 augusztusában Károlyi, Hock, Jászi, Linder és Szende a bécsi interparlamentáris konferencia tagjaihoz intézett angol-francia nyelvű, nyomtatott memorandumban leplezte le a magyar álparlamentarizmust.

Kossuth Lajos emigrációja és az októberi emigráció

I. Kossuthék emigrációs politikája

Az emigráció mai helyzetének és működésének elbírálására a mai nemzedék nem alkalmas, legkevésbé pedig az a társaság, amely odahaza fölfegyverzett maffiauralma védelmére kígyót-békát kiált a magyar emigrációra, és a hazaárulás anatómájával sújt bennünket. Ezeknek a rágalmaknak a kormányajtó által folytonosan kürtölt tömege még a jóhiszemű közvélemény egy részét is befolyásolja, s minthogy nem üvöltünk együtt a farkasokkal, hanem ellenkezőleg, minden lehetőt elkövetünk arra, hogy a Horthy-kamarilla átkos rendszerét odahaza és külföldön diszkreditáljuk, hogy ennek a rendszernek a magyar népre és a nemzetközi rendre való vészes hatásait kimutassuk: a kritikátlan közvélemény tényleg hitelt ad a Horthyék megfizetett tollforgatóinak, hogy mi csakugyan Magyarországra ellen küzdünk, hiszen annak egész mai politikai, kormányzati és társadalmi rendszerét elítéljük és diszkreditáljuk.

Ilyen körülmények között talán nem lesz fölösleges egyszer megvizsgálni, hogy vajon a mai magyar emigráció politikája általános erkölcsi és hazafisági szempontból védelmezhető-e, s mennyiben igaz, hogy átléptük azt a határt, amelyet minden, a saját hazáját szerető és nemzetét megbecsülő politikusnak be kell tartani? Ennek a vitakérdésnek az eldöntésére egy történelmi analógia kínálkozik, mely messze mutató perspektívaival alkalmas arra, hogy ítéletet mondjon a mai magyar emigráció politikájára, taktikájára és a moralitására felett.

Ez az analógia a minket megelőző másik magyar emigrációnak, Kossuth Lajos és társainak a példája. Ez az analógia már azért is felvilágosító és útmutató lehet, mivel a Kossuth-féle emigráció felett az utókornak megtisztult és tárgyilagos közvéleménye már régen ítéletet mondott, és megállapította, hogy Kossuth és társai tévedhettek

egyes történelmi helyzetek megítélésében és az adott eszközök kiválogatásában, de ma már nincs senki, aki Kossuth Lajos és szűkebb emigráns körének jóhiszeműséget, motívumai tisztaságát és lángoló hazaszeretetét kétségbevonná. Igen szigorú mértékkel mértem meg tehát mai törekvéseinket, amikor azokat a Kossuth Lajos példájával hasonlítom össze.

Nézzük tehát, mindenekelőtt, hogy mi volt a Kossuth Lajos emigrációs célkitűzése, és minő eszközökkel igyekezett ezeket a célokat megvalósítani. Az 1849. évi katasztrófa után, amikor a Habsburg-dinasztia az orosz túlerőre támaszkodva a magyar forradalmat letiporta, és Magyarországot a birodalmi kapcsolatba, mint állami függetlenségét elveszített provinciát, beillesztette, Kossuth Lajos álláspontja a következő volt:

„Nemzetem nem halhat meg a szenvedések alatt, melyek reá mérettek. A magyar kérdésnek történelmi alapja van, jogi alapja is van; s e kérdés Európa hatalmi súlyegyenének érdekeivel kapcsolatos. Ily kérdések belekiáltanak a világtörténelem logikájába. E kiáltást ideig-óráig az erőszak elfojthatja, de a kérdést ki nem törölheti az események számlakönyvéből, ahova azt a történelem beírta. E kérdés helyet fog magának követelni Európa függő kérdései közt mindaddig, míg vagy jog és igazság szerint meg nem oldatik, vagy a nemzet róla maga le nem mond.”

Erről a magyar történelmi vártárol nézve a dolgokat, Kossuth Lajos következőképp körvonalazta az emigráció feladatát:

„Az emigrációnak élő tiltakozást kell képeznie a magyar haza állami életének eltiprása ellen Isten és világ előtt.

Szólania kell a némaságra kárhoztatott, cselekednie a bilincsbe vert nemzet helyett, a bilincsbe vert nemzet javára . . .

Fenn kell tartani a magyar kérdést a világtörténelem azon kérdései közt, melyek annak elmészetétől megoldást követelnek az erkölcsi világtrendet kormányzó örök törvények örök igazsága szerint . . . Hirdetnie kell hitét nemzete független jövődjében, mi-

szerint a világ is higgyen benne, s mert hiszen, a magyar nemzetet számba is vegye.”

Ezeztől az eszméktől vezettetve, Kossuth az ő emigrációs feladatát két úton akarta elérni. Az egyik a Habsburg-monarchiának fegyveres széttörése volt. A másik: a Magyarországot környező nemzeti államokkal egy olyan konföderációs viszonyt létesíteni, mely a Habsburg-iga alól felszabadulandó Magyarországot szervesen beillesztené a Duna-medence népeinek gazdasági és kulturális életébe. E célból szabadkereskedelmet hirdetett Magyarország és ezen országok között, s a nemzetiségi kérdés megoldását követelte a szabad nemzeti autonómiák szellemében: „Én meg vagyok győződve – úgy mond –, hogy a független Magyar-Horvátország, Szerbia és a dunai fejedelemségek kültámadás elleni védszövetsége Európa nyugalmának és függetlenségének minden hatalmi túlterjeszkedés ellen a mostaninál biztosabb védgátját képezné. Nem is hiszem, hogy ezen konföderáció és Lengyelország helyreállítása nélkül az európai államrendszer amott keleten normális megüledésre juthasson. Ha a kisebb nemzetek a nagyhatalmak általi elnyeléstől meg nem óvatnak, Európában nem lesz szabadság, nem lesz nyugalom, csak nagyravágási, túlsúlyra törekvési vetélkedések lesznek egyfelől, másfelől örökös konspirációk. Én erősen meg vagyok győződve, hogy a Duna-völgyi kisebb nemzetek konföderációja a történelem logikájának parancsoló követelménye. Ez azonban egy független Magyarországot feltételez. Enélkül lehetetlen...”

Kossuth Lajos emellett a történelmi és politikai álláspontja mellett mindvégig megmaradt. Megmaradt akkor is, amikor a magyar közvélemény végleg cserbenhagyta, amikor Deák Ferenc az ő rövidlátó kompromisszumát Ausztriával megcsinálta, s amikor Kossuthnak az emigráció akcióját végleg likvidálnia kellett, minthogy Európa egy átmeneti konszolidáció állapotába jutott. De bár Kossuth látta, hogy politikája a közeljövő szempontjából megbukott, a távolibb jövő fejlődés s a történelmi igazság szempontjából továbbra is fenntartotta emigrációs programját ezekben az ünnepélyes és profetikus szavakban:

„Ma már ez (az emigráció törekvései) mind csak múlt. A nemzet másként határozott. Összetörte annak a zászlónak rúdját, melyet mi a hontalanság göröngyös útjain fennen lobogtatánk. Azt írtam Deák Ferencnek: hogy a magyar kérdés számbavételi ereje egy »nagy vívmány volt, melyet feladni bűn...« Feladatott... Magyar kérdés lehet, hiszen van a szívek rejtekében, de a világ előtt nincs. Magyar emigráció nincs. Fiaimmal s pár elvrokon hű baráttal egyedül állunk. Elhagyatott, magános vándorok a sivatagban. Nekem, a sír szélére érkezett öreg vándornak, kinek jövődjé nincs, s kinek múltjában nincs öröm, azt mondja lelkem meggyőződése, hogy miként nemzetem ellenségeivel szemben, úgy most saját nemzetemmel szemben is énnékem van igazam!... A világ bírása ítélni fog...”

Ehhez a meggyőződéséhez Kossuth élete végéig ragaszkodott, és sohasem szűnt meg az Ausztriával való viszonyt ostorozni egyrészt, másrészt pedig hatalmas szavát mindannyiszor felemelni, amikor az ország belpolitikájában a liberalizmusról s a népjogok védelméről volt szó. Természetesen Kossuth elsősorban külpolitikai, tehát közjogi szempontból nézte a magyar problémát. A független magyar államiság és ezen államiságnak beillesztése a dunai népek életébe, ez volt előtte mindig a primus. Mélyreható közgazdasági és szociális reformokat csakis egy ilyen új rendben tudott elképzelni: „Deák túllőtt a célon – írja egyszer –, s e túllövés nagy katasztrófáknak lehet csírája, melyek közt a birodalom felbomlása tán még nem is a legnagyobb... még ennél nagyobb is érheti a hazát s a dinasztiát.” Mert Ausztria és a Habsburg-ház „egy mesterségesen összetákolt hatalom, melynek nemzeti alapja nincs, melynek elemei szerves kohézióval nem bírnak; aspirációik szertehúzó, s összhangzásba semmi kigondolható módon nem hozhatók: egy ilyen hatalom már pusztta létevel is vitás kérdéseket teremt, háborúkat provokál”.

Kossuth szerint tehát „a nemzet feladata egészen átlátszó és világos: mindent elkövetni, hogy Ausztria a civilizációra nézve már a legközelebbi jövőben is hasznavehetetlen, magát túlélts felbomlásnak indult anakronizmusnak tekintessék, mert valóban az”.

„Bizonyos, hogy Ausztriának okvetlenül bekövetkező megsemmisülésétől kezdve a nemzet feladata egészen átlátszó és világos: mindent elkövetni, hogy Ausztria a civilizációra nézve már a legközelebbi jövőben is hasznavehetetlen, magát túlélts felbomlásnak indult anakronizmusnak tekintessék, mert valóban az”.

misülésénél fogva nagy feladat vár mind a magyar nemzetre, mind azon nemzetiségekre, melyeknek földrészeit a Duna hajjai mosásák... Hivatásunk elől menni azon munkában, melynek feladata a Duna mentében kifejtetni és megszilárdítani a szabadságnak s a népek békés együttélésének erőteljes alapzatát... Amely nemzetnek nincs hivatása, az elpusztult menthetetlenül. De jaj annak a nemzetnek is, melyre nagy hivatást ruházott a gondviselés, de amely vagy felfogni nem képes ezen hivatást, vagy annak megfelelni az erkölcsi erőt nélkülözi... Egy gondolata legyen minden magyarnak: Ausztria megsemmisülésének siettetésével a népek szövetségét s e szövetségben a szabadságot megalapítani.”

Ha most már a Kossuth Lajos emigrációs céljaitól azokhoz az eszközökhöz fordulunk, melyeket a nagy államférfi száműzetése alatt felhasznált, azt látjuk, hogy teljes férfias elszántsággal mindazon erőforrásokat felhasználta, amelyek e mozgalmas időkben rendelkezésre állottak. Ne gondolja senki, hogy Kossuth egy pusztán eszmei, ideológiai hadjáratot indított eszméi megvalósítása érdekében. Mert Kossuth minden idealista lendülete mellett is ízig-vérig réalpolitikus volt, aki tisztában volt azzal, hogy az ő korában gyakorlati célokat csak hatalmi eszközökkel lehet megvalósítani. Épp ezért Kossuth Lajos a magyarkérdést fegyverrel akarta megoldani, felhasználva mindazokat a nemzetközi bonyodalmakat, melyek akkor alkalmasságnak látszottak lenni a magyarkérdés felvetésére s a Habsburguralom lerázására. Tényleg azt látjuk, hogy Kossuth az 1859-i osztrák-olasz-francia konfliktusban III. Napóleonra és Viktor Emanuelre támaszkodik, és az ő anyagi, erkölcsi és politikai protektorátusuk alatt megszervezi a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, melynek feladata lett volna az összes erőket tömöríteni az akkori osztrák-magyar politika ellen támasztandó fegyveres fölkelésre. Majd később, Cavour második miniszterelnöksége idején, mindent elkövet, hogy Olaszország fegyveres támogatását elnyerje egy, a Habsburgok ellen indítandó háborúhoz. Később az 1863-i lengyel felkelés-

be igyekszik Magyarország ügyét bekapcsolni, hogy Ausztria megbuktatásával Lengyel- és Magyarország függetlenségét és az olasz területi egységet keresztülvigye. Követeket küld Párizsba, hogy a nemzetközi tényezőket egy ilyen fegyveres és diplomáciai beavatkozás tervének megnyerje. Merész akciójában nem tartotta vissza az a tudat sem, hogy a hivatalos magyarság ellen van. „Fáj lelkemnek – írja egy helyen –, hogy önzéstelen, becsületes igyekezetem nem támogatatik a hazában, de kötelességem érzetében ez meg nem tántorít. Ismerem nemzetemet. Sokszor megtörtént már rajta, hogy úgy látszott, beadja a derekát, pedig csak meghajlott a vállait nyomó teher alatt, de nem tört meg. És én különbséget tudok tenni a hangadó elemek és a hallgatag tömegek közt. A haza szabadságának istene nem halt meg azért, mert oltára körül nem szoronganak az imádkozók. Van imádság a szívekben, van a házi tűzhelyeknél, ha Bécsben nem hallják is. Nyíljék csak alkalom okszerű kilátással, s a honszeretet suttogása mennydörgéssé válik, mely a bécsi Burg falait megreszketteti... Tegyük meg, amit tehetünk, hogy a lengyel felkelés ily alkalommá váljék.” És később is, az 1866-i válság idején, Kossuth nagyarányú kísérletet tesz, hogy Magyarország ügyét bekapcsolja az újabb európai konflagrációba, s hogy úgy a francia császár, mint a porosz király támogatását megnyerje a Habsburg-iga lerázása eszméjének.

Mindezek a katonai és diplomáciai összeköttetések eredményre nem vezettek, de Kossuth Lajosnak soha semmi kétsége nem volt az iránt, hogy helyes úton járt, amikor a külföldi hatalmak diplomáciai és katonai támogatása igénybe vételével akarta megdönteni a Habsburg-uralmat és ama magyar kormányköröket, akik az abszolutizmusnak támogatására siettek. És a reakciós terror nyomása alól felszabadult nemzet, amellyel évtizedeken át el akarták hitetni, hogy Kossuth Lajos egy hazaáruló kalandor, végre is megértette a Kossuth emigrációs politikájának nagyvonalú bátorságát és erkölcsi erejét. Az 1914-i viláégés és következményei pedig mindenben igazolták prognózisait. A Habsburg-dinasztia, a dualizmus, a magyar-német elnyomó és természetellenes uralom valóban nemcsak

a Habsburg-ház, nemcsak a Habsburg-birodalom, de Magyarország katasztrófájára is vezetett.

„A világ bírása” csakugyan ítél, mégpedig a történelmi nemezis egész kérlelhetetlenségével.

II. Az októberi emigráció politikája

Azok után, amiket a Kossuth Lajosék emigrációs politikájáról kifejtettem, nyilvánvaló, hogy az októberi emigráció voltaképpen a Kossuth Lajos célkitűzéseinek folytatója és végrehajtója, amint-hogy 1918 minden lényeges ponton folytatója és végrehajtója 1848-nak.

Azok a külpolitikai bonyodalmak, az a nemzetközi katasztrófa, melyet Kossuth Lajos egész emigrációs pályája alatt előre látott, 1918-ban tényleg bekövetkezett, s akkor először nyílt meg a komoly lehetőség arra, hogy Kossuth programja végrehajthassék: Magyarország állami függetlensége biztosítható, népének demokratikus szabadságjogai megvalósuljanak, és a szomszédos államokkal egy békés és ésszerű nemzetközi rend létesíthető.

Ámde az októberi forradalom nemes lendületét letörték a múltnak bűnei és a jelen mostoha körülményei. Az antant esztelen politikája végkétségbeesésbe kergette a nemzetet, és egy utópisztikus forradalom romjain újra az abszolutizmus rendszere következett be, miként 1849-ben, azzal a különbséggel, hogy Horthy abszolutizmusát többé nem az orosz fegyverek alapozzák meg, mint egykor a Habsburgokét, hanem a fehér ellenforradalom által bekönyörgött román hadsereg.

Az októberi emigráció tehát nagyban és egészben ugyanazon célokért harcol, mint Kossuth Lajos emigrációja. Először, diszkreditálni törekszik ország-világ előtt annak a törpe maffiának az uralmát, mely egy még kegyetlenebb és véresebb abszolutizmust gyakorol az ország igába vert népe felett, mint a Bach-korszak abszolutizmusa. Másodszor, egy valóban független, szabad és demokratikus

államrend megvalósítására törekszik, mely a magyar nép akaratán épülne fel, nem pedig néhány száz gróf, uzsorás és habsburgista tiszt fegyveres erőszakán. Harmadszor pedig, minthogy fizikai és történelmi lehetetlenségnek tartja a régi Magyarország határait újabb háborúkkal helyreállítani, és a legnagyobb istentelenségnek a háború által biológiai, gazdasági és erkölcsi alapjaiban amúgy is megroppant magyarságot egy újabb vérözönnel kitenni, ebben a válságos történelmi helyzetben is a Kossuth tradícióit követi, amikor egy békés dunai konföderáció formájában keresi annak az új közép-európai államrendnek a szervezetét, mely egyrészt szabad gazdasági és kulturális csereforgalmat létesítene a lekapcsolt részek és az anyaország között, másrészt pedig a nemzeti autonómiák szellemében kiküszöbölné minden faji és nemzetiségi elnyomást a Duna medencéjéből.

Amíg így a célkitűzéseiben a két emigráció között messzemenő megegyezés mutatkozik, addig az eszközökben egy lényeges eltérés konstatálható. Ugyanis az októberi emigráció eszközeiben a nemzetközi viszonyok súlya alatt és sokkal nehezebb felelőssége tudatában jóval mérsékeltebb és óvatosabb, mint az 1849-i emigráció. Míg ugyanis Kossuthék messzemenő diplomáciai és katonai szövetségeket kötöttek a külállamokkal, s terveik keresztülvitelének fegyveres kockázatát is vállalták: addig az októberi emigrációnak minden egyes csoportja szigorúan megőrizte a maga teljes külpolitikai függetlenségét, és működése kizárólag eszmei, erkölcsi és propagandisztikus természetű.

Helyes volt-e ez a mérsékeltebb és óvatosabb taktika, s hogy egyáltalán meg lett volna-e a lehetősége egy merészebb és végletesebb taktika folytatásának, azt ez alkalommal nem kívánom megvizsgálni, minthogy ez a probléma kívül esik eme cikkek keretein. Annál érdekesebb kérdés a következő: mi lehet az oka annak, hogy míg a Kossuth emigrációja ma az egész nemzet által bálványoztatik, addig az októberi emigrációt a rágalmaoknak egyre gyarapodó tömege kíséri?

Természetesen ebből a jelenségből sokat megmagyaráz a törté-

nelmi távlat különbözősége. Lehet, sőt valószínű, hogy néhány év múlva a mi emigrációnk is egész más színben fog állni a magyar közvélemény előtt. Mégis vannak olyan tömeglélektani momentumok, melyek a két emigrációnak eltérő elbírálását magukban véve is megmagyarázzák.

Eme momentumok között azt szokták felemlíteni, hogy míg Kossuth harca egy idegen hatalmasság, egy idegen abszolutizmus ellen vívatott, addig az októberi emigráció egy magyar kormány, az önrendelkező magyar állam ellen küzd. Nem a Habsburg-abszolutizmussal állunk ma szemben, hanem egy, bár reakciós, de ízig-vérig magyar kormányzati rendszerrel. Míg tehát Kossuth a Habsburg-szoldateszkát és kamarillát bélyegezte meg Európa és a világ színe előtt: addig mi voltaképp tulajdon hazánkat, tulajdon nemzetünket állítjuk pellengérre.

Ez az érv nyilván – ott, ahol jóhiszemű – egy optikai csalódáson alapszik. Először azért, mert voltaképpen ma is a Habsburg idegen uralommal állunk szemben, melynek úgy Horthyék, mint az egész kurzus, sőt az úgynevezett ellenzéknek nagy része is tudatos vagy öntudatlan strohmanjai. Az egész mai rendszer nyílt vagy hallgatólagos alapgondolata a Habsburgok uralmának helyreállítása először a kis Magyarországon, azután Ausztriában, hogy később innen indulhasson meg a harc az utódállamokkal szemben a régi Habsburg-birodalom visszacsínálásáért. Vagyis, ha a dolgok realitását eltakaró ideológiai lepleket leszakítjuk, nyilvánvaló, hogy ma is ugyanazzal a nagybirtokos és klerikális Habsburg-kamarillával és szoldateszkával állunk szemben mi is, amely ellen Kossuth Lajos egész életküzdelmét irányította. Ez a megállapítás annál igazabb, mivel a mai Magyarország nem szabad, önrendelkező ország, hanem olyan alkotmánnyal bír, amelyhez fogható nyílt és leplezetlen osztályuralom ma nincs egész Európában. Amíg az általános, egyenlő és titkos választójognak egy őszinte és becsületes rendszerét nem valósítják meg, addig mi a mai rendszert nem kevésbé fogjuk abszolutistikusnak tartani, mint ama Bach-korszakét, mely ellen a 49-es emigráció harcolt.

Sőt. Ez az új abszolutizmus nyomasztóbb, gonoszabb és embertelenebb, mint a régi volt. S ez az a pont, amely egyszersmind megmagyarázza, hogy miért gyűlöltebb és üldözöttebb a mi emigrációnk, miként a régi volt. Ugyanis a Bach-korszak abszolutizmusa minden gonoszsága és rövidlátása mellett mégis a felvilágosodott abszolutizmusnak egy neme volt. Ne feledjük, a Bach-korszak elsősorban az uralkodó osztályok privilégiumai ellen irányult, ellenben végrehajtotta azt a jobbágyfelszabadítást, melyet a nemesi társadalom az utolsó perzig elszabotált. Emellett a Bach-korszak a szükséges és korszerű közigazgatási, jogi, közlekedési és hitelügyi reformok egész sorát valósította meg. Ezért vált a Bach-korszak annyira gyűlöletessé, és csak másodsorban a politikai szabadságjogok elkobzásáért. A Bach-korszak alatt az egész úri Magyarország nagyon rosszul érezte magát, ellenben a széles néptömegekre nézve ez a korszak nem egy tekintetben megkönnyebbülést és javulást hozott. Innen a feudális társadalom fokozódó gyűlölete a Habsburg-uralommal szemben, innen a nemesi körök és a hangadó elemek megértőbb és türelmesebb álláspontja Kossuthékkal szemben. Mert mindig azt remélték, hogy ha Kossuth terve sikerül, nem a Kossuth demokratikus Magyarországa, hanem a régi feudális Magyarország fog helyreállíttatni.

Az októberi emigráció helyzete ezzel szemben tökéletesen más. A Horthyék abszolutizmusa a régi ragadozó magyar feudalizmus, klerikalizmus és úri analfabetizmus számára, valamint a nagy zsidó uzsora számára az optimum állapotot jelenti. Nekik a mai rend tényleg *le meilleur des mondes possibles*. A Horthy-uralom ugyan még teljesebben tönkreteszi a szabadságjogokat, amint ezt a Bach-korszak tette volt, ámde ez a jogfosztás csaknem kizárólag a dolgozó népelemek, a proletariátus, a föld nélküli és kisbirtokos parasztság és a produktív intelligencia ellen irányul. Ellenben a Gömbösféle gépezet a legkitűnőbb eszköz oly mérvű munka nélküli jövedelem kisajtolására, aminőhöz foghatót még a magyar történelem sem látott! Innen van, hogy a régi privilegizált elemek, legalábbis a tudat alatt, igen jól érzik magukat Horthy-Magyarországban, mert

többé-kevésbé világosan érzik, hogy ez az egyetlen lehető módszer latifundiumaik, vármegyéjük és uzsorabankjaik fenntartására.

Minthogy pedig az októberi emigrációnak publicisztikai szabadságharca nemcsak Magyarország tényleges függetlenségének helyreállítására irányul, hanem a Habsburg-iga végleges és tökéletes lerázására, valamint a latifundiumok, a holtkéz, a dzsentrivármegye és a panama-kapitalizmus végleges likvidálására is, világos, hogy mi egy sokkal nagyobb, keményebb, veszedelmesebb, osztálytudatosabb fronttal kerültünk szembe, mint a Kossuth emigrációja. Mert mi nemcsak a mai kormányzó abszolútizmussal állunk kiegyenlíthetetlen ellentétben, hanem ezen rendszer úgynevezett ellenzéke túlnyomó többségével is, Friedrichtől Apponyin és Andrásyn át Vázsonyiig.

Világos tehát, hogy minket nemcsak a fehér maffia katonai bandái gyűlölnék és rágalmaznak, hanem a grófok, a főpapok és a bankárok egész szövetsége, valamint talmi-ellenzékük is, mindazokkal a hatalmas nemzetközi erőforrásokkal együtt, melyek rendelkezésükre állanak. Ezzel szemben mindazok, akiknek érdekében dolgozunk és harcolunk, az egész dolgos magyar társadalom: munkásság, parasztság, intelligencia, oly teljesen és tökéletesen el vannak nyomva, oly szörnyen le vannak terrorizálva, hogy minket védelmébe nem vehet, annál kevésbé, mivel működésünket a sajtó szabadsága elkobzása folytán nem is ismeri. Úgyannyira, hogy még azok a politikai vezérek is, kik az októberi tradíciókból merítik egész bölcsességüket és minden presztízsüket, minket a harmadik kakaskukorékoláskor mindig megtagadnak.

Ez magyarázza meg az októberi emigrációnak páratlan nehéz és tragikus helyzetét. Azonban nincs okunk csüggedni: Október ma erősebb, mint valaha, és a lefolyt három emigrációs év óriási szellemi és erkölcsi tőkét halmozott fel az októberi célkitűzés igazságai mellett. Minden okunk megvan, hogy büszke önérzettel ismételjük meg Kossuth Lajos régen elhangzott szavait: „Én különbséget tudok tenni a hangadó elemek és a hallgatag tömeg között. A haza

szabadságának istene nem halt meg azért, mert oltára körül nem szoronganak az imádkozók.”

A történelem szelleme és az erkölcsi igazság éppúgy mellettünk van, miként egykor a Kossuthék emigrációja mellett volt.

„A világ bírāja” újra ítélni fog!

Bécsi Magyar Újság, 1922. október 22. és 26. Aláírás: Jászi Oszkár

le meilleur des mondes possibles: a lehetséges világok legjobbjika.

Kossuth meggyalázása

*A New York-i Kossuth-szobor 1928. március 15-i leleplezésekor
meg nem tartott beszéd*

Amerikaiak! Amerikai Magyarok! Magyarországi Vendégek! 77 év előtt, mikor az amerikai képviselőházban Kossuth Lajos fogadtatásáról beszéltek, Hale szenátor ezeket mondotta: „Akarom, hogy Kossuth Lajos idejöjjön, mert az ő személye élő tiltakozás a zsarnokság ellen, bármilyen néven és bárhol jelentkezzen is az.”

Néhány hónappal később, mikor Massachusetts népe ünnepélyes fogadtatásban részesítette a nagy száműzöttet, Emerson, lelki szemeit a jövőbe függesztve, Magyarország volt kormányzójához a következő szavakat intézte: „Semmi véletlenség sincs az Ön viselkedésében. Mi láttuk, hogy Ön szerves része annak a küzdelemnek, amelyet folytatott. Mint a szabadság harcosa, Ön egyszersmind a sors irányítója is.”

Három nemzedékkel később, midőn Lord Bryce megkísérelte fölmérni a világháború előtt ható erkölcsi tényezőket, arra jött rá, hogy ezeket öt ember szabta meg: Napóleon, Bismarck, Cavour, Mazzini és Kossuth.

Mialatt Magyarországot a bécsi kamarilla, majd a dualizmus szégyenletes alkotmánya nyomta el, mialatt a magyar nép akarát a korrupció és a habsburgi szuronyok bénították, Kossuth emlékét képtelenek voltak elhomályosítani. A turini remete üzenetétől állandóan remegtek Bécsben, s ezalatt a magyar parasztok és munkások szótlanul, de makacsul várták a forradalom hőséneke visszatérését, és minden alkalommal fölhangzott a régi nóta:

„Kossuth Lajos azt üzenete.”

De a Habsburgok trónfosztója sohase tért vissza. Mikor tetemét hazavitték 1894-ben, Budapest utcáit olyan lelkes tömeg öntötte el,

melyhez hasonlót soha nem láttak, és az egész ország odazarándokolt, halhatatlan fia végtisztességére.

Ki volt az a férfi, ki ekkora szeretetet és gyűlöletet, ekkora reményt és félelmet tudott kiváltani? Abban a korszakban, mikor minden hatalom a nemesség kezében volt, mikor a paraszt a nagyurak igájában görnyedt, mikor a habsburgi abszolútizmus a grófok és püspökök segítségével korlátlanul és felelőtlenül uralkodott, mikor Magyarország gazdasági fejlődését egy kegyetlen osztrák gyaratpolitika fojtogatta, Kossuth Lajos, egy szegény vidéki ügyvéd, minden családi tekintély és összeköttetés nélkül, az erőtlen és szervezetlen közvéleménynek új utakat nyitott, és új eszméket vetett fölszínre. Első nagy újságírója lett annak az országnak, melynek addig semmi politikai sajtója sem volt, és hatalmas közhangulatot teremtett fontos társadalmi újítások javára. Programja három pillérré támaszkodott: a jobbagyság fölszabadtására, parlamenti képviselő bevezetésére és az ország Béctől való függetlenítésére. Programja érdekében szinte emberfölötti munkát fejtett ki. Kék szemének tüze, hangjának mágneses varázsa, ékesszólásának ereje nem csupán az ország nincstelenceinek tömegét vonta búvkörébe, de az ország köznemességének fölvilágosodottabb köreit is magával ragadta.

S a hívőknek mindig nagyobb és nagyobb tábora követte az apostolt. A magyar reakció és a bécsi kamarilla növekvő félelemmel látta e „homo novus” gyújtó propagandáját. Három évre börtönbe vették, abban a reményben, hogy a magánzárka majd megtöri életerejét. De nagyon csalódtak. Kossuth nemcsak hogy töretlenül hagyta el börtönét, de hivatása tudatában még németül, franciául és angolul is megtanult ott, úgyhogy száműzetése idejében képes lett az egész művelt világ figyelmét fölkelteni.

Közben mindjobban kiélesedett a helyzet Bécs és a magyar ellenzék között. Kossuth még erősebben folytatta harcát Ausztria és a feudalizmus ellen. Miként Ghandi saját korunkban, ő is védőszövetséget csinált az idegen ipar ellen, és tollával, amit „emberi szeretetbe” mártott, támadta a feudális előjogokat. De Bécs sziklakeményen ellenállt minden reformnak, míg csak a párizsi februári for-

radalom Ferdinánd császárt parlamenti alkotmány ígéretére nem kényszerítette. Kossuth, mint pénzügyminiszter, megkezdhette reformeszméi megvalósítását. De már néhány hónap múlva a habsburgi uralkodó, miként már annyiszor, most is megszegte ígéretét, és a „divide et impera” jelszava alapján polgárháborúra uszította a nemzetiségeket, kik jogfosztottnak érezték magukat a magyar ellenzék téves nemzetiségi politikája miatt.

Ez volt az egyetlen pont a forradalom idejében, melynél Kossuth a helyzetet félreismerte. De a Habsburgiak és a nemzetiségek együttes támadása ellen is a nemzeti függetlenség és emberi szabadság eszméjének ereje csodákat művelt. Kossuth ékesszólása és szervező lángelméje hatalmas sereget teremtett, mely győzelemről győzelemre haladt. A kocka el volt vetve, a debreceni nemzetgyűlés megfosztotta trónjától a szőszegő Habsburgokat 1849 áprilisán.

Elvesztvén Magyarországot, a császár a legnagyobb megaláztatásra kényszerült, amikor Oroszország segítségét kérte. Megtörtént a szörnyű bűn, megfojtották a magyar szabadságharcot, és a fiatal Ferenc József és udvara olyan kegyetlen hóhérmunkára vetemedett, mely példátlan maradt a civilizált nemzetek történetében.

A magyar szabadságharc 13 vezető tábornokát fölakasztották, s a miniszterelnököt agyonlőtték. Ekkor következett a Bach-korszak németesítő önkényuralma. Az ország közvéleménye valójában halott volt. De Kossuth, száműzetése e sötét éveiben, csodálatos szívóssággal fennen hirdette Magyarország igazát, és ráterelni igyekezett Európa és Amerika liberális közvéleményét a Habsburg-uralom közép-európai veszedelmére, mint nemcsak a magyar függetlenség, de a románok és szlávok emancipációjának is legfőbb akadályára. Férfias őszinteséggel revideálta előbbi nemzetiségi politikáját, és új felfogást dolgozott ki, mely minden faj teljes nemzeti önkormányzatán s a dunai népek szövetségén alapul.

Ha az ő terve került volna kivitelre, elkerülhető lett volna a világháború borzalma. De más irányt követtek. Magyarország uralkodó osztálya, az abszolutizmus nyomása alatt, kiegyezett a császárral. Megcsinálták a dualizmust, egy mesterkéltséggel és erkölcstelen

tákolmányt, s a nemzetiségek többségét egy német-magyar fönnhatóság igája alá helyezték. A rövidlátó politika a többi nemzetiségeket irredentizmusba kergette, és egész Közép-Európa a pánszlávizmus és pángermanizmus malomkövei között föltartóztatlanul sodródott a katasztrófa felé. Kossuth tisztán látta a dualizmus veszélyét, és a dunai államszövetség tervét ajánlotta az összes népek egyenjogúsítása alapján, mint a tartós béke egyetlen biztosítékát.

„Egyenlőség, megértés és testvériség magyarok, szlávok és románok között! Ez az én leghőbb kívánságom, legőszintébb tanácsom.”

Ez volt az a férfi, a látnok, a moralista, akinek emlékét ma ünnepeljük. És az amerikai magyarok, a bányák és gyárak névtelen munkásai nemes munkát végeztek, amikor szerény bérükből ezt az emlékművet emelték. Magyarországnak, melyet egy kegyetlen nagyhatalmi béke megcsonkított, s egy rabló oligarchia fejlődésében megakadályozott, sohasem volt nagyobb szüksége Kossuth szellemére, mint a jelen sötét korszakában. De semmi jele sincs annak, hogy Magyarország jelenlegi vezetői nagy prófétánk üzenetét követnék. Azok között, kik e mai ünnepélyt rendezték, és azok között, kik e szoborhoz zarándokoltak, alig látok valakit, akit Kossuth tanítványának lehetne nevezni.

Ellenkezőleg, a magyar küldöttség többsége bűnös annak a rendszernek megteremtésében, mely fegyveres vagy közigazgatási erőszakkal kisémmizte Kossuth igazi követőit a magyar nemzetgyűlésből, hisz Magyarország az egyetlen európai állam, hol még a szégyenletes nyílt szavazás folyik. Kossuth valódi követőit ma jobban üldözik, mint a kommunistákat. Buza Barna, Nagy Vince, Batthyány Tivadar gróf és sok más igazi kossuthista képtelen csak egyetlen népgyűlést is rendezni a föld népe között. Vámbéry Rusztemet, a híres büntetőjogászt kiűzték az egyetemről, s most egy csodálatos magánharcot folytat a középkor szelleme ellen. Hock János, a magyar Lamennais, a Nemzeti Tanács elnöke, aki újra detronizálta a Habsburgokat, s a Kossuth-hagyományok sok más kitűnő letéteményese ma mint szegény száműzöttek élnek szerte a világban.

A magyar küldöttség többsége bűnös ama rendszer támogatásában, mely a kommunizmus hazug ürügye alatt börtönben senyveszti a magyar munkásokat, s a nemes lelkű Károlyi Mihály grófot nyomorba kergették, még kisgyermekének sem kegyelmeztek azzal, hogy elrabolták a vagyonát, mert komolyan vette Kossuth Lajos üzenetét, és fölosztotta saját birtokait a parasztok között. S ugyanez a rendszer adott kegyelmet és nemzetgyűlési képviselőiséget a tömeggyilkos Héjjas Ivánnak, Horthy admirális kebelbarátjának, és hétévi börtönre ítélte Hatvany Lajos bárót, aki nem is forradalmár volt, hanem irodalmár, s csupán rokonszenvezett a köztársasági és békeeszmékkel. Az volt az egyetlen „bűne”, hogy 6 év előtt megbélyegezte Horthy admirális „legjobb” tisztjeinek gyilkosságait.

A magyar küldöttség többsége bűnös annak a rendszernek a támogatásában, mely a gyalázatos numerus clausust vezette be a zsidó tanulók ellen, és eltűri, hogy majdnem minden héten zsidó diákok és diákleányok véres fejjel kénytelenek menekülni az egyetemekről.

A magyar küldöttség többsége bűnös ama rendszer támogatásában, amely ahelyett, hogy követné Kossuth tanácsát: „teremtsetek a Duna mentén szabadságot és békét a népek között”, új háborúra készül, és rendszeres hadianyag-csempészt folytat Olaszországgal.

De mindez csak egy fenékgig rothadt rendszer egy-egy tünete. Az eredeti bűn ott rejlik, hogy Kossuth alapvető gondolata nincs megvalósítva Magyarországon. A jobbágyfelszabadításra gondolok. Mert a fölszabadítás csak papíron van meg, mialatt a földműves lakosság legnagyobb része még mindig szolgaságban sínylődik független paraszt birtokok hiányában, és éhbérért kell robotolniuk a földesurak, eme kiskirályok kötött birtokain. Ez az oka annak, amiért Európa-szerte éppen a termékeny Magyarországon legalacsonyabbak a bérek, amiért a gyermekbűnözés Budapesten jobban elharapódzott, mint Anglia 17 legnagyobb városában, amiért a tüdővész oly rettenetesen pusztít a magyar Alföldön, s amiért sok-sok egyetemet végzett ember képtelen szobát bérelni, hanem ágyra jár, mint Gorkij „éjjeli menedékhelyében”.

De miért ez az émelyítő csalás? Mi szüksége van a magyar feudális fasizmusnak erre a komédiára a Kossuth-szoborral? Mert érzik már a talajt remegni lábaik alatt, már megrémültek Kossuth szellemétől, és próbálják meghamisítani Kossuthot, a köztársaságit, a jobbágyfelszabadítót, a faji és vallási szabadság hirdetőjét, a dunai konföderáció eszméjének megteremtőjét, és megpróbálják átalakítani saját észjárásuk szerint. Magyarország népe, melyet egy véres osztályuralom tart elnémítva, komoly parlament, sajtószabadság és bírói függetlenség hiányában, egy fenékgig romlott közigazgatás és bíróság járma alatt csendesen várja Kossuth szellemének visszatérését.

Nemcsak Magyarország népe, de az egész dunai medence várja az ő politikai végrendeletének beteljesedését. Mert a békének, a civilizációnak, az üldözött nemzetiségek védelmének egyetlen lehetősége egyedül abban az eszmében található, amelyet Kossuth vetett föl: dinasztiki és a feudalizmus romjainak átalakítása szabad köztársaságok államszövetségévé.

Az Ember, 1928. március 30. Aláírás: Jászi Oszkár

1928. március 15-én avatták fel New Yorkban Kossuth Lajos szobrát. Erre az alkalomra a „hivatalos” Magyarország valóságos zarándokutatót szervezett a felavatandó szoborhoz, s igyekezett az ünnepi aktust a Horthy-Magyarország népszerűsítésére is felhasználni. Az emigráció baloldala tüntetően távol maradt az ünnepségről, s lehetőségéhez mérten mindent megtett, hogy annak igazi céljait leleplezze.

Buza Barna (1873–1944) politikus, ügyvéd. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi- és Berinkey-kormányok földművelésügyi minisztere.

Batthyány Tivadar (1859–1931). A Nemzeti Tanács tagja; 1918. december 12-ig a Károlyi-kormány belügyminisztere. A húszas években Buza, Batthyány és Nagy Vince a Függetlenségi Kossuth Párt tagjai, illetve vezetői.

Hétévi börtönre ítélte Hatvany Lajos bárót: Hatvany 1927-ben önként hazatért emigrációjából. Az emigráció alatt kifejtett tevékenységéért bíróság elé állították, s végül másfél évi börtönre ítélték. A külföldi közvélemény nyomására büntetése jó részét kegyelmi úton elengedték.

... És mégis mozog a föld

Jászi Oszkár alábbi cikkét a Sarlósok március tizenötödiki szereplésének bírere írta – nem véve tudomásul Balogh Edgár egyéni véleményét az emigrációról, amely, még ha a Sarló egyik vezetőjétől hangzott is el, mégsem az új magyar generációt reprezentáló Sarlós-mozgalom komoly bitvallása. A szerkesztőség.

A Sarlósok koszorúelhelyezési kísérlete a Petőfi szobrára, a budapesti rendőrség beavatkozása, a koszorú tényleges elhelyezése a Táncsics Mihály sírján, a koszorú színeinek kiválogatása, a budapesti reakciós ifjúsági egyesületek megmozdulása a Sarlósok ellen, a belügyminiszter uszító nyilatkozata ellenük a magyar „parlamentben”, s végül a Sarlósok manifesztuma világfelfogásukról és terveikről, valóságos sorozata szimbolikus jelentőségű tényeknek, melyek egy reményteljes, ön- és céltudatos új magyar közlélek kialakulását hirdetik... Nem lehet semmi kétség, hogy a csehszlovák köztársaság magyar kisebbségében friss, erős és jelentékeny szellemi és erkölcsi energiák ébrednek, melyek azzal biztatnak, hogy a hivatalos magyar állam fasizmusa által narkotizált magyarságba új és termékeny élniakarások, nagystílu bel- és külpolitikai koncepciók magjait fogják elhinteni. S hogy ez a mozgalom éppen a csehszlovák földről indult ki, a mai történelmi adottságok mellett nem lephet meg senkit, aki ismeri a Hus, a Chelcicky és Comenius tradícióit, és aki tudja, hogy a Rákóczi mozgalmának demokratikus lelke legtisztábban az egykori magyar Felvidéken lüktetett.

A Sarlósok nyilatkozata, mely a *Pesti Napló* hasábjain jelent meg, pozsonyi, érsekújvári, brünni és prágai magyar diákok nevében, világosan bizonyítja, hogy a magyar ifjúság egy komoly és számot-

tevő csoportja képes volt emancipálni magát a budapesti feudális, nacionalista és revansista áfiumtól, képes volt egy új és modern ideológiát teremteni a maga számára, és (ami mindennél fontosabb) képes volt a magyar bánatot és megalázottságot – rettenetes történelmi bűnök büntetését – egy bátor, dacos és úttörő munkaprogrammá szublimálni.

I.

E program a kisebbségi új magyar nemzedék speciális helyzetéből fakad. Nem is lehetne szebben mondani, mint ahogyan a Sarlósok teszik: „Hisszük, hogy a magyar népet belső szociális válsága és kisebbségi balsorsa a kelet-európai szükségességek legerősebb kirobbantójává érleli meg. És tudjuk azt, hogy e történelmi szerep katasztrófába fúl, ha nem mi, építő szándékú magyar értelmiség készítjük elő, hanem az ellenállhatatlan történelmi erők vak kitérésére bízunk a jövőt.” Valóban, a történelmi jövő kiérlelése mindig a szenvedők s nem a bőségben úszók munkája volt. Magyar példánk is erről tanúskodik: az annyi bajjal megvert 48-as nemzedék a ragyogó reformeszmék egész sorát teremtette meg; ellenben a 67-es nemzedék, Habsburg-bajonettek által védve s dús gazdasági monopóliumok élvezetében, szellemben és erkölcsökben nagyon mélyre süllyedt. (Gyakran jutott az utolsó évek vívódásai alatt eszembe az a gondolat, hogy mennyivel szerencsésebben és termékenyebben alakult volna ki a magyar sors, ha a Habsburgok minket is a megtűrt feudális alkotmány és a dualista kiegyezés „előnyei” helyett egy magyar fehérhegyi csata áldásaiban részesítettek volna!)

A Sarlósok azt is nagyon jól látják, hogy a „megoldatlan földkérdés és az elmaradt együttműködés a szlávokkal és a románokkal mindmáig felkísértő tragédiája a magyarságnak”. És az „esedékes magyar megújulás szolgálatában” bátran és bölcsen hirdetik: „Míg Kossuth Lajos a Habsburg-dinasztia reakciójával szemben a kelet-európai magyar, szláv és román államok konföderációját hirdette a

történelmi Magyarország területi épségének fenntartásával: addig a trianoni béke következtében idegen nemzeti államokba került magyarság új nemzedéke már nem az államok, hanem a nemzetek közeledésében és konföderációjában látja a jövő biztosítékát.” Ezt a közeledést a mai merev államkeretek akadályozzák meg, tehát oly reformokra van szükség, melyek az „autonóm, sértetlen nemzettestek szövetségét teremtik meg a Duna körül”.

Ez azonban csak úgy lehetséges, a Sarlósek ítélete szerint, ha a dunai nemzetek történelmi színeit a szocializmus vörös szalagával fonjuk össze, ami alatt nem gondolnak „pártszocializmusokra”, nem is idegen történelmek kopírozására, hanem arra a tudományosan helytálló, új társadalmi rendre, amelynek a kelet-európai szükség-szerűségek szerint kell organikusan kifejlődnie. A vörös szalag a dunai színek mellett tehát elsősorban a földkérdés központi jelentőségét akarja szimbolizálni.

De nemcsak a különböző nemzetek jól felfogott érdeke követeli a dunai népek kooperációját és később konföderációját, hanem a Sarlósek egy nemzetközi veszélyt is látnak, mely ezt a tömörülést elhalaszthatatlanná teszi. Ez a veszély az imperialista veszedelem: „a nyugati kapitalizmus elgyarmatosítással fenyegeti az agrárkörülmények között maradt dunai nemzeteket”.

II.

Ez nagy vonásokban a Sarlósek üzenete a grófok és a zsidó bankárok régi Magyarországanak. Komoly és bölcs figyelmeztetés, hogy fasiszta célkitűzésekkel nem lehet a háború utáni problémákat megoldani, hanem csak egy egészen új bel- és külpolitikai szintézissel. Abban is megszorítás nélkül egyetértek az új ige hirdetőivel, hogy ez az új szintézis még nincs készen, hogy egy új ideológiára, egy új erkölcsi felkészültségre van szükség, s bármily rokonszenvvel érezzük is szövetségesünknek a nagy nyugati szocializmust, mégis Kelet-Európa problémái annyira speciálisak, hogy azokat a nagyipari osztály-

harc formulái szerint nem lehet elintézni, hanem hogy azokat első-sorban a földművesnép igényei szerint kell átértelmezni és átértékelni. Ezt az átértékelést kezdette meg, bár nagyrészt öntudatlanul, a forradalmi viszonyok nyomása alatt (...) az orosz bolsevizmus, s ez magyarázza meg taktikai sikereit Kelet-Európában és Ázsiában. (...) Ezzel szemben az igazi probléma, a demokrácián és az emberi szabadságjogon alapuló szocializmus problémája: a szabad szövetkezetekben egyesült parasztbirtokok termékeny kooperációja az ipari munkások termelőszövetkezeteivel. A világháborúnak nagy és szakaszos eredménye: a közép- és kelet-európai parasztság felszabadítása óriási energiákat hívott életre, s ezeket az energiákat szervezni kell. Meg kell teremteni a falu kultúráját, mely nem lehet a városi kultúra ráoktrojálása a falura, hanem csakis a falu szunnyadó autochton értékeinek a kifejlesztése. A legtöbb országban a feudalizmus gazdasági hatalma megtört, de régi tradicionális presztízshatalma megmaradt. A paraszt még mindig nem tud a saját lábán megállni. Kelet- és Közép-Európának legnagyobb problémája az új politikai kereteket új szellemi tartalommal megtölteni.

Úgy látom, hogy a Sarlósok megérezték a dunai föld üzenetét, melyet a régi, izolált nemzeti keretekben nem lehet megvalósítani. Hogy ez így van, annak öröndetes és vigasztaló jele a számomra néhány levél, melyet egy nemes és okos cseh ifjútól kaptam, aki Amerikából hazatérve most apostoli lendülettel dolgozik (ez itt nem pusztá kép, mivel fiatal barátom a szociális kereszténység eszméitől van átítatva, a Chelcicky és Tolsztoj szellemében) a nemzetiségi és a parasztkérdés megoldásán, melyeknek lényegazonosságát tisztán látja. Hadd fordítsak le néhány jellegzetes passzust angol leveleiből, hogy a Sarlósok lássák, hogy nincsenek teljesen magukra hagyatva, hanem hogy a cseh intelligencia egy elit csapata szintén tudja, hogy miről van szó.

Megállapítva, hogy a közép-európai helyzet nyomasztóan rossz, s hogy a szűkkeblű magyar és német nacionalizmust újabb és nem kevésbé türelmetlen nacionalizmusok váltották fel, s hogy az egy nyelvű nemzeti állam fikciója még mindig kísért a soknyelvű álla-

mokban is, s hogy a dunai népek kiskorúságukban még mindig csak az imperialista politika járszalagán lépkednek, és az egyik csoport Oroszországra, a másik Németországra, a harmadik Franciaországra kacsint, a cseh szociálpolitikus így folytatja:

„A mi csoportunk másképp gondolkozik ezekben a kérdésekben, s másfajta ideákat melenget a szívében. Persze azt mondják, hogy bolondok vagyunk, mert azt hisszük, hogy a világháború által teremtett ellenséges táborokat át kell hidalni, s a kis nemzeteket egy közös vonalon kell egyesíteni. Mi elismerjük, hogy ma gyűlölet és rosszindulat van Közép-Európa népei között, de azt a merész elméletet valljuk... hogy ebben a kontroverziában mindegyik félnek igaza van, s hogy mindegyik nyerhet. Egyre inkább annak a tudatára ébredünk, hogy itt Németország és Oroszország között egy különvált emberi egyéniség, szinte egy magában álló nemzet él, melyet rendszerint parasztnak nevezünk. Ez az emberi egyéniség eddig passzív szerszám volt más népek idegen ambíciói kezében, és exponált helyzete a kultúrás európai góccok és az ázsiai szélek között megakadályozta őt egyénisége kifejlesztésében és abban, hogy a saját társadalmát megszervezze. De ma a viszonyok számára sokkal kedvezőbbek, mint valaha is voltak a történelemben, s annyi évszázadnak baja és nyomorúsága után, most végre szabadon lélegezhetnek, s megvan a lehetősége, hogy helyzetét a társadalomban megjavítsa, hogy gyermekeinek nevelést adjon, s hogy érdekeit megvédje az egész vonalon. Ez a nemzet-ember nincs régi tradíciók által lenyűgözve, nincs senki által lekötövezve, csak ama kivételes elmék által, kik felszabadításában segítettek... Most először esik meg a történelemben, hogy olyan szabadsága van, melyet a nyugati nemzetekével lehet összehasonlítani... Ennek az új szabadságnak még mindig sok a korlátja, mivel a múlt súlyosan ránehezedik a vállaira, s akadályozza haladásában. Alig tudja elhinni, hogy ő most már a saját ura, s hogy ő felelős 100 millió emberért, s hogy bizonyos értelemben egész Európa sorsa az ő kezébe van letéve. Az ő feladatai valóban óriásiak: őtőle kell várni, hogy a régi politikai módszereket, legyenek azok akár osztrákok, akár magyarok, akár poroszok, megváltoz-

tassa; az ő kötelessége, hogy új szellemet vigyen be a nemzetközi viszonylatokba, hogy elfeledje a saját múltját a jövő érdekében; az ő tisztje, hogy egy új társadalmi filozófiát és egy új nevelési rendszert teremtsen. Neki teljesítenie kell mindezeket a feladatokat, ha fenn akarja tartani szabadságát nagy és tekintet nélküli szomszédjainak politikai ambícióival s gazdasági kizsákmányolásával szemben.

... Ezek és hasonló meggondolások alapján tökélttem el magamat arra, hogy felvegyem a küzdelmet a magyar kisebbség s a magyar nemzet érdekében. Ez a probléma nem olyan nehéz, hiszen annyira új keletű. Nincs egyébre szükség, mint arra, hogy a mesterseges akadályokat elhárítsuk a magyar kisebbség elől, s hogy a magyar iskoláknak, nyelvnek és kulturális intézményeknek megfelelő rokonszenvet és támogatást adjunk. Az egész probléma a sajtó és a közvélemény nevelésében áll. Összehasonlítva a mi alapvető problémánkkal – a paraszt és a munkás állampolgári nevelésével –, a magyar kisebbségi kérdés, úgy látom, egy aránylag könnyű feladat. .”

III.

Így ír a cseh „sarlós”, s hogy Sarlósaink jól látnak, annak legjobb bizonyítéka, hogy egy olyan pártatlan s egyben genialis megfigyelő, mint F. Delaisi, a kelet-európai problémát az egész európai helyzet kulcsának tekinti, s kimondja, hogy annak megoldása az Európai Egyesült Államok problémájának sarkköve, mivel imperializmus nélkül egy olyan hatalmas piacot teremtené, s olyan bensőséges munkamegosztást létesítené a régi és az új Európa között, melynek jelentősége messze túlszárnyalná a tengerentúli piacokat. És ami még ennél is többet jelent az én érzésem szerint: az európai egyesülés lehetetlenség mindaddig, amíg a dunai és a Balkán-államok a különböző nagyhatalmak ütőkártyái maradnak. Tegnap az osztrák, a német és az orosz diplomácia mozgatta és ugratta őket, és tartotta fenn a

határszéli komitácсібándákat, most ugyanezt a szerepet az új nagyhatalmak teljesítik. Ennek a gyalázatos játéknak nem lehet addig vége, míg a kis nemzetek nem emancipálják magukat egy konföderatív politikával az imperialista befolyásoktól. Egy ilyen fordulatnak pedig elengedhetetlen előfeltétele: a földkérdés és a nemzeti-ségi kérdés megoldása.

A Sarlósok küzdelmükben tehát nemcsak a magyar ügyet szolgálják, hanem az egész Duna-medence ügyét, s végeredményben Európa megmentésének az ügyét. Ez a célkitűzés igazi történelmi perspektívát és valódi emberi méltóságot ad törekvéseinknek, s ha bátran kitartanak, övék a jövő. Ehhez mindenekelőtt egy új ideológiát kell kidolgozniok, és egy új politikai moralitást meghonosítaniok. Ezzel kapcsolatban legyen szabad figyelmüket felhívni a magyar helyzetről írott két tanulmányra, melyek az összeroskadás óta született irodalomnak messze kimagasló termékei. Mindkettő a Dániel Arnold munkája. Az egyik a *Századunk* 1929. november és decemberi számaiban jelent meg, s a magyar közgazdaság válságával foglalkozik, kimutatva, hogy egyes-egyedül egy demokratikus földbirtokpolitika mentheti meg Magyarországot a végleges összeomlástól. A másik német nyelven jelent meg *Az agrárdemokrácia előrenyomulása Európában és a nagybirtok helyzete Magyarországon* cím alatt az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 62. kötetének 3. füzetében. A háború utáni magyar problémának gazdasági és szociális alapjai még sohasem lettek megvilágítva ekkora alapossággal és tárgyilagossággal. A tanulmány végső konklúziója ez: „A mai Magyarországon az agrárpolitikai helyzet lényegileg ugyanaz, mint Franciaországban volt, kevéssel 1879 előtt. Franciaországban is létezett akkor egy nagybirtokos arisztokrácia, melynek uraskodása a mezőgazdasági produktív erők fejlődését megakadályozta. Ez a helyzet Franciaországban is egyrészt egy relatív túlnépesedéshez, másrészt az arisztokrácia gazdasági legyengüléséhez vezetett. Ezek az okok Franciaországban akkor az arisztokrácia hirtelen bukásához és az agrárdemokrácia gyors előnyomulásához vezettek. Ugyanezek az okok a mai Magyarországon – egy nagyobbbrészt már republikánus Európa

közepette, oly országok szomszédságában, melyek a nagybirtokot rövid idő előtt felosztották – sokkal könnyebben és tökéletesebben vezethetnek az arisztokrácia bukásához és az agrárdemokrácia győzelméhez, mint ez 140 év előtt Franciaországban történt.” Bármiként legyen is, ma Magyarországon csak egyetlen komoly és történelmileg fontos feladat van (minden más csak részletmunka vagy az igazi problémák elkenése a politikai üzletemberek által), s ez a magyar földművesnép megszervezése. Magyar szocialistáink még ezt nem látszanak tudni, de Bethlen úrék jól tudják, s ezért engedik relatíve szabadon a városi szocialista játékokat, de azonnal csendőröket küldenek, s megtömik börtöneiket, ha a magyar falu megszervezéséről van szó.

A magyar politika archimedesi pontja legalább 500 év óta itt van.

A Reggel (Pozsony), 1930. május 1. Aláírás: Jászi Oszkár

Sarlós mozgalom: a csehszlovákiai magyar ifjúság demokratikus mozgalma.

A koszorú színei: a magyar nemzeti színű szalag mellett a cseh, szerb, horvát nemzet színei és egy vörös színű szalag is díszítette a koszorút.

A belügyminiszter uszító nyilatkozata ellenük: a magyar parlament 1930. március 19-i ülésén Farkas István szociáldemokrata képviselő interpellációt nyújtott be abban a tárgyban, hogy a budapesti rendőrfőkapitány megakadályozta, hogy a Sarlósok elhelyezzék koszorújukat március 15-én a Petőfi-szobor talapzatán. Scitovszky belügyminiszter válaszában nemzetgyalázásnak minősítette az utódállamok színeivel és vörös szalaggal ékesített koszorú elhelyezését a legnagyobb magyar költő szobrának talapzatán.

A fehérbegyi csata (1620). A cseh rendek súlyos vereséget szenvedtek, elvesztették összes kiváltságait, és Csehországot – mint örökös tartományt – beolvasztották a Habsburg birodalomba.

Mi történjék az emigrációval?

Többször vettem az elmúlt években igénybe *Az Ember* vendégszeretétét, bár nagyon tisztán láttam, hogy *Az Ember* útjai nagyon eltértek az én útjaimtól. A buffalói reakciókkal való együttműködés mély aggodalommal töltött el; a hazavágyó patriotizmus siránkozó hangja sértette ízlésemet; a csonka Magyarország örökös jajveszékélését helytelenítettem, mivel ez a magyar reakció taktikáját erősíti, mely a Horthy-Bethlen-korszak minden gazságáért és bűneiért Trianont teszi felelőssé (egészen úgy, mint ahogy régebben a „gonosz Ausztria-Bécs” volt mindenért a mumus); a reakciós fasiszta Rothermere istenítését nagy taktikai baklövésnek és a hozzá intézett angol nyelvű ódát súlyos eltévelyedésnek tartottam, mivel csak árthat annak, ami a magyar ügyben igazságos, egy hazájában nem nagyon komolyan vett sajtóüzletembernek olykor gyerekes handabandázása; általános kultúr- és irodalmi kérdésekben is nagyon eltérők álláspontjaink, mivel sosem tartoztam a Molnár Ferenc tisztelői közé. Mégis emez és egyéb ellentéteink dacára a fehér Scylla és a bolsevik Charybdis között *Az Ember* publicitásához fordultam, mivel két dologról vagyok és voltam meggyőződve: az egyik, hogy e lap szerkesztője, ha rossz taktikával is, de Október ügyét igyekszik szolgálni; a másik, hogy jellemileg intakt férfiú.

Ezek a megfontolások szolgáljanak jogalapul, amikor újra *Az Ember* vendégszeretétét kérem, hogy az emigráció likvidálása kérdésében tőle lényegesen eltérő álláspontomat kifejtthessem. Igyekszem ezt a lehető legrövidebben, szinte táviratstílusban tenni, nehogy a vendégjoggal visszaéljek.

1. Ha Göndör és társai azt vitatnák, hogy az emigráció túlélté magát, hogy ők hasznosabb szolgálatot vélnék teljesíteni a magyar

ügynek, ha a viszonyokkal megalkudva hazamennek, s ott, ha szordinóval is, de aktív politikát csinálnak, s a hazai munkásmozgalom segítségére sietnek, s mindent el fognak követni, hogy az otthoni annyira elaljasodott liberális és szocialista pártot új öntudatra ébresszék, ha mondom, az emigráció mérsékeltebb részének a programját hirdetik: *ebhez feltétlen joguk van*, s magam is azt hiszem, hogy az emigráció legnagyobb része ma már hiába van külföldön, mivel hit és küzdelmi élan nélkül megfelelő harcot folytatni nem lehet. Ha az emigráció hazamegy, és a Garami Ernő reformterveit erősíti, s igyekszik a párt szörnű Augiász-istállóját kiseperni, hasznosabb munkát végez, mintha künn hazatérési epekedéssel rontja az idegeit.

2. Ámde Göndör s társai ezen a határon túlmennek, s az *egész emigrációnak* akarnak leckét adni, sőt a Magyar Tanácsköztársaság egykor érdemes elnöke még meg is gyanúsítja a hazamenni nem akaróknak intencióit, kicsinyes nyomorult hiúságokat imputálva nekik, míg a vörös (. . .) uralom egyik egykori fenegyereke, Róbert Oszkár úr az emigráció legtisztább és legértékesebb alakjaira öltögeti nyelvét (s itt ki kell jelentenem, hogy kevés fertelmesebb írást olvastam, mint a mi nagyszerű Fényes Lászlónk elleni minősíthetetlen kirohanásait). Ez az, ami ellen a leghatározottabban tiltakozni kell. Az *emigráció radikálisabb részének éppannyi joga van a saját álláspontja fenntartására, mint a kényszerhelyzettel megalkuvóknak*. Teljesen elegendő ok pl. a haza nem menetelre, ha valakinek erkölcsi vagy esztétikai szerkezete nem bírja ki az aljasságnak és butaságnak azt a levegőjét, mely ólomsúllyal nehezedik az egész országra. Vagy teljesen elegendő ok, ha valaki úgy érzi, hogy jobb az elveket fenntartani, mint kompromisszumokat kötni. S mindenekfelett több mint elegendő ok, ha mint az emigráció bécsi *Világosság* csoportja, nagyszerű és sikeres propagandamunkát folytathat a szocialista világsajtóban akkor, mikor a budapesti munkásvezérek Bethlenékkal paklikat csináltak és csinálnak. Hogy a külföldnek van némi fogalma a magyar pokolról, hogy a külföld szocialista pártjai tudják, hogy miről van szó, s hogy micsoda aljas népnymorítás történik a trianoni kurjongatások mögött, ezt a végtelenül hasznos felvilágosító munkát

a magyar munkásság és a dolgozó intelligencia boldogult Kunfi Zsigmondnak s ma Rónainak, Szendének, Böhmnek, Fényesnek és Kérinek köszöni, és egy *jobb magyar jövőndő nagy érdeke, hogy ez az önfeláldozó munka folytatassék minden körülmények között*. Világos ugyanis, hogy a Horthy szuronyai és börtönei között komoly informatív munkát nem lehet folytatni. Emellett *a bécsi emigráció egy fontos pártiskola szerepét viszi a budapesti mozgalom számára*. Nincs hét, hogy a magyar szocialista mozgalom tisztességesebb elemei közül néhányan ne mennének át Bécsbe, s itt alkalmuk nyílik megismerkedni a világhelyzettel, s a nemzetközi munkásmozgalom igazi levegőjét színi a budapesti sajtóiroda rendszeres butításai után. *Ez a munka van legalábbis olyan fontos, mint amit a hazamenendő „realpolitikuskok” teljesíthetnének*.

Tehát *ki-ki menjen a maga útján, s respektáljuk az egymás meggyőződését*. Adjanak amnesztiát a mérsékelteknek, akik hajlandók a hivatalos szordinót elfogadni, s ne adjanak amnesztiát a „rossz fiúknak”, akik sosem lesznek hajlandók a Somogyi Béla gyilkosaitól amnesztiát elfogadni.

3. Hiba volt a Károlyi Mihály személyét ebbe a vitába bekeverni, mivel az az itt körvonalmazott szempontokon mit sem változtat. Az *Ember* közönsége a tanúm, hogy függetlenségemet képes voltam Károlyival szemben is megőrizni, és életem legfájdalmasabb polémiaját folytatni botlásaival és tévedéseivel szemben, melyekkel *olyan súlyosan károsította meg a magyar nép felszabadításának az ügyét*. Éppen ezért jogom van ez alkalommal megállapítani, hogy Göndör igazságtalanul támadja Károlyit, amikor az ő szerepét úgy jellemzi, hogy az olyan, mintha Kossuth, Világos után, az osztrák császárral és az orosz cárral szövetekezett volna, tehát a magyar forradalom leverőivel. Nos, ez a történelmi analógia szerfelett sántít, mivel *Károlyi nem a reakcióval, de a túlforradalommal szövetekezett*. Ez a túlforradalom, mint annyiszor megírtam, az én véleményem szerint végzetes tévedés, és végeredményben a reakciót fogja erősíteni a munkásmozgalom elbutítása és korrumpálása által. Ámde Károlyi jóhiszemű véleménye, hogy a II. Internacionálé megbukott, s hogy

egy új szocializmusra van szükség. *Károlyi tebát nem lett áruló, csak túlságosan betű szerint veszi azokat a szent könyveket, melyeket a Göndör tanítómesterei bárom nemzedéken át hirdettek.* Károlyi tévedése és rövidlátása tehát nem lehet ok, hogy az emigráció az a része, melynek helyén van úgy a feje, mint a szíve, ne teljesítse a kötelességét.

4. A Göndör sántító és igaztalan történelmi analógiájával szemben én egy másikat és helytállóbbat ajánlok. Ma már tisztán látjuk, hogy Kossuth Lajos milyen bölcsen és nemesen cselekedett, amikor a neki adott amnesztiával nem élve, élte végéig külföldön maradt. Ha hazatért volna, kénytelen lett volna kompromisszumokat kötni, s úgy elesett volna, mint hozzá méltatlan fia. Ámde Turinban maradván nemcsak a 48-as eszmék nagy apostola maradt, hanem emigrációja izolált tornyából el nem kábult szemekkel figyelte a jövőt, és megkörvonalazta a dunai konföderáció nagyszerű koncepcióját, mely *egyedül lehet irányítója a jövő Magyarországnak*, ha ki akar jutni mai rettenetes és szegényletes helyzetéből. Ez az analógia arra inthet bennünket, hogy *nagyon helyes, ha akadnak egyesek az emigrációban, akik még nem alkudva, tovább ápolják az októberi forradalom szent tűzét.* Hogy az októberi forradalom elvesztette a maga Kossuthját, nem lehet ok, hogy az alvezérek szerényebb képességeikkel ne teljesítsék ugyanezt a kötelességet.

Az Ember (New York), 1930. május 10. Aláírás: Jászi Oszkár

Göndör Ferenc (1885–1950) szociáldemokrata újságíró. Az Ember alapítója, szerkesztője, előbb Budapesten, majd emigrációja után 1919-től Bécsben és a húszas évek közepétől New Yorkban.

Lord Rothermere angol laptulajdonos, Horthy-Magyarország egyik legismertebb nyugat-európai propagátora.

a Magyar Tanácsköztársaság egykori elnöke: Garbai Sándor.

Az emigráció bécsi Világosság csoportja: elsősorban baloldali szociáldemokrata emigránsokból állt, akik a Világosság c. lap körül tömörültek. Vezetőjüknek Kunfi Zsigmond számított; a csoport legnevesebb tagjai Rónai Zoltán, Szende Pál, Böhm Vilmos, Fényes László és Kéri Pál voltak.

Károlyival folytatott fájdalmas vita...

Károlyi és Jászi politikai nézetei a húszas évek végén nagy mértékben eltávolodtak egymástól. A vita nyílt kirobbanására Károlyi 1930-as amerikai útja kapcsán került sor. Lásd erről: Litván György: Egy barátság dokumentumai, Történelmi Szemle 1975. 2-3. sz., 196-200 oldal. A vita fontosabb dokumentumai: Jászi: Károlyi Mihály a válaszában, Az Ember 1930. január 1.; A Károlyi sphinx u. ott február 8. Károlyi amerikai útja után válaszolt a pozsonyi Reggel-ben. A nyilatkozat-sorozat Bölöni György szövegezésében jelent meg: Az amerikai ál-októbristák (július 27), Az amerikai prosperitás legendájának halála (augusztus 10), Visszapillantás októberre (augusztus 17), Magyar hazugságok – magyar valóságok (augusztus 25), Magyar illúziók (október 31). Jászi először röviden válaszolt, inkább csak a személyes részekre, majd egy hatrészes cikksorozatban fejtette ki részletesen nézetkülönbségeit. Ez a budapesti Századunkban is megjelent Ál-októbrizmus és bolsevizmus (Károlyi Mihály új programja) címmel 1930 novemberében.

A hitlerizmus gyökerei

Előre kell bocsátanom, hogy nem tartok igényt tökéletes elfogulatlanságra, mert elfogulatlan történelmi kritika soha nem volt, és nem is lesz: de tudatában vagyok annak az erkölcsi kötelességnek, hogy legalább olyan mértékben legyek fair és pártatlan, mint amilyen mértékben az emberileg lehetséges.

Kezdjük a mozgalom hősével. Hitler Adolf 1889-ben született Felső-Ausztria egy kisvárosában, mint jelentéktelen vámtisztnek a fia. Ő mégis a polgári osztály, a német nacionalista „Herrenkaste” büszke és öntudatos tagjának érezte magát. Ez szolgáltatta a kulcsot az ő egész pályafutásához. Amikor ugyanis szüleinek elhalálózása után Bécsbe került, és nagy nyomorúságban dolgozott mint cementkeverő, majd mint szobafestősegéd, valóságos inzultusnak és szemtelenségnek érezte proletár munkástársainak osztálytudatosságát. Meg is tagadta a szakszervezetekhez való csatlakozást, miután az volt a becsvágya, hogy művész legyen, majd később, hogy a német népet megszabadítsa elnyomóitól. Már kora ifjúságában kialakult benne egy durva és egyszerű elmélet, amely népe balsorsát a Habsburgoknak, a szocialistáknak és a marxistáknak tulajdonította. Ez utóbbi kategória egyet jelentett nála a zsidókkal, és így buzgó antiszemita lett. A háború kitörése volt életének legnagyobb és legboldogabb pillanata. Ő maga mondja el önéletrajzában, hogy mikor hírt vett a háború kitöréséről, térdre esett, és hálát adott az Istennek. Noha osztrák volt, mégis a német hadseregben harcolt, mert kezdettől fogva úgyis az összes németek egyesítése volt a kedvenc eszméje. Lelkes katona volt, kétszer megsebesült, és egyszer kitüntetést is kapott.

Hazájának összeomlása után a vereséget főleg annak tulajdonította, amit Németországban belső ellenségnek neveztek: zsidók, szo-

cialisták, szabadkőművesek, pacifisták és egyéb gonosztevők művének. Ez volt a híres legenda a hátulról való tördöfésről. És amikor borzasztó éhezés, nyomorúság és megaláztatás lett hazája sorsa, előtte már tisztán állott a szabadulás terve. Már 1920-ban kidolgozott egy nemzetiszocialista programot, amely fő vonalaiban programja maradt a mostani náci pártnak is. Ez a program rendkívül zavaros okmány – a legellentétesebb elvek keveréke –, amely segítséget és helyreállítást ígért a német társadalom összes elégedetlen elemeinek, a Hohenzollernektől az utolsó munka nélküli segédig, tönkrement gazdáig és éhező munkásig. Ám az ő mozgalma elsősorban a fehér-galléros proletariátus forradalma volt, amelyik gyűlölte a névleg munkások és radikális entellektüelek által kormányzott köztársaságot. Hitler programja megpróbálja egyesíteni a nacionalizmust és a szocializmust. Nacionalista szempontból az egyesített, erős, militarista, fajilag tiszta Németország mellett kardoskodott, amely a zsidók és „korcsok” kiirtása után majd széttépi a versailles-i békét, összezúzza ellenségeit, és utat nyit meg a nép energiájának. A szocializmus szempontjából: ígerte a nagybirtokok fölosztását, a bankok szocializálását és a nagyáruházak szétosztását a kereskedők között. Türelmetlenül igyekezett azon, hogy megvalósítsa ezeket a céljait. Ludendorff tábornokkal eredménytelen fegyveres felkelést készített elő, ami után elfogták és enyhén megbüntették. Egy év múlva ismét szabad volt, és bámulatos eredménnyel kezdte újjászervezni pártját. 1930-ban már hat és fél millió szavazatot kapott, és százket mandátumot a parlamentben, 1932 júniusában pedig majdnem 14 millióra emelkedett a szavazatok száma, a parlamenti tagságok száma pedig 230-ra. És noha a legközelebbi választásoknál több mint kétmillió szavazatot és 35 mandátumot veszített, a reakciók segítségével és Hindenburg elnök csendes támogatásával kancellár lett, mire hamarosan lerázta mérsékelt szövetségeseit, és diktatori hatalmat ragadott magához. Egész életpályája folyamán meglepő energiát, szervezőképességet és demagóg tehetséget mutatott. Ezekben a tulajdonságokban bizonyára fölötte állt Mussolininak, aki propaganda útján sohase tudott 200 ezer embernél többet maga köré gyűjteni.

Meglepő, majdnem hihetetlen dolog marad, hogy ez a bizonytalan, zavaros és ellentmondásokkal teli program hogy ragadhatja el az olyan kultúrált és olyan értelmes népnek a képzeletét, mint amilyen a német. Ha meg akarjuk oldani ezt a problémát, akár csak felületesen is, legalábbis tíz olyan oknak a hatását kell felismernünk, amelyek közül hármat látok lényegesnek, a többit másodrendűnek. Az első és legalapvetőbb ok a békeszerződés kiáltó igazságtalanságai. Németországot megcsonkították, lehetetlen jóvátételi terheket róttak rá, és annak a hazugságnak alapján, hogy Németország kizárólagos oka a háborúnak, a nemzetek számkivetettjévé tették. A második, nem kevésbé alapvető ok volt a népesség teljes gazdasági és erkölcsi csődbe jutása. De különösen a középosztály nyomorúsága lett szörnyű. Hogy mennyiségileg fejezzem ki magamat, a hitlerizmushoz vezető összes hatások 50⁰/o-át ennek a két oknak tulajdoníthatjuk.

A harmadik, szintén alapvető ok volt a trónfosztott királyi hercegek, magas rangú tisztek, hivatalnokok, földbirtokosok, nagyiparosok tudatos ellenforradalmi mozgalma, akik igyekeztek visszaszerezni azt a hatalmukat, amelyet a weimari alkotmány elvett tőlük.

Sajnos nem foglalkozhatok a másodrangú okok elemzésével, amelyek a szemléltető percentuális beosztásban a hátralékos 25⁰/o-át tennék a hatásoknak. Hogy csupán általános fogalmat adjak róluk, szinte sürgőnstílusban kell velük foglalkoznom... Negyedik ok: az egész antiliberális és antidemokratikus eszmevilág, mely mindig vezető ideológiája volt Németországnak. A németeket sokszor mondták a költők és gondolkozók népének. Ez azonban csupán féligazság. A német kebelben mindig két lélek lakozott. A németeket, vagy legalábbis az uralkodó porosz többséget, még több joggal lehetett volna nevezni a junkerek, tábornokok és őrmesterek népének. Kanton és Goethén kívül ott látjuk Hegelt és Treitschkét, mint az autoritativ magatartás szimbólumait. Maga Bismarck vádolta avval a németeket, hogy nincsen polgári bátorságuk, és Nietzsche „hosszú lábú és türelmű nemzetnek” nevezte őket. A világnak egyetlen országa se termelt ki olyan ragadozó és veszett faji elméletet, mint Németország. A homályos és érzelgős romanticizmus egyetlen or-

szágot sem borított annyira ködbe, mint Németországot. Nem a hitlerizmus találta fel ezeket a hajlandóságokat, de kifejlesztette őket. Ötödik ok: a demokrácia és a szocializmus csődjé. Nem a német nép teremtette meg a köztársaságot: Wilson elnök ajándéka volt ez, amit nem tudtak értelmesen felhasználni. Németországban nem volt igazi forradalom, a szuverenitás nem változott meg valójában. Tessék elképzelni egy köztársaságot, amelyet engesztelhetetlen ellenségei kormányoznak és tartanak kezükben, ellenforradalmár tábornokok, bírák, közigazgatási tisztviselők és egyetemi tanárok. Ez a furcsa köztársaság hallgatagon tűrte, hogy ellenségei illegális hadseregeket szervezzenek. A hatodik ok: a bolsevizmustól való félelemkomplexum. Hetedik ok: az új német alkotmány gyengeségei. A szélsőségig vitt arányos képviselőlet lehetetlenné tette egy egyesült akarat megszervezését, és a szerencsétlen diktátori paragrafus korlátlan hatalmat adott az elaggott elnöknek – vagy jobban mondva az őt körülvevő kotóriának –, hogy kivégezze az alkotmányt. Nyolcadik ok: az álkapitalizmus szelleme. Bonn professzor briliánsan mutatta ki, hogy a háború után nem volt többé igazi kapitalizmus Németországban, hanem a szabadverseny elvét felváltották az állami monopóliumok és kiváltságok. Kilencedik ok: a zsidók. A zsidók aránytalan befolyása a közigazgatásra és a szellemi életre. Tizedik ok: Mussolininak úgynevezett sikere. Az ő fasiszta diktatúrájának hangos lármáját úgy üdvözlötték a német reakcionáriusok, mint a felkelő politikai Nap nagyszerű példáját, imádásra méltó szimbólumát.

Íme, ezek a hitleri mozgalom előzményei, kényszerű rövidséggel összefoglalva. Nem csoda, ha ilyen körülmények között a legdurvább jelszavak után indult a nép: „Ébredj, Németország! Vesszen a zsidó! Inkább a borzalmas vég, mint a végtelen borzalom! Hadd szállják meg a franciák újra a Ruhr-vidéket! Hárommillió ember inkább vesszen el a csatamezőn, mintsem hogy éhen haljon! Köpünk a szabadságra! Valaminek történnie kell!” A kétségbeesés és tudatlanság ilyen vad csataordításai nagyobb hatást fejtettek ki, mint legalábbis egy kötetre való legmélyebb állambölcseesség. Me-

rem állítani, hogy a hitlerizmus sohasem termelt ki ezeknél erősebb érveket. Viszont ezek teljes mértékben elegendők is.

És most egy nagy nép tragédiájával állunk szemben, amely egyzersmind halálos veszedelme egész nyugati civilizációnknak is. De akármilyen szerencsétlen, sőt visszataszító a jelen helyzet és a legközelebbi évek kilátása, ne veszítsék el a bizalmukat, barátaim, a német népben. Tisztára lehetetlenség, hogy ez a nagy nemzet, amelyből egy Kant, egy Goethe, egy Beethoven szelleme fogant, egyszer s mindenkorra elhagyja ezeket a fenséges ideálokat, egy Hitlernek, egy Göringnek és egy Goebbelsnek durva és véres miszticizmusa kedvéért.

Új Kelet, 1934. február 14. Aláírás: Jászi Oszkár

Ludendorff tábornokkal eredménytelen felkelést szervezett: az 1923. november 8-i müncheni ún. „sörpuccs”.

Nyilatkozat olvasmányairól

Az ankét kérdései a könyvekben való örömünket, irántuk való szeretetünket elsősorban az egyéni esztétika vagy hedonika szempontjából tudakolják (... „függetlenül attól, hogy mennyit köszönhet” a kérdezett nekik). Alig hiszem, hogy adandó válaszom a kérdések szellemében való lesz. Nehezen hiszem ugyanis, hogy az a nemzedék, amely a háborút és forradalmakat átélte, és a jelen krízis féltelmes kísérteteivel viaskodik (sőt remélem, viaskodik velük az új nemzedék is), ilyen olympusi beállítottságra képes volna. Egyáltalában a könyvek értéke, úgy az egyéni, mint a szociális szférában, nagyon lehanyaglott az igazi átéltségekkel szemben. Egyre öntudatosabban „dialektikusak” lettünk, s vagy a tézist, vagy az antitézist, vagy (legmagasabb fokon) a szintézist igyekszünk a könyvek segítségével realizálni. Egyetértek a Santayana hőisével, akinek számára „books ... fell into the background, and became accessories ... Books had no authority for him. They were ornaments, like mirrors, reflecting things at second hand. The best of books had to be written: it was something artificial, intentional, rhetorical simply by being a book. In reading it, before you judged it to be a good book, you had to compare it with the real world, or with your real thoughts ... There was plenty of instruction in things and real life was romantic enough ...”^{*} És már pusztán biológiaiilag is

^{*} Magyar fordításban: „... a könyvek háttérbe szorultak, mellékesek lettek, megszűntek tekintélyek lenni a számára. A könyvből dísz lett, tükörféle, visszfény, másodlagosság. A legjobb könyveket meg kellett írni: ennél fogva mesterkéltek, szándékoltak, szónokiasak, merőben azért, mert könyvek. Olvasván őket, mielőtt ítélni akarnál afelől, hogy jó könyvek-e, hasonlítsd össze őket a valóságos világgal, valódi gondolataiddal ... Teméntelen tanulság rejtezik a dolgokban, és az élet éppen eléggé romantikus ...” George Santayana spanyol eredetű amerikai filozófus. *A szerk.*

más lett a helyzetünk. Negyvenen felül éppúgy megszűnik a könyvek, mint az első szerelem mámora: a lelkesedő elragadtatást a kritikus méltánylás és tisztelet váltja fel.

Az én könyvlistám tehát csak kivételesen örömeim és ragaszkodásaim jegyzéke. Többnyire pusztán a belső küzdelem eszközeit jelöli meg, a szellem szerszámaait önmaga és a realitás megértésére és formálására. Sőt, fel kell majd említenem nekem ellenszenves, sőt direkte gyűlöletes könyveket is, de amelyek az ellentétek jobb megértéséhez vezettek, a kontroverziák feletti totalitás teljesebb befo-gadásához.

Ezekkel a nagyon szigorú megszorításokkal mondom, hogy az 1918-as listából alig kellene bármit is törölnöm, minthogy ama könyvek segítettek igazi értékeim öntudatosításához, amelyekhez a lényeges dolgokban hű maradtam, s amelyeket a Noah bárkájára szeretnék átmenteni, ha majd minden összeomlik Európában. (Más kérdés volna, hogy mik maradtak meg azok közül „meg-megújuló olvasmányaim” sorában? Mint valaki abszolúte nélkülözhetetlen, talán csakis Ady!)

Az „új” könyvek között (nem a megjelenési dátumot, hanem a háború utáni hatást értve) a rég elismertek sorában Platón ragadott el leginkább az emberi lélek örök értékeinek, küzdelmeinek és problémáinak halhatatlan megérzésével és ma is frissen ható költői formulázásával. Rousseau közelebb hozott a demokrácia alapvető föltételeinek a megértéséhez, míg Machiavelli az ördögi szerepének teljesebb realizálásához. Bergson végrendelete (*Les deux sources de la Morale et de la Religion*) a legvigasztosabb olvasmányom volt e sötét időkben.

A líra terén (ez az emberi lélek legkevésbé internacionális terület!) legmélyebben Illyés Gyula zsellérversei kavartak fel monumentális egyszerűségükben és pátosztalan igazságukban.

Az elbeszélők közül Romain Rolland *Jean Christophe*-jét fontosnak éreztem a fordulópont előtti intellektualitás megrögzítéséhez. André Malraux *La Condition Humaine*-je feltárta előttem az éhség és a faji inferioritás explozív erőit, amelyek a fehér szupremácia

megdöntéséhez fognak vezetni. A Pearl Buck China könyvei (különösen a *Good Earth*) egy új világot nyitottak meg a számomra, mely bármily eltérő is a mienktől, az emberi természet alapvető közösségét hirdeti a Biblia kifejező, hatalmas nyelvén. Az Aldous Huxley *Brave New World*-je nemcsak ragyogó szatírája a kornak, de egyszersmind filozófiai mélységű bizonyítása annak a tételnek, hogy az értékítéletektől és common sense-tradícióktól mentes, pusztán technikai és tudományos életvitel az emberi élet megsemmisítésével egyértelmű. De semmi szépirodalmi produktum nem kapott meg annyira, mint a W. Somerset Maugham *Of Human Bondage*-e. Úgy látom, e remekművet még mindig kevésbé ismerik Anglián kívül, pedig ez az emberi lélek szenvedéseinek elemzésében és végső megnyugvást adó kiegyensúlyozásában csak a legnagyobb alkotásokkal mérhető össze.

A társadalomtudományi irodalomban sok hasznos és érdekes részletkutatás mellett nem találtam semmit, ami csak nyomába is léphetett volna egy Adam Smith, Spencer, John Stuart Mill vagy egy Henry George vagy Marx szintézisének. A korszak a glosszátorok, propagandisták, eklektikusok és izolált specialisták erőfeszítéseinek korszaka.

A politikai természetű írások között a Hermann Heller *Staatslehre*-je a legéleselemjűbb; egy nemes etika vezette törekvés arra, hogy a háború utáni tapasztalatokat régi ismereteinkkel egy magasabb egységbe hozza. A mindkét oldali propagandisták által eltorzított orosz és olasz fejlemények megértéséhez legjobb kalauzom volt a W. H. Chamberlain *Russia's Iron Age*-e és a G. Salvemini *Under the Axe of Fascism*-ja, míg az orosz kísérlet gazdasági alapjait senki mélyebben nem világította meg, mint Polányi Mihálynak a *Századunk*-ban is közölt – sajnos nem kellőleg méltányolt – tanulmánya.

A kortörténet megértéséhez nélkülözhetetlennek érzem a másik parton Oswald Spengler könyveit nem csekély igazságtartalmuk miatt, de azért is, mert pontosan jelölik meg az elkövetkezendő vérözön hadállásait és elvadult ideológiai csatakiáltásait. Ugyan-

ezen szempontból, valamint a végletes propaganda eszközei és lehetőségei szempontjából Hitler *Mein Kampf*-ja fontos olvasmány. Viszont a régi Oroszország és a bolsevik forradalom genezisének megértésére Trockij *Önéletrajz*-a nemcsak szükséges, de érdekfeszítő könyv.

Természettudományi kalandjaim között legjobban Sir James Jeans *The New Background of Science*-je ragadott meg, mely a régi materialista természettudományi világkép teljes összeomlását mutatja, s oly fantasztikus világrendet tár elénk, amely mellett a Jules Verne legmerészebb regénye is filiszteres unalomként hat. A szabadságot, a választást, a teremtést tagadó mechanikai determinizmus, mint látszik, elvesztette úgynevezett „természettudományos alapjait”.

Legnélkülözhetetlenebb olvasmányom végül is nem egy könyv, hanem egy folyóirat: a *Manchester Guardian Weekly*. Üdítő sziget a jobb- és baloldali dogmatikusok lármája közepette. Több benne az igazi szocializmus (az igazságosság és emberszeretet politikája), mint a harcos szaklapokban. Viszont nem hagyta cserben a liberális világnézet végső értékeit.

Új Könyvek Könyve, 1937. 27–30.

A szöveg két helyét Jászi saját „Helyreigazítás”-a (Századunk, 1937. 144.) alapján helyesbítettük.

Leszámolás – beszámolás nélkül

Egy barátom elküldte nekem az *Újság* karácsonyi számából Hatvany Lajos *Beszámolás és leszámolás* című cikkét, mint a régi és új eszmék harcának fontos kortörténeti dokumentumát. Hatvany valóban néhány figyelemreméltó szempontot vetett fel, s minthogy azokat a *Társadalomtudományi Társaság* régi küzdelmeivel is kapcsolatba hozta, szükségét érzem, hogy megállapításaival foglalkozzam.

Hogy Hatvanyt és mindazokat, akik a múlt század végén és a jelen első évtizedeiben egy demokratikus és nyugati Magyarországgért harcoltak, súlyos igazságtalanság érte, hogy a bűnbak keserves szerepét kell viselniök, azt ma már jóhiszemű ellenfeleink is belátják. Távol áll tőlem, hogy kisebbítsem Hatvany érdemeit; ő volt az Ady-forradalom egyik legelszántabb bajnoka: *Das verwundete Land*-ja – ha nem is ad konstruktív programot – az egyetlen magas színvonalú és szívből eredő könyv, amely a megcsonkított ország védelmében íródott. Hogy szerzője a börtön veszélyeit vállalva hazatért, azt bizonyítja, hogy hazafisága hevesebb és ösztönösebb, mint akárhány ellenfeléé. Ha tehát fáj neki a lenézés és üldözés (különösen azok részéről, akik pártfogását nemegyszer igénybe vették), ezt mindenki megértheti. Mégis, azt hiszem, sokan vagyunk a nagy kataklizma áldozatai között, akik nem vagyunk hajlandók magunkon siránkozni. Rettenetes aránytalanság van a történelmi drámák méretei és egyéni sorsunk jelentéktelensége között. Elvégre a háborúban elesett és megcsonkított milliók és a forradalmakban életüket és egzisztenciájukat veszített százazrek kinszenvedéseivel nem hasonlíthatók össze a mi bajaink és megpróbáltatásaink. Szinte beszélni sem érdemes róluk. Kövessük elődeink pél-

dáját, akik tovább dolgoztak, harcoltak, és nem hánytorgatták egyéni sorsuk sérelmeit. A panasznak vagy felzúdulásnak egyetlen szavát sem hallottam Görgey Artúr ajkáról, pedig tragédiája a legnagyobbak közé tartozott, Mocsáry Lajos szó nélkül tűrte egy szűklelkű és üzletes nemzedék osztracizmusát. Minden nagy történelmi forduló hullákon és sebesülteken vezet keresztül. Kultúrtrágyának, szabadságtrágyának lenni nem esik jól, de elkerülhetetlen. Úgy látszik, ez hozzátartozik a szellemi rend tragikumához. G. A. Borgesének a faszizmusról írott magasztos szellemű könyve, bár lángol a nemis felháborodás tüzétől, egyetlen személyes sirámot sem tartalmaz.

De Hatvany írásában sem ez a lényeges. Ő is érzi, hogy az egyéni sorsnál fontosabbak a jövő nagy problémái, s amikor állást foglal az új progresszívekkel szemben, nemcsak jogával él, de kötelességet teljesít. Ha a szellemtörténeti históriaírásról azt mondja, hogy „új bor a régi feudális tömlőben”, akkor az én érzésem szerint is közel jár az igazsághoz. Ellenben az új szociográfusokat illető vádjai alig hiszem, hogy kiállanak a bírálatot. Vegyük sorra vádpontjait.

Igaz, hogy az ő szociográfiájuk nem új felfedezés. Azt is állíthatjuk, hogy szigorúan tudományos szempontból Braun Róbert módszere és probléma-megmarkolása tárgyilagosabb és egzaktabb volt. Az ő irodalmuk mégis valami újat és rendkívüli jelentőset hozott. Ami a régi szociográfiában csupán tudományos kezdeményezés volt, az náluk egy új világszemlélet megjelenése, s azzal hasonlítható össze, amit az orosz átalakulásban a „*narodnicsesztvo*” szintézise jelentett: a paraszti szocializmus egy fajtáját, amely az ország népi alapjainak megújításában többet látott a pusztá gazdasági és politikai reformnál. A narodnik szocialisták meg voltak győződve róla, hogy az orosz parasztságban hatalmas szellemi és erkölcsi megújulás erői szunnyadnak, s hogy ezeket fel kell szabadítani *nemcsak a feudalizmussal, hanem az ipari szocializmus mechanisztikus formuláival szemben is* (. . .). Ifjú szociográfusainkat tudtukon kívül ugyanez a szellem ihlette meg. Írásaik nem pusztá szociográfiai adathalmaz, hanem egy új világnézés és új erkölcsi átérzés, új hit és új szo-

lidaritás hordozói. Ez fontosabb mindennél, ha olykor tévednek is részletmegállapításaikban és következtetéseikben.

Csakis ilyen új megmozdulástól várhat valamit Magyarország. Sok évvel ezelőtt Párizsban néhány emigránstársammal vitatkoztunk a magyar jövő lehetőségeiről. Voltak, akik a polgári ellenzék megjelenésében, mások meg a marxi szocializmus talpra állásában bíztak. „Mindez nem érdekel engem – mondtam –, ezek nem jelentenek semmit; sem gróf, sem városi entellektüel, sem zsidó nem hozhat igazi változást. Aki megadhatja a lökést az »új« felé, az egy paraszt- vagy zsellérfiú, aki most talán Makón vagy Békéscsabán játszik az utca porában.” A falu szellemének megjelenése a közéletben olykor azzal a reménnyel tölt el, hogy íme csakugyan megmozdult a magyar föld. *Féja Géza, Illyés Gyula* és társaik írásai nemcsak a régibb kezdeményezések folytatása, hanem új beteljesedés.

De megtagadják vagy legalábbis elhallgatják elődeiket – vádolja őket Hatvany. Igaz, de meg kell érteni szerfölött nehéz történelmi helyzetüket. A jelen gyakran nem ismeri fel összefüggését a közelmúlttal – és nehezen vállalja egy kiátkozott nemzedék örökségét. Legmagasabb erkölcsi szempontból ez nyilván hiba és gyengeség. De a politika sajnos gyakran kényszerül morális kerülőutakra, ha alkotni akar, és a fiatal szociográfusok elkanyarodása a régi baloldaltól távolról sem gonosz machiavellizmus. Sok minden mást akarnak, mint mi, és főleg másként akarják; de végre is mesterüként tisztelik Adyt, akiről mindenki tudja, hogy száz százalékgig szolidáris volt mindazzal, ami a *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszedik Század* jegyében történt. *Sapienti sat.* Nem kell tehát túlságosan érzékenykedni. Deák Ferencnek páratlanul erős pozíciója volt a kiegyezés utáni Magyarországon, és mégsem emelt szót az üldözött Görgey Artúr védelmében, pedig meg volt győződve ártatlanságáról. Nem védem eljárását; ellenkezőleg, mindig azt vallottam, hogy a kiegyezés bölcse sem morális, sem intellektuális alkatában nem ütötte meg Széchenyi és Kossuth mértékét. De hivatkoznom kellett erre a precedensre, amikor Hatvany a legszigorúbb mér-

téket alkalmazza egy hatalom és presztízs nélküli, gyöngé és üldözött ellenzékkal szemben.

További vádja Hatvanynak, hogy a falukutató ellenzék beállott a fajiság kórusába, veri a mellét, hogy paraszti ivadék és törzsköcs magyar. Nos, ehhez teljes joga van, s kis csoportjuk helyesen ellensúlyozza azokat, akik a fajiságból reakciós siboletet csinálnak. Minden okuk megvan arra, hogy odakiáltsák ennek a reakciónak: a magyar paraszt és a magyar zsellér a legtisztább fajiság ebben az annyi keverék vérrel átitatott országban. De mélyebb alapja is van az ő fajiságuknak. Ezt éppen Hatvanynak, a nemzeti-népies hagyományok alapos ismerőjének kell belátnia. A magyar falu kutatói és hirdetői egyszerűen a Petőfi–Arany-hagyományt folytatják, és jól teszik, hogy folytatják. Mert bármily dőre és ostoba, hebehurgya és üzletes is az a faji eszme, amely ma némely szomszéd országból beárad, ki tagadhatná, hogy a fajiság valóban létező erő és biológiai alap, hogy a fajok között tetemes különbségek vannak, s hogy ezek a különbségek jó és rossz irányban egyaránt kihatnak. A tisztafajúság és egyes fajok született és változhatatlan szupremációjának a tana minden komoly gondolkodó ítélete szerint rég megbukott. Mégis vannak lényeges tünetek és fejlődési irányok, amelyeket nem lehet a fajiság imponderábilái nélkül megérteni. De ezt nyilván nem kell Hatvanynak magyarázni, aki jobban ismeri Renan-t és Taine-t, mint bárki más magyar kortársai között. Természetes, hogy a magyar falu előharcosai éppúgy hisznek a maguk fajiságában és saját földjük népének megváltó erejében, mint egykor az orosz narodnikok; enélkül a legenda nélkül tehetetlenségre lennének ítélve.

Ámde ők elvetik a sulykot, mert elkülönítik magukat mind az „osztálytudatos városi polgártól”, mind a szocialista munkástól, és szembefordulnak vele. És minthogy a puszták népe még nem eszmélt emberi méltóságának tudatára: taktikájuk öngyilkos taktika, mert ezzel legjobb vezérkarától fosztják meg a mozgalmat... – így hangzanék Hatvany ellenvetése. De ez az érv sem helytálló, amíg az említett rétegek a falusi népre természetétől elütő, idegen ideológiákat akarnak ráerőszakolni, s *felülről, fölényesen* kívánják boldo-

gítani a parasztot. Mindenekelőtt, öntudatos polgári osztály (angol vagy francia értelemben) sohasem volt és minden valószínűség szerint éppoly kevésbé lesz Magyarországon, mint ahogy nem volt Oroszországban sem. A jóhiszemű magyar fiatalság mindaddig nem lehet más, mint *kapitalizmusellenes*, amíg a magyar kapitalizmus egyszerű függvénye és kiszolgálója a feudalizmusnak. Ha pedig „osztálytudatos polgár” alatt Hatvany a voltaire-i „*citoyen*” érti, aki pusztán szokásokból és erkölcsi érzésből lázong a kizsákmányolás ellen, akkor azt kell mondanom, hogy ez a típus tökéletesen *quantité négligeable*, és gyér számú képviselői nem szabhatják meg közreműködésük feltételeit. Hogy ez így van, arra nézve illetékes tanú lehetek, mivel pályám legnagyobb baklövésének a Polgári Radikális Párt megalapítását tekintem. Az ilyen párt az adott erőviszonyok mellett pusztulásra volt ítélve, avagy csak egy haladottabb vázsonyizmus siralmas szerepét játszhatta volna. Következménye csupán szocialista „mostohatestvéreink” érzékenykedése és féltékenysége lett. Nélküle több erővel és nagyobb tisztasággal hirdethettük volna elveinket, és koncentrálhattuk volna magunkat a leglényegesebb reformok követelésére.

Komolyabb az az ellenvetés, amely az új iránynak a szocialista párthoz való állásfoglalását illeti. Kétségtelen, hogy az ipari szocializmus kellő vezetés és erkölcsi fegyelmezettség mellett nagy erőforrás volt, és még fontosabbá válhatik a magyar demokrácia küzdelmeiben. Sok tekintetben szintén a magyar falu hajtása, és az ő hivatása lenne a falusi szegénységet segíteni felszabadulási küzdelmében. Ez az összefogás a szocializmus szempontjából nemcsak az erkölcsi szolidaritás követelménye, hanem józan önérték is. Az ipari munkásság nem érhet el több jólétet és szabadságot az agrárprobléma megoldása nélkül. A kölcsönös együttműködés tehát mindenképp indokolt lenne. Ám ez az együttműködés mindaddig elképzelhetetlen, amíg a szocializmus néhány elavult marxi formulával akarja elintézni a falusi népesség életkérdéseit. (...) Szóval a falusi és a városi munkásság közötti együttműködés és kívánatos egyégsfront nem alakulhat ki addig, amíg az *ipari szocializmus* nyíl-

tan és kertelés nélkül el nem ismeri a falusi népességnek azt a jogát, hogy az általa megművelt földdarabot magántulajdonának mondassa, s önkéntes szövetkezésben fejlessze ki a mezőgazdasági lét és kultúra magasabb formáit. Bármennyire elmaradott a mai falusi szegénység, bármily kevésbé ébredt is rá „emberi méltóságának tudatára”, nem fogadhatja el az „öntudatos polgárság” és az ipari munkásság kitűnő tanácsait és a magasságból leereszkedő kegyét mindaddig, amíg ezek a kegyes pártfogók félreismerik a magyar falu problémáját és lehetőségeit. Az ilyenféle támogatásnak csak az lehet az eredménye, hogy (miként annyiszor a múltban) a városi munkásság kiszolgáltatná a falut a feudalizmusnak csupán azért, hogy a városokban némi átmeneti előnyöket érjen el.

(..)

Századunk, 1938. 72–75. Aláírás: Jászi Oszkár

Hatvany Lajos: Beszámolás és leszámolás, Újság, 1937. december 25.

„Das verwundete Land”: a megsebzett ország.

sapienti sat: okos ember kevés szóból is ért.

A Polgári Radikális Párt megalakítása: helyesen Országos Polgári Radikális Párt, Jászi vezetésével 1914. június 6-án alakult meg. A párt a demokratikus szabadságjogok, az általános titkos választójog, a földreform, s az önálló vámterület megteremtéséért küzdött. Nemzetiségi programja az 1868. évi törvény érvényesítését követelte.

A magyar egységfront kérdéséhez

Igen sok változatban halljuk a magyar egységfront követelését. Olykor lelkes felhívásként, olykor szemrehányásként, olykor fenyegetésként. Illő tehát egyszer megvizsgálni ezt a jelszót, értelmét és jelentőségét.

Egységfrontba tömöríteni minden amerikai polgárt és minden ezen ország vendégszeretét élvező idegent: az Egyesült Államok jogos kívánsága és követelése. Természetes és világos, hogy itt nem lehet hely senki számára, aki az amerikai nép élethalálharcát gátolni, megnehezíteni avagy elgáncsolni akarná. Ez a hazaárulás flagráns esete volna, s mint ilyen torlandó meg. De ez a negatívum nem elég. Az Egyesült Államok joggal várja el polgáraitól s az itt élő idegenektől (ha csak nem internált ellenségek, avagy *conscientious objectorok*... ebben a barbár, vérszagú világban igazán elképeshető az angolszász népek liberalizmusa az ellentétes vallási meggyőződésekkal szemben, még akkor is, ha azok érveinek a gyengesége s át nem gondoltsága a legtöbb esetben nyilvánvaló!), hogy a világszabadság érdekében minden lehető anyagi, szellemi, erkölcsi és véráldozatot meghozzanak.

Nyilvánvaló, hogy ebben az egységfrontban minden itt élő nemzetiség leszármazottjának teljes erővel és egyenlő mértékben kell részt vennie. Ezen a fronton nem lehet közöttünk semmiféle különbség. Mindnyájunknak örködni kell, hogy sorainkba kémek vagy ötödik kolonisták ne furakodhassanak be. Óvakodnunk kell ugyan minden hisztériától, de komoly tények birtokában nem szabad haboznunk azokat a rendőrségnek bejelenteni.

Van azonban az egységfrontnak egy olyan értelmezése is, mellyel a haladás ellenségei a torkunkba akarják szorítani a szót, mely nem

tetszik nekik, vagy veszélyes számukra. A sokszor elhangzott érv így szól: – Most, a végzetes harcban ne beszéljünk semmi olyan dologról, mely minket, magyarokat elválaszt... Hagyjuk az ellentétes véleményeket a háború utáni korszaknak. Most csak egyért szabad küzdenünk: a háború megnyeréséért!

Ez az érv nem állja ki a bírálatot. Ugyanis a háborús küzdelmet nem lehet elválasztani a háború céljaitól! Szabad emberek tudni akarják, hogy milyen célokért harcolnak és teszik kockára életüket. Itt nem vagyunk az „óhazában”, ahol szegény katonáinkat mint ágyútöltelékét hajtják ki a frontokra. Itt minden embernek joga van, hogy tudja a küzdelem célját és jelentőségét. Nem is lehet várni önfeláldozást – legfeljebb csak vad gyűlöletet és vérengzést – olyan katonáktól, akik csak ölni mennek a frontra.

Ezért van, hogy a demokráciák kormányai nemcsak szabad tereket nyitnak a háborús célok megvitatásának, hanem hogy egybegyűjtötték a legkiválóbb írókat és tudósokat, hogy igyekezzenek a legszerényebb emberek számára is megfesteni annak a jövő társadalomnak és nemzetközi rendnek a képét, melyet meg akarunk valósítani.

A dolog természeténél fogva ezen a béke-célfronton nem lehet olyan teljes az egység, mint a háborús fronton, mivel az emberek céljai és értékítéletei sokban eltérőek. Itt az ellentétek elkerülhetetlenek, és mindnyájunk érdeke, hogy a nézeteltérések megvitassanak, s hogy azok lehetőleg egy magasabb egységben kiegyenlítsenek. És tényleg azt látjuk, hogy igazi amerikai hazafiak között is lényeges ellentétek mutatkoznak. Így pl. sokan teljesen változatlanul akarják fenntartani az Egyesült Államok alkotmányát; mások a brit világbirodalommal akarnának föderálni; némelyek teljesen szabad kereskedelmi rendszerre szeretnének áttérni, mások viszont a mai védvámokat akarnák fenntartani; ismét mások elsősorban egy pánamerikai konstrukcióra gondolnak, míg ellenfeleik egy új Népszövetségért kardoskodnak. Sokan a legitimizmust szeretnék az új európai rend alapjává tenni, mások nyíltan forradalomra serkentik a régi világ népeit. Sokan százpercentes New Dealért hevülnek, ellenfeleik egy megújult és megtisztított liberalizmusban hisznek...

És így tovább... De egyetlen komoly amerikai hang sem hangzott fel, hogy a kormány szüntesse be ezeket a vitákat, mivel a háborús frontot zavarhatnák. Ellenkezőleg, maga az Atlantic Charter is heves viták középpontjában állt és áll. Sőt a közvélemény megszervezése is meg van engedve egyes háborús célok érdekében. Ez a szabadság odáig megy, hogy még stratégiai kérdésekben is lehet vitatkozni. Vezető írók olykor az Elnököt és a kormányt szigorúan kritizálják.

Mégis, ezen tények ellenére, egy kis társaság el akarja hitetni velünk, hogy az egyetlen probléma, mely tabu: Magyarország jövője. S minthogy a magyar problémát nem lehet elválasztani a dunai és a közép-európai problémától, azt az ostobaságot imputálják nekünk, hogy mi szájkosárral fogunk járni, csak azért, hogy a Horthy-rendszer kiküldöttéit és rejtőzködő híveit ne ingereljük, bár ez a hallgatás annak az eltérését jelentené, hogy az amerikai közvéleményt a lokális és személyi érdekek ágensei félrevezessék. Vagyis az amerikai magyaroktól ezek a százpercentes nacionalisták el akarják venni azt a jogot, hogy a régi hazában embertelen körülmények között élő véreik számára egy tisztességesebb élet lehetőségeit igyekezzenek a békeszerződésekben megteremteni.

Ezt a szájkosarat minden nyomatékkal nemcsak a szenvedő magyar nép érdekében kell visszautasítanunk, hanem az amerikai nép érdekében is. Mi vagyunk a tanúi annak, hogy a mai világégés felidézésében a magyar oligarchiának jelentős szerepe volt. S nekünk a népek ítélőszéke előtt hangosan kell hirdetnünk, hogy ez a páratlan vérengzés egy-két nemzedék után újra meg fog ismétlődni, ha az országot továbbra is feudális grófok, dolgozni nem akaró gentryk és az uzsorakapitalizmus lovagjai fogják vezetni...

Persze a horthysták maguk sem veszik komolyan a felajánlott békejobbot. Mi hallgassunk, de ők beszélni és informálni fognak a magyar rendszer békés szándékairól és demokrata célkitűzéseiről. A Horthy-rendszert leleplezni, az irredentizmus boszorkánykonyháját feltárni, földosztást és dunai konföderációt mesterséges magyar hegemonia nélkül hirdetni, a Verhovay szellemi és erkölcsi örököseit

dühbe gurítja: ellenben nekünk szó nélkül kelljen a szent nemzeti egység nevében hallgatni, hogy a vezérágens 500 tankot s 1000 repülőgépet kérjen minden népies megmozdulás elfojtására.

Ez rejlik a horthysták egységfrontja mögött: megmenteni az oligarchia számára ami a düledező, régi Magyarországból még megmenthető. Ez az egységfront, melyet a magyar nép elárulása nélkül nekünk elfogadni nem lehet. A világnézeti és erkölcsi ellentétek közöttünk áthidalhatatlanok.

Ellenben a mai világtörténelmi helyzet vészes komolysága tényleg mindenkit arra figyelmeztet, hogy a békecélok körüli vitát személyi motívumokkal ne mérgezzük el. Érvek érvek ellen harcoljanak. Igyekezzünk meggyőzni, s nem szidalmazni. Egy ilyen treuga Dei-re mi igenis hajlandók vagyunk. Mi mindig az ügyért s nem emberekért verekedtünk. Senki közöttünk nem gorombáskodott s nem piszkolódott. A magyar egységfront trombitásainak igen szép feladata volna, hogy híveiket meggyőzzék arról, hogy a magyar ellentétekről is lehet olyan tisztességes hangon és becsületes érvekkel vitatkozni, mint ahogy ez a nagy amerikai sajtóban szokás az ő nézeteltéréseikben.

Teljes egység a háborús fronton és illedelmes vitatkozás a békefronton: egy ilyen kooperáció talán megvalósítható volna. De ez nem tőlünk függ. *Que Messieurs les assassins commencent!*

Magyar Fórum 1942. 3. sz. Aláírás: Jászi Oszkár

A magyar egységfront kérdéséhez: 1941 szeptemberében két magyar mozgalom bontott zászlót az Egyesült Államokban. A baloldali progresszív emigráció megalakította a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségét, Vámbéry Rusztem és Jászi Oszkár vezetésével. A világháború kitöréséig Horthyék támogatott magyar emigráns szervezetekből pedig Eckhardt Tibor megszervezte a Független Magyarországi mozgalmat, mely a baloldal szemében nem volt más, mint Horthyék esetleges „kiskapuja” a szövetségesek felé. Így Eckhardték kísérlete egy „nemzeti platformon” álló egységfront kiépítésére sikertelen maradt. Miután a baloldal megbuktatta Eckhardtot, 1944 tavaszán-nyarán, ideiglenesen mégis létrejött valamiféle egységfront.

conscientious objectorok: akik lelkiismeretükre hivatkozva megtagadják a katonai szolgálatot.

Que Messieurs les assassins commencent!: Kezdjék a gyilkos urak!

Huszedik Század: akkor és most

I.

Amikor 1900 januárjában a *Huszedik Század*-ot Herbert Spencer szellemi védnöksége alatt megindítottuk, tudományos frontunkat az evolucionista természettudomány „törvényei” határozták meg, politikai frontunk pedig a feudalizmus, az uzorakapitalizmus, a magyárosító sovinizmus, a hatalmat kiszolgáló üzletemberek és a hitét vesztett klerikalizmus ellen irányult.

Az ezt követő közel két évtizedes küzdelem nehéz volt, részint ellenségeink túlhatalma, részint a saját köreink ideológiai és politikai megosztottsága miatt. Mindvégig harcoss szemlénket végül a Horthy-reakció megfojtotta; más névvel és a szükséges alkalmazkodásokkal azonban új életre kelt, míg a náci csatlósok rémuralma újra el nem tiporta.

Most, hogy az idők szelleme a *Huszedik Század* megjelenését újra lehetővé teszi, kötelességünk mind magunkkal, mind azokkal a bajtársainkkal szemben, akik már nincsenek életben, hogy az ezerkilencszázass feladatokat és módszereket összehasonlítsuk az ezerkilencszáz-negyvenhetes feladatokkal és módszerekkel.

Ami a múltat illeti, a szemle tízéves jubileuma alkalmából magam állapítottam meg küzdelmünk mérlegét, és talán jobb, ha magamat idézem, nehogy mai visszatekintésemben olyan szempontok által engedjem magam befolyásolni, amelyeket, mint elkésett bölcsességet, a későbbi évtizedek szuggeráltak.

1910 januárjában megállapítottam: „Ha az első három év a spencerizmust uralta, a második három a marxizmushoz jutott közelebb; érdeklődésünket legnagyobb mértékben a gazdasági érdekek és az osztályharcszempontok foglalták le. De még mindig az utópiák kéklő vizein jártunk; gyönyörű színes elméletek pillangói után szaladtunk,

s nagy részvétlenséggel néztük a körülöttünk elterülő zsíros és szomorú magyar életet. Minden gondolatunk Nyugat felé fordult, onnan vártuk nemcsak az elméleti fáklyagyújtást, hanem a gyakorlati kezdeményezéseket is . . .”

„Nyilvánvaló, hogy munkánknak továbbra is három irányban kell folynia:”

„Mindenekelőtt ápolnunk kell a tiszta tudományt, a külföld társadalomtudományi irodalmával való minél élénkebb összeköttetésünket, mert csak az egyetemes, nemzetközi, minden közvetlen gyakorlati céltól ment tudományosság szelleme óvhat meg kicsinyes és sekélyes álproblémáktól, s lehet iránytűnk a részletkutatások tengerén.”

„Azután népszerűsíteni kell a tudomány eredményeit, hogy a tudomány ne a kiváltságosak luxuscikke legyen, hanem egyre több ember éltető szellemi levegője.”

„Végül az európai kutatás módszereivel tovább kell vizsgálnunk a magyar múltat és a magyar jelent, hogy e tanulságok fényében mindinkább képesek legyünk a magyar jövő kinyomozására és előkészítésére. Meg kell írunk Magyarország igazi történelmét, amely éppoly kevésbé bókol a hatalmasoknak, mint a népnek, amely a háború és a kultúra kettős folyamának eredményeit egyaránt megállapítja és értékeli . . . És meg kell ismernünk a mai Magyarország gazdasági, kulturális és lelki életének minden porcikáját, mert csak így számíthatjuk ki a jövő kiépítéséhez rendelkezésre álló erőket és ezek irányát. De még fokozottabb figyelemmel és érdeklődéssel kell szemünket Nyugat felé irányítani. Hisz onnan kapjuk ezer év óta minden célkitűzésünket, eszményünket és reménységünket . . .”

II.

Most, 1947-ben, miután a szövetségesek a világ minden frontján vívott heroikus küzdelmükkel megszabadították az emberiséget és Magyarországot a fasiszta és náci zsarnokoktól, a magyarság új fel-

adatok előtt áll, amelyeket csak új módszerekkel lehet megoldani. Az új küzdelem, amelyben a megújult *Huszádik Század*-nak a tudományos és az erkölcsi irányítás terén részt kell vennie, egészen más jellegű, mint a régi volt.

A rombolás munkája – amely a régi rend vaksága miatt elkerülhetetlen volt – be van fejezve. A gőgös feudalizmus romokban hever, a kapitalizmus türelmi bárcán él; az egyházak jövője nem függ többé hatalmi kapcsolatoktól, hanem egyes-egyedül attól, hogy a hit és erkölcs mekkora erőit lesznek képesek kifejteni; külföldről szított ellenforradalmaktól a világ új hatalmi egyensúlya folytán nem kell tartani. Az igazi munka, amely előtt a magyarság áll, nem a rombolás, hanem a felépítés és az újjászervezés munkája. *Ami ezt a munkát veszélyezteti, nem külellenség vagy ellenforradalom, hanem egy belső veszély.* Azok, akik az új rendet megdönteni szeretnék, oly törpe kisebbség, amely nem számít mindaddig, amíg az új Magyarország három pillére, a munkásság, a parasztság és a teremő szellemiség képesek őszintén és becsületesen együtt dolgozni. Ezen az egységfronton megdőlné a feudalizmus és a régi rend maradványainak minden összeesküvése vagy nyílt támadása.

Egy ilyen egységfront létesítésének nincs igazi akadály, ha valamennyi tényező hátsó gondolat nélkül elfogadja a *demokrácia lényegét*. Az új Magyarország igazi alapja nem lehet rendőri fedezet, hanem csakis minden munkás rétegnek közös érdekekben való egyesítése. És ennek nincs más akadály, mint megkövesedett dogmák, a régiek éppúgy, mint az újak. Ennek az igazságnak kimutatása lesz az új *Huszádik Század* legfontosabb feladata. A régi osztályharciválgás elvesztette értelmét. A dolgozók között a szolidaritás fennmaradásuk parancsa.

III.

Ezt a munkát a régi eszközökkel nem lehet sikerrel végrehajtani. Régi alapvető tájékozódásunk revízióra szorul. Igaz ugyan, hogy az ország lelkét nyugati értékek határozták meg, a görög-római kultúra

és a kereszténység értékei. De a Nyugat egyedül már nem vezetheti kutatásainkat és célkitűzéseinket. Minden okunk megvan, hogy a Keletet, amely orosz vezetés alatt áll, egyre jobban megértsük és tanulmányozzuk. Ez a régi, koloniális tespedésből felszabaduló világ telve van sorsdöntő problémákkal. Már közel tíz éve hirdetem, hogy a Nyugat és Oroszország közötti ellentét elsősorban nem gazdasági, határbeli vagy politikai, hanem alapvető értékek és világnézetek ellentéte. Ez mérgez meg minden igazi együttműködést. Ha ezt az ellentétet nem tudjuk egy közös, magasabb szintézissel áthidalni, a harmadik világháború, hitem szerint, elkerülhetetlen. Ennek a szintézisnek előkészítése lesz az új *Huszádik Század* második legnagyobb feladata.

Márpedig ez az egész világ közös és végleges katasztrófája lenne.

De hogy ezt tehessük, ahhoz az a merőben kauzális világnézet, amelyet a régi *Huszádik Század* uralt, nem elegendő. Ez a pusztán kauzális világnézet mind a gazdasági, mind a természettudományi determinizmus formájában alkalmatlan mai feladataink megvalósítására. A jövő meghatározásában *teleologikus* elemeknek is nagy szerepük van, amelyek nem egyszerű reflexei a múlt adottságainak vagy a jelen gazdasági és társadalmi erőinek. Az emberi léleknek ezeket az új kezdeményezéseit és alkotásait már *Pikler Gyula* szociológiai rendszerének középpontjába állította. Nincs az a gazdasági vagy politikai túlerő, amelyet át ne törhetne szabad és lelkiismeretüket követő emberek elhatározása, munkája és küzdelme.

Ezeknek a lelki erőnek a felismerése, a determinizmus és a szabadság kiegyenlítése az utolsó évtizedek legkiválóbb elméit foglalkoztatta. Ezért hangsúlyozták rendkívül eltérő világnézetű emberek egyaránt a vallási probléma alapvető fontosságát. Egyre jobban érezzük, hogy kivételes egyéniségek megszabhatják a saját maguk szellem-erkölcsi parancsait, ha megértik a saját lelkük és a társadalmi fejlődés igazi szavát, ami rendkívül nehéz és egy nagy elmét is teljesen betöltő feladat. De a népies erők ezt a szintézist önmaguk és egyedül nem végezhetik el, hanem rá vannak utalva vezető elmék megállapításaira és formulázásaira. Ez minden val-

lások tradíció értelme. Innen erednek eltéréseik mellett alapvető megegyezéseik is, annak a deformációnak ellenére, amelyet politikai és hatalmi és egyházszervezeti érdekek a vallási gondolatokon és intuíción olykor elkövettek. És még azok is, akik ezeket a tradíciókat elvetették, tömegmozgalmaikból kénytelen-kelletlen egy vallásos jellegű szintézist csináltak, amelyet minden hitvallónak, akár börtön vagy kivégzés szankciója alatt, követnie kell. Joggal beszélhetünk ateista vallásokról is. A vallási élmény természetéből következik nemcsak a türelem követelése a vallásokkal szemben, de az a törekvés is, hogy az emberi léleknek ezt az ősi szükségletét egyre tisztább és magasabb perspektívák felé vezessük a naiv „szabadgondolkodó” és materialista kiskáték helyett.

És ezt ma már nemcsak papok vagy spiritualista filozófusok mondják. Néhány hónappal ezelőtt Albert *Einstein*, a természettudományi világnézet méltán csodált vezére hozzászólt ahhoz a problémához, amely ma legjobban foglalkoztatja az emberiséget: hogyan lehetne az atombomba szörnyűségeit elkerülni, hogyan lehetne az általunk életre hívott gonosz szellemeket megfékezni. És Einstein válasza lényegében ez volt: Emberek, ne bízzatok a tudomány újabb vívmányaiban vagy az atomenergia nemzetközi ellenőrzésében, vagy a Nemzetek Szövetsége papírkonstrukcióiban. Mindez nem használ, mert mindent kijátszhat az emberi önzés, kapzsiság vagy a hatalmon levők vak rivalitása. Az egyedüli garancia csak az emberek lelkében lehet: igazi értékek spontán és őszinte keresésében és követésében.

S nehogy azzal vádoltassam, hogy az én magyarázatom szubjektíve színezett, hadd idézzem itt Albert Einstein főkonklúzióit az ő saját szavaival. (Az állásfoglalás egy interjú formájában történt s a New York Times 1946. június 23-i számában jelent meg.)

„Az igazi probléma az emberek szívében van. . .”

„Az atomprobléma nem a fizika, hanem az etika problémája.”

„... könnyebb a plutóniumot denaturalizálni, mint az ember gonosz szellemét.”

„... Nem véve figyelembe a hit, a jóakarat és a becsületesség

realitásait, amikor a megoldást keressük, túl sok hitelt adunk a legalizmusnak, a szerződéseknek és a mechanizmusoknak...”

„Amerika szavának nem az államférfiak és a diplomaták szájából, hanem a falu piacáról kellene jönnie... Ha így lesz, a mi amerikai javaslataink nem lesznek pusztán dokumentumok a béke mechanikájáról, egy kormány száraz megállapításai más kormányokhoz, hanem egy üzenet megtestesítése az emberiséghez az emberi lények egyik nemzetétől...”

„A veszélyt a tudomány hozta létre. De az igazi probléma az emberek elméjében és szívében van... Nem tudjuk megváltoztatni más emberek szívét mechanizmusok segítségével, hanem csak a mi magunk szívének megváltoztatásával...”

„... Ha majd megvilágosodunk szívben és elmében... csakis akkor fogunk bátorságot lelni, hogy legyőzzük a félelmet, amely a világot kínozza...”

Hogy ez az egyetemes belső szolidaritás hogyan lenne elérhető, azt a nagy gondolkodó nem mondta meg. Nyilván ő is keresi az utat. Annál inkább az lesz az új *Huszdik Század* legnagyobb feladata, hogy ezt az érzést elevenen tartsa, és ne engedje meg, hogy olcsó formulák divatja vagy önző rabulisztika elhallgattassa.

Huszdik Század, 1947. 4–8. Aláírás: Jászi Oszkár

Csécsey Imre kétéves próbálkozás után tudta újra kiadni 1947-ben a *Huszdik Századot*, melyhez Jászitól kért beköszöntő cikket. Jászi a fenti írást küldte, mely nagy vitát váltott ki a magyar szellemi életben. A vitához, mely hosszú heteken át tartott, s minden fontosabb heti és havi lap hozzászólt, az indító lökést Gimes Miklós: Az elárult „Huszdik Század” c. cikke (*Szabad Nép* 1947. április 20.) adta.

1910 januárjában megállapítottam: Tíz év. Lásd e kötet 76–86. lapján.

PORTRÉK
HARCOSTÁRSAKRÓL

Pulszky Ágost

(1846-1901)*

Most, hogy eltemettük, kezdik csak látni az emberek, hogy ki volt ő nekünk. A ravatal ünnepélyes csendje és a halál megfélemlítő lehelete kellett ahhoz, hogy a parlamenti kóklerek és a krokirodalom kis titánjai elnémuljanak, és néhány komoly és igaz ember szava hirdethesse, hogy Pulszky Ágost a magyar politika legnemesebb hagyományainak követője volt, míg a tudomány terén „tanultsága körére, elméje erejére nem múlta őt fölül senki, de senki” az újabb generáció sorából. Hogy ez az ember, ki a világ bármely kultúrállamában kora legkiválóbb elméi közé soroltatott volna, a mi szellemi erőnkben oly rendkívül szegény országunkban a nagy közvélemény előtt csak mint a karcolatirodalom és másodrangú élclapok „Gusztii”-ja szerepelt: olyan szomorú kultúrtörténeti tény, mely egymaga képes volna megvilágítani annak a politikai és tudományos milieu-nek a tartalmát és emelkedettségét, melyben Pulszky Ágost élt.

Annak, ki majd a Pulszky Ágost élettörténetét meg fogja írni, hogy kijelölje azt a munkát és szerepet, melyet ő a kiegyezés utáni Magyarország történetében betöltött, egyaránt fel fog kelleni tárnia e korszak politikai küzdelmeit és tudományos törekvéseit. És ha az az író több lesz, mint események és tudományos eredmények pusztja feljegyzője, ha azon a világnézeten fog állani, mely az em-

* P. Ferencz fia. Született Bécsben. Első tanulmányait Londonban és Torinóban, a jogot Budapesten végezte. A közéletben először mint Nógrád vármegye aljegyzője szerepel. Később pénzügyminiszteri fogalmazó, majd a jogbölcselet tanára lesz a budapesti egyetemen. 1871-ben országgyűlési képviselő, 1894-ben vallás- és közoktatásügyi államtitkár lett. Főbb művei: A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása; A római jog s az újkori jogfejlődés; A jog- és állambölcselet feladata; A jog- és állambölcselet alaptanai; Pázmány Péter; The theory of law and civil society.

beri tevékenység értékét és jelentőségét nem önmagából, hanem a társadalomra gyakorolt hatásából számítja ki: lehetetlen, hogy tanulmánya végén ne kísértse meg felállítani ennek a lázas munkában eltöltött életnek ezt a szociális mérlegét.

Erős a meggyőződésünk, hogy ennek a mérlegnek tudományos örökarja teljesen le fogja nyomni a politikait. Sőt egészen biztosra vesszük, hogy nemzedékek fognak jönni, melyek Pulszkyról, a politikusról már nem fognak tudni semmit, de amelyek egyre fokozódó kegyelettel fogják ápolni a *szociológusnak* emlékezetét, és a messze jövő társadalmi életének magyar kutatója a *Jog és állambölcsészet alaptanai*-t azzal a meghatottsággal fogja kezébe venni, mellyel az angol bölcselelő a Bacon *Novum Organum*-ját.

A politikai sikerek alapja: az akaratra való hatni tudás képessége. És ez a képesség csak másodsorban alapszik intellektuális erőn. A faj ízlésének megfelelő külső, a szokásainak rokonszenves társadalmi tulajdonságok jóval fontosabb tényezők a tömegek vezetésére. S innen van az, hogy a tagbaszakadt alak, a jól kipedert bajusz, bizonyos közhelyek kellő alkalmazása, bizonyos illő méltóság és tartózkodás a magaviseletben, a hang öblössége, némely metaforák kellő felhasználása, egy adag pajtáskodási, ivási, kedélyeskedési és fülbemuksikáltatási képesség nálunk a politikai sikerek nélkülözhetetlen előfeltétele. A tömeg gyűlöli az átlagon felülemelkedőt, és rendszerint rendkívüli szellemi képességeket csak annak kész megbocsátani, ki ezeket a gyűlöletes tulajdonságokat az előbb említett esztétikai természetű csillapítószerekkel képes felhígítani. És erre Pulszky Ágost képtelen volt. Azt a rendkívüli fölényt, mellyel legtöbb kortársa felett állt, semmivel sem tudta enyhíteni. Ezért nem volt képes soha a politikában vezérszerepet játszani. Ezért nem fűződik egyetlen egy nagyobb politikai akció sem az ő nevéhez. Csak egy kisebb elitre, a tömeg által szinte észrevétlenül, mint egy szó szoros értelemben vett titkos tanácsos tudott ő eredményesen befolyjni. Olyan tehetség volt ő, melynek a parlamentáris kormánykalt nem kedvező. Ha a szabadelvű abszolutizmus korában születik, neve kétségtelenül a kor legnagyobb politikusai között szerepelt volna.

A tudomány világát ezek a békók nem terhelik. Az emberi lélek legfüggetlenebb világa ez. És tényleg, ezen a téren, melyet úgyszólván csak mellékesen keresett fel, Pulszky Ágost elérte azt, amire a politikában hiába törekedett; új csapást tört, új iskolát teremtett, a jövő politikai törekvéseinek magvait hintette el hazánkban.

Az, ami a Beöthy Leó munkájában egy inkább részletkutatás keretében honi földön először csillan fel, a jog és állambölcsészet alaptanaiban olyan megkapó erővel sugárzik felénk, mintha egy egész nemzedék munkájának volna a betetőzése: a természettudományi világnézet diadalmasan vonul be a társadalmi tudományok fellegrárába, a metafizika és a skolasztikus tudomány ezen utolsó menedékhelyébe. A magyar történelem Pulszky Ágostban fogja annak a világnézetnek átültetőjét tisztelni, mely a társadalmat az egyetemes természeti erők egyik nyilvánulataként fogva fel, annak természettörvényeit kutatja. S minthogy ez a világnézet egyedül alkalmas arra, hogy a bomladozó vallási világrend mindjobban hitelét vesztő politikai és erkölcsi alapzatait újakkal cserélje fel, a Pulszky Ágost élete úgy jelentkezik, mint akkumulátora azoknak az erőeknek, melyek a jövő magyar politikát is irányítani fogják.

Ez kétségtelenül életének legnagyobb és legmaradandóbb eredménye.

A sors ebben kegyes volt hozzá. Ha lázas politikai küzdelme meddő volt is: élete mégis elsősorban politikai jelentőségű és eredményű. Ha nem is idézett elő közvetlen politikai hatásokat, új eszmék és érzelmek átültetésével mélyen belefolyt a jövő alakulatainak méhébe. Mert közvetlen tudományos újítások éppoly kevésé fogják pályáját jelölni, mint politikaiak. Eklektikus elme volt, mely a legkülönbözőbb rendszerek és tudományszakok iránt egyenlő érdeklődéssel viseltetve, a jelenségek látható, külső sokszerűségét sokkal mélyebben ragadta meg, mint azok rejtett, belső egységét. És így, bár a viszonyok ismerete, a rendelkezésére álló adatok sokasága egyenesen csodálatos nála, bár mester abban, hogy egy tünetnyt minden vonatkozásában és árnyalatában szemügyre vegyen

és kidomborítson: a legkülönbözőbb jelenségek utolsó, központi okáig ritkán vezet el. Lehet, hogy ennek tudományos pályájának a félbemaradása az oka. Lehet, hogy a tudományban való teljes elmélyedés egy olyan magaslatra vitte volna őt, melyen jegecesedési központot talált volna rendkívüli tudása számára. A politika megakadályozta, hogy így legyen.

És előttünk még mindig rejtélyes marad, hogy a politika sekély vizei, megfelelő eredmények nélkül, hogyan sodorhatták el ezt a kiválasztott lelket a tudomány birodalmától? Rejtélyes marad az után a szép és teljes tanulmány után is, melyben Gratz Gusztáv igyekezett e kérdésre feleletet adni.*

Azt hisszük, a feleletet egyetemesebb okokban kell keresni, mint egyéni hajlandóságokban.

Az a tény, hogy olyan nagy és magasan szárnyaló lelkek, mint például Eötvös, Kemény, Schwarcz, Grünwald, Szilágyi és sok más ugyanezt a megosztott, szinte tragikus életet folytatták, általánosabb magyarázatot követel.

És ez a magyarázat véleményünk szerint a kisebb és fejletlenebb nemzeti életben áll. A művelt nyugat nagyszerű munkamegosztása nálunk még tökéletlen. Kevés az ember, és ezt épp legjobbjaink érzik legkeservesebben, kikben a génusz univerzálisabb ereje ég. Azok, akik a világot a legmagasabb szempontból nézik, legjobban látják a rendelkezésre álló társadalmi erők tökéletlenségét. S ha mindehhez hozzávesszük, hogy az elmék nálunk még sokkal műveletlenebbek, semhogy a „nagy tudomány” útján lehetne rájuk hatni: könnyen átláthatjuk, hogy mi az, ami éppen legjobb embereinket a politika útjára csábította.

Úgy érezték, hogy csakis innen lehet ezt a nemzetet megváltani. A megváltás útja pedig kálvária.

Jogállam, 1902. 64-66. Aláírás: Jászi Oszkár

A vezetéknévvel felsoroltak: Eötvös József, Kemény Zsigmond, Schvarz Gyula történetíró és kultúrpolitikus, Grünwald Béla történetíró és közgazdasági szakember, Szilágyi Dezső jogtudós és politikus, igazságügyminiszter.

* Vö. H. Sz. II. évf. 10. sz.

Mocsáry Lajos és a Függetlenségi Párt

Ezekben a kivételes időkben, amikor az emberi lélek szinte elvesztette érdeklődését a béke, a normalitás, a szellemi fejlődés problémái iránt, sem szabad a magyar progresszív közvéleménynek megfedelkednie azokról a nagy és gazdag értékekről, melyeket Mocsáry Lajosnak nemes csendben és elhagyatottságban befejezett élete az új Magyarországért küzdőknek nyújt. Ha majd ezek a fergeteges idők elmúlnak, a gondolkodó és dolgozó magyarság kegyeletos érzelmekkel fogja felkeresni az andornaki sírt, hogy e rendkívüli egyéniség tiszta, egyszerű és igaz élete útmutatásának fényében revízió alá vegye a magyar politika legalapvetőbb problémáját, azt, amely nemzeti államunk és kultúránk kiépítésének útjaira és módszereire vonatkozik.

Az államfelépítő nagy liberális nemzedék eltávozását követő politikai és társadalmi reakció közepette a jövő történetírója és publicistája alig fog taláni még egy közéleti egyéniséget, aki Mocsáry Lajossal fölvehetné a versenyt úgy politikai célkitűzése elvi nagyszabásúságában, mint erkölcsi meggyőződése kompromisszumokat nem tűrő hajthatatlanságában. A függetlenségi párt egykori megalapítója és elnöke, az ősnemes kuruc, történelmi és lélektani nézésében, lénye alapvető konzervativizmusa dacára, olyan merész liberalizmusra és sugaras elvi magaslatra küzdött fel magát a nemzetiségi kérdésben és a vele összefüggő problémák terén, ami példátlanul áll az Eötvös József úttörése óta. Az a rendíthetetlen bátorság s a megmérgezett közvéleménnyel póz és szavalat nélkül dacoló állhatatosság pedig, mellyel a lelke mélyéig reakciós és nacionalista uralkodó áramlattal szemben állt, mit sem törődve politikai karrierjével és életpályájának csillogó presztízses biztonsá-

gával, az erkölcsi categoricus imperativus olyan példája, melyhez foghatót keveset találsz régibb és fejlettebb kultúrnépek történetében is.

Ha nem tévedek, 1886-ban játszódtott le a magyar képviselőházban az a történeti jelenet, amikor kormány és ellenzék heves tiltakozásai ellenére, Mocsáry Lajos az elnyomott magyarországi nemzetiségek védelmére először emelte fel mélyen járó és túlzásoktól ment szavát. Elvakult sovínisztákkal, üzleti heccelőkkel és ravasz nemzetiségi renegátokkal szemben kertelés nélkül jelentette ki, hogy nemzetiségi politikánk hibás és veszedelmes útra tévedt, amikor a Deák-Eötvös-féle törvényhozás szellemétől eltérve, állami eszközökkel akarja kieroszakolni azt a magyarosodást és az érzelmeknek azt a szolidaritását, mely csak az egybeforrott érdekek, a munka és a gondolat vállvetett megfeszítésének eredménye lehet; hogy a magyar kultúra szempontjából is végzetes tévedés az a politika, mely a nemzetiségi nyelvek és tradíciók bojkottálásával szeretné a magyar állam egységét kiépíteni, hogy ellenkezőleg, nemzetiségeink szabad kulturális fejlődésének teljes biztosítása és állami szervekkel való liberális támogatása végeredményében a magyarságnak is érdeke, mert minden magyar érdek, ami a vagyonosodást és a szellemi horizont emelkedését mozdíttja elő az országban; hogy ezzel szemben a kényszermagyarosítás tanügyi és közigazgatási gépezete komoly eredmények elérésére már általános lelki okokból is képtelen, és potemkini sikerei nem ellensúlyozhatják az általa felidézett gyűlöletet és elkeseredést; hogy az ország nemzetiségi felét lehetetlen nem létezőnek tekinteni vagy pláne azt eltörölni akarni, mert az ilyen politika csak mindenféle irredentizmusnak fölkeltésére volna alkalmas; hogy ezzel szemben a nyelvükben és kultúrájukban háborítatlanul fejlődő nemzetiségek spontán rokonszenve és együttérzése a magyar államnak az egyedüli lehetősége a föderalizmus rendszerének elkerülésére, melynek komoly előfeltételei hiányoznak Magyarországon; hogy ez a politika egyszersmind az egyedüli értelmes és reális függetlenségi politika, mert a magyarság egyszerre két front ellen nem harcolhat: képtelenség egyidejűleg küzdeni akarni a centralizáló törekvések és a saját nemzetiségeink ellen; hogy az érzelmek és az

érdekek közössége aránytalanul biztosabb alapja a modern magyar állam létének és fejlődésének, mint az egynyelvűség és az egyetlen kultúra csalóka illúziója; hogy ennél fogva csakis a nemzetiségi törvényünkben lefektetett bölcs és liberális elvek komoly és becsületes végrehajtásával lehet úgy a nép kultúrgazdasági, mint az állami egység közjogi és történelmi igényeit kielégíteni.

Ez volt nagy vonásokban a Mocsáry Lajos „különvéleménye” a magyar parlamentben, mely őt csakhamar kimart fehér hollóvá, gyűlölt és meggyanúsított remetévé, vagy legjobb esetben eltévedt és hóbortos ideológussá tette, úgy a kormányzó párt, mint az ellenzék szemében. Az általános felháborodás láttára Mocsáry Lajosnak nem lett volna nehéz elveit letompítani, követeléseit lesimítani, s eszményeit a „politika egzisztenciáival” összhangba hozni, hisz ez a taktika már annyira s oly jól bevált és gyümölcsözőnek bizonyult a parlamentarizmus történetében. De Mocsáry Lajos tisztán látta, hogy az állami lét alapvető problémáival nem szabad taktikázni, hogy a jövő számára kisebb baj, ha az ő értékes egyénisége kihull a magyar törvényhozás gépezetéből, semmint ha silány paktumrongyok torzítanak el azokat a nagy társadalmi és lélektani igazságokat, melyek egyedül vezethetik el Nyugat-Európába a poliglott magyar államot.

Valóban, az eljövendő idők új magyar nemzedéke örökké hálás fog maradni Mocsáry Lajosnak, hogy egy törpe és reakciós kornak elvtelen marakodása közben megmentette a jövőnek a magyar renaissance úttörőinek nemzetiségi végrendeletét. A próféta intuíciójával tisztán megérezte, hogy egy nemzedék társadalmi és politikai ellenforradalma mit sem jelent a fejlődés örökkévalóságában, mert nincs olyan politikai alkímia, amelynek segítségével, lenyűgözött produktív erők, korrupt közigazgatás és szajkós népiskola által egységet lehetne teremteni a tarka népkáoszról.

Mocsáry Lajos persze nem élte meg elveinek diadalát, legfeljebb annak néhány halk és gyenge fényű tünetét: Justh Gyula egy-egy lendületes érzelmi intuícióját, Déry Zoltán bátor kritikáját. A jövőnek azokat a mélyebb és biztató jeleit, melyek a magyar entellektüelek s az egyetemi fiatalság egy tekintélyes része lelkiisme-

retének legmélyén mutatkoznak ezekben a kérdésekben, az andornaki remete már alig vette észre, mivel az utolsó évtizedek szerencsétlen közjogi torzsalkodásai eltakarták előtte a szociális fejlődési folyamat lényegét és értelmét, melynek időközben a nemzetiségi kérdés integrális alkotórészévé vált.

De a magyar progresszív közvélemény immár tisztán látja, hogy a nemzetiségi kérdés ma kevésbé államjogi és faji természetű, mint a múltban volt, hanem hovatovább beilleszkedik a nép anyagi és szellemi emancipációjának egyetemes problémáiba. És ezt tisztán észrevéve, kellőképpen fogja tudni értékelni azt a fagyos, kegyetlen, csaknem ellenséges érzületet is, melyet a függetlenségi párt egykori megalapítója és vezére ravatalával szemben tanúsított. Ez a külső formákat és hangos tüntetéseket oly gondosan kultiváló párt nem tartotta szükségesnek, hogy temetésén valamelyik kiküldöttje útján élőszóval mondjon búcsút annak a férfiúnak, aki nemcsak a mi szerény közéletünk, de az angol parlamentarizmus nézőszögéből mérve is a legnagyobb európai értékek sorába tartozott, s aki szinte utolsó évéig nagyszabású publicisztikai tevékenységet fejtett ki a külföldi szemlékben a magyar függetlenségi eszme érdekében, aki a koalíciós paklik arnykorában is egy hajszálnyit sem engedett a Rákóczi és a Kossuth tradícióiból. A függetlenségi pártnak ez a gyűlölködő attitűdje Irányi mellett talán legjellemesebb és legszélesebb látókörű vezérével szemben, szomorúan bizonyítja, hogy a sovíniszta szellem teljesen háttérbe szorította a függetlenségi gondolatot, melyet sokkal kényelmesebben és hangosabban lehet Szekfü-heccekkel és Görgey-ellenes hadjáratokkal szolgálni, semmint az Irányi-Mocsáry-féle népszerűtlen nemzetiségi tradíciók ápolásával.

Bármiként legyen is, az az egy már ma is bizonyos, hogy Eötvös, Deák és Mocsáry nemzetiségi végrendeletét elhagyatva, megtagadva, kicsúfolva, gazdátlanul lepi a por a történelmi pártok műhelyeiben, és hogy ezt az egyedül lehetséges, termékeny és jövőbe látó koncepciót csakis az ország igazán és őszintén demokratikus erői – tehát a magyar parasztság, a munkásság és az idegen ideoló-

giai béklyóktól felszabadult polgárság – támaszthatják fel komoly lelkesedéssel és a megvalósítás biztos reményével.

Világ, 1916. január 15. Aláírás: Jászi Oszkár

Szekfű-becc: Szekfű: *Száműzött Rákóczi* (Budapest, 1913) c. munkája körül ki-
robbant vita.

Az utolsó kurucvezér

Justh Gyula nevét nem fogja elfelejteni a magyar demokrácia jövő történetírója, mert ő volt az, aki rendkívüli eréllyel és lelkesedéssel utat tört az általános választójog gondolatának a történeti Magyarország sorai között is. Egy korszakban, melyben a közéleti reakció teljesen lejáratta a függetlenségi párt nagy, liberális örökségét, a Kossuth–Irányi-féle tradíciókat; ő volt az, aki pártja klerikális és feudális elemeinek (elsősorban az Apponyi-csoportnak) kiszorításával újra járhatóvá tette az utat a népjogok híveinek számára.

E korszakos munkájában, melyet tiszta jelleme és kifinomodott erkölcsi érzülete mindig nemes és szép formák között hajtott végre, taktikailag nemegyszer tévedett, mivel egyénisége sajátos keveréke volt a régi kurucvezérnek és a modern demokratának.

Mikor Tisza az utolsó választásokkor, a függetlenségi párt feudális elemeivel való titkos szövetségben, megtizedelte a Justh pártját, 1910. június 5-én a *Világ*-ban írt cikkemben igyekeztem megállapítani az akkor letört vezér történelmi szerepét és jelentőségét. Úgy érzem, hogy ezt a hét év előtti diagnózist a fejlemények csak megerősítették, és az akkor kifejtett szempontok ma is jellegzetesek úgy a korra, mint a hősre. Ezért legyen szabad akkori gondolataimat reprodukálni:

„Most, mikor fogcsikorgató düh vagy lenéző gúnykacaj között említik a nevét, a magyar radikális demokrácia kötelessége, hogy igazságos bíró legyen a magyar parlamentarizmusnak eme markáns alakjával szemben, annál is inkább, mivel nagy erényeivel és nagy hibáival *representative man*-je ő közéletünk egy értékes típusának. Ez a típus különben ma már annyira ritka és kihalóban lévő, hogy

Justh Gyula inkább utolsó mohikánja, semmint aktív képviselője a nagy kuruc vezéreknek.

Lássuk mindenekelőtt az egykori tábort. Vagy két évszázad vérzivatarja közepette született meg a magyar kuruc testi és lelki típusa. A bécsi katolizáló abszolutizmussal viaskodó magyar feudalizmusnak sajátos társadalmi terméke: a rozoga fegyverzetű, gyakorta éhező, fegyelemhez nem szokott, a protestantizmushoz húzó, az oláhság búbánatát kesergő, Bécset és a labancokat gyűlölő, véres, kegyetlen és a magyar függetlenségért harcoló kuruc katona. A három részre szakadt ország örökös csatái és a helyi rablólovagok által birtokuktól megfosztott, templomaikból kivert, vagyonukban és tisztességükben megrontott, minden fajú, vallású és osztályú földönfutó nép alkotta a gyűlölt és gyűlevésznek csúfolt kuruc tábort, mely minden baját, minden nyomorúságát, minden testi és lelki szenvedését a német és pápista Bécs művének látta, mely vérszopó magyar labanc hada segítségével tönkreteszi a szegénységet és a kisebb nemességet. A szatmári békéig és bizonyos értelemben egész 1848-ig lobogott ez a mérhetetlen szociális és vallási elégtelenség, mely olykor félelmes erejű tömegmozgalmakká nőtte ki magát egy-egy nagyobb szabású kuruc vezér kezében. Kuruc vezérekkel pedig tele volt az ország, különösen pedig a kincses Erdély, ahol lépten-nyomon bukkant föl egy-egy gőgös és hatalmas fegyveres főúr, akik – miként a nyugat feudális lovagai vagy kondottieréi – fejedelemségek alkotására vagy legalábbis dús zsákmányok és hadisarcok elnyerésére törekedtek, s minduntalan szembekerültek a bécsi centralizáló abszolutizmussal. A legtöbb közülük közönséges rablóvezér vagy minden külföldi udvarral trafikáló politikai kalandor volt, ki a „nemzeti függetlenség” jelszava alatt merőben oligarchikus érdekekért küzdött. De akadt a kuruc vezérek sorában néhány államférfiú, aki olykor az egész korszak elnyomottainak élére állva, az alkotmányos rend, a társadalmi igazságosság és a lelkiismereti szabadság eszméit képviselte az elnyomó és katolizáló Bécs abszolutizmusával szemben. Az alkotmányos rend, a magyar függetlenség természetesen csak a nemesi, rendi előjogok védelmét jelentette ebben a korban,

de minden nagyobb szabású kuruc vezér, aki mélyebbre véste be nevét történelmünkbe, érezte, hogy a nemesi függetlenség ügye csak úgy életképes, ha azt a jobbágyszabadság és a protestáns vallásszabadság követeléseihez támasztja alá.

A kuruc politikának ekként történelmileg két iránya volt. Az egyik merőben közjogi, a gravaminális politika, és a fegyveres nemesség érdekeit képviselte. A másik a nemesség által fölfegyverezettek érdekeit istápolja: a jobbágnak földet ígér és vallásának szabad gyakorlását biztosítja, tehát demokratikus és szociális.

A kuruc politika eme kettős irányából többnyire az elsőt követte. Fegyverre támaszkodó közjogi gravaminális politika volt Béccsel szemben, csaknem kizárólag nemesi osztályérdekek javára. Sőt, gyakorta még ennyi sem volt. Egyszerűen az illető kuruc vezér magánügye volt, ki mindannyiszor cserbenhagyta nagyhangú követeléseit, valahányszor Bécs hiúságát vagy birtokéhségét kielégítette. De a Bocskayak, Bethlenek és Rákócziak kezében ez a szűkös kuruc politika országos politikává lett, mert a nemesi szabadság ügyét az elnyomott néposztályok ügyével egyesítették. A függetlenségi párt a régi kuruc világ mindkét áramlatát örökölte. Van egy merőben feudális szárnya, és van egy másik, mely a függetlenségi eszmét a Kosuth–Irányi-féle szellemben összekapcsolja a demokrácia követelményeivel.

Ennek a demokratikus kurucvezér-politikának utolsó mohikánja Justh Gyula. Bár a lelke mélyéig földesúr és nemes, soha el nem feledte, hogy a Bécs elleni küzdelem pusztá szélmalomharc a széles néprétegek bajtársi együttérzése nélkül. Bár egész elméje közjogi és történelmi alapon áll, érzelmileg a demokrácia és az emberi jogok nemes és igaz akkordjai élnek benne.

És éppen mert ezen kétlaki kuructípusnak szinte atavisztikusan tiszta képviselője, ezért bukott meg olyan tragikusan Justh Gyula és a pártja. Tragikusnak nevezem bukását, mert nagy ügyért és nemes eszközökkel küzdött. Egy kalmár és elvtelen korszakban bátran és férfiasan dobta oda a hatalmat és a biztos miniszteri tárcát a közjogi kuruc politika legutolsó hidrafejéért, a bankért, és egy-

kori latifundiumos szövetségesei által rútul cserbenhagyva, a csaknem hetvenéves vezér a harmincéves férfi lelkesedésével és odaadásával küzdött a maga igazáért, és a jobbágyok és az egykori jogfosztott városi polgárok utódait szólította fegyverre a közös elnyomó ellen, az általános és egyenlő választójog alapján. S bukásának tragikumát alig enyhíti, hogy a magyar választások hagyományos terrorjával és korrupciójával kellett megküzdenie, mert pandúron, pénzen és alkoholon át is tisztán látszik a szomorú tény, hogy Justh Gyula erkölcsi tekintélye is megingott. A gáncs és félelem nélküli kuruc vezér hiába hivatkozott a demokráciára. A magyar parasztság, polgárság és munkásság eleje bizalmatlanul hallgatta a kuruc tábornok választási tárogatóját, egykori szövetségesei pedig, a demokráciát gyűlölő, merőben közjogilag kuruckodó grófok és papok mint a belpoklostól fordultak el az általános választójog apostolától.

Ez a Justh Gyula tragikuma. Pártja közjogi és reakciós elemeinek túl demagóg volt. A demokráciának, a népnek és a polgárságnak pedig túlságosan kuruc. A termelő, verejtékes munkájukból élő népelemek nem bíztak benne, mert jól érezték, hogy az új Magyarországot épp az a prókátoros, örökösen közjogi szakaszokat csépeelő politika nem engedi megszületni, melynek Justh Gyula volt egyik legexponáltabb képviselője. És a polgári Magyarország azt is jól megérezte, hogy a bankküzdelem sem volt komoly gazdasági politika, hanem a régi meddő gravaminális politika utolsó kuruckodó állomása.

A gazdasági életet élő Kultúr-Magyarországnak egyre növekvő ellenszenve a tehetetlen, nagyszájú, az élettől elmaradt kuruc politikával szemben erősebb volt, mint hite és rokonszenve az általános választójog pártjával szemben. Végre is Justh hajlandó lett volna a bankért a plurális választójogot is „elnézni”. Ekként Justh Gyula bukása egy egész rendszer, sőt egy egész gondolatvilág csődjét jelenti, és ebből a bukásból csak úgy lesz föltámadás, ha a vezér és pártja habozás és utógondolat nélkül átalakul a népjogok és a demokratikus haladás zászlótartójává és táborává, ha elhagyva a köz-

jogi gravámeneket, mindenekelőtt a grófi és főpapi uralom megsemmisítésére tör. És ezzel a politikával hű maradna a függetlenségi politikának nem betűjéhez talán, de szelleméhez mindenesetre. Mert a grófok és a főpapok Magyarországa a gyarmatszolgálatban trespodő *Regnum Marianum*. Csak a gyárak és belterjes parasztbirtokok Magyarországa vívhatja ki az ország igazi függetlenségét.

Nagy és Justh Gyula rendkívüli jelleméhez és tetterejéhez méltó feladat.

Életének utolsó hét évében Justh Gyula nemes önzetlenséggel harcolt tovább a népjogokért. Hívei nagy része által cserbenhagyva, némelyek által elárulva, súlyos betegség alatt görnyedezve, jó ideig egyedül ő és maroknyi táborkara volt az, mely szembehelyezkedett Tisza István terrorjával és erőszakával. Az ő hű zászlótartásának érdeme, hogy az egyesült ellenzék a választójog alapján kötött Tisza ellen szövetséget. Az ő ragyogó erkölcsi példaadása volt az az erő, mely elsősorban megtérítette a demokráciának a vezérségben utódát, Károlyi Mihályt.

Bár tudás és intellektuális erő tekintetében nem tartozott a korának vezető emberei közé, mégis, egyénisége erkölcsi tisztaságával és esztétikai nemességével, sokkal több nyomot fog hagyni maga után, mint amazok. Milyen kicsiny szürkeség mellette például a „tudós” Hegedűs vagy a „gazdasági szakember” Gratz vagy az „illusztris jogász” Balogh. Az ő pályája újabb bizonyítéka annak a megismerésnek, hogy a politika nem tudomány, hanem művészet, nem a gondolat, hanem az érzelem hegemoniája alatt áll.

H. Sz. 1917. II. köt. 326–329. Teljes egészében idézi a Világ 1910. június 5-i Justh Gyula c. cikkét. Aláírás: Jászi Oszkár

Bankküzdelem: Az önálló Magyar Nemzeti Bankért folyó parlamenti harc, amely 1909-ben a Függetlenségi Párt kettészakadásához vezetett.

Plurális választójog: Andrássy Gyula belügyminiszter 1908-ban közzétett antidemokratikus választójogi reformtervezete, mely az uralkodó osztályok tagjainak – vagyoni és műveltségi cenzus alapján – többszörös szavazati jogot kívánt biztosítani. Nem emelkedett törvényerőre.

Az egyesült ellenzék a választójog alapján kötött Tisza ellen szövetséget: 1912 júniusában, miután Tisza, mint házelnök erőszakkal távolította el a parlamentből Justhot és az ellenzék más vezetőit.

*Hegedűs Lórán*i közgazdász, szociológus, a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, később, az ellenforradalmi korszakban pénzügyminiszter, az ipari tőke egyik vezető érdekképviselője.

Gratz Gusztáv jogász, közgazdász, publicista, egykor a *Huszedik Század* szerkesztője, majd a GYOSZ ügyvezető igazgatója, 1917-ben pénzügyminiszter, később az ellenforradalmi kormányzat külügyminisztere.

Balogh Jenő egyetemi tanár, konzervatív jogtudós. 1910-től közoktatásügyi államtitkár.

Ady Endre emlékének

Addig is, míg tisztább és világosabb horizontokhoz érünk, melyek élesebben és meggyőzőbben fogják kidomborítani a forradalom költőjének egyetlen és egyedülálló alakját, s addig is, míg lehalkul a döbbenetes fájdalom és a szenilis gyűlölködés szava, mely hirtelen távozását követi: már addig is legyen szabad megkísérelni, hogy néhány nagy vonással megrögzítsem azt a képet, melyet közel két évtizedes, félreértések által soha meg nem zavart baráti érintkezés és bajtársi küzdelem vésett e sorok írójának lelkébe, a mi nemzedékünk legnagyobb génuszáról. Lehet, hogy az én értékmérésem és erkölcsi konstrukcióm sokban eltér a hivatásos irodalomtörténészek és esztéták ítéletétől, de úgy érzem, hogy a jövő politikai és publicisztikai előkészítője legalábbis annyira jogosult kommentátora az ő egyéniségének, mint a merőben irodalmi értékek nyomozója.

Ady Endre a lírikusok legmagasabb rendű kategóriájához, a váteszekéhez tartozott. Petőfi óta az igazán nagyok közül az egyedüli, aki nem engedett a silány jelennek, aki számára a megálmodott jövő volt az egyedüli igazi realitás. Senki úgy nem érezte a régi rend gyötrelmes tarthatatlanságát, senki úgy nem szenvedte át a nyugatot véresen sértő keletiségünk minden bűnét és kietlenségét, mint ez a fanatikus s minden gyökérszállával ősi földjébe kapaszkodó fajmagyar. Nem ellentmondás vagy véletlenség, de a dolgok belső logikája, hogy ő, a legpárisibb magyar, egyszersmind a legtisztább szintézisét élte és kínlódta végig mindannak, ami a magyarságból általános emberi érzés és egyetemes kultúras nekilendülés. A betyárfeudalizmus, a szolgabíró-megye, a népölő militarizmus, a magyarosító drill elleni gyűlölet önála nem elvek és filozofémák érvényesítése volt, hanem véresen egyéni vergődés egy gyalázatos környezet

fojtogató atmoszférájába. Épp ezért a legforradalmibb tendencia Adynál mindig a legtisztább l'art, legegényibb érzései közügyekké sűrűsödnek, s a közügyek úgyszólván biológiai mérlegének egyensúlyát zavarják meg.

Igy volt ő a kornak legmagyarabb és legnemzetközibb, legpacifistább és legkurucosabb, legantidogmatikusabb és legvallásosabb költője: a szent magyar föld ösztönös és győzelmes tiltakozása a vidéki kaszinók és a budapesti kávéházak lelki tunyasága, illetve kapkodó hitetlensége és aljas cinizmusa ellen. Ady Endre, mint minden igazi nagyság, az örök értékek embere: vallás, haza, szabadság, emberi méltóság, szépség és igazság zsoldáros hévvel égtek lelkében.

Ez a hatalmas őseredeti hit tette ellenállhatatlanná az ő forradalmiságát, mely nem a racionalizmus, hanem jövőbe vetített történelmi érzékének emanációja volt. Csakis az ő kurucos magyarsága, az ő genialis Einfühlungja a múltak titkaiba, volt képes a magyar lovagvárat sarkaiból kiforgatni. A jöttmentek sovíniszta történetírását egy ősmagyar hegedős revelációival rombolta le.

Még kissé szűk körű természetérzéke is csak jobban domborítja ki költészetének ezt az alapvetően profetikus irányítottságát. Az ő természetlátása ment minden racionalizmustól, pantheizmustól és esztétizmustól. Alapjában véve a magyar paraszt antropomorfizmusa lüktet benne, mely mintegy lekasálja a természetet hűbéri céljai javára. A természetet szagolja, tapintja, érzi, szereti, de nem hajol meg előtte. Nem csinált belőle bálványt, sem az Isten, sem a Társadalom rovására.

Semmi kétség: a jövő történetírása a forradalom és az Új-Magyarország igazi prófétáját fogja látni az érmindszenti házikóból elindult világszellemben. Az ér csakugyan befutott a nagy és szent Óceánba. Csorbíthatlan hite, minden legkisebb fuvallatra megrezdülő szenzibilitása és a nagy dolgokban való erkölcsi tisztasága mellett legfőbb ereje ennek a magyar csodának démonian hatalmas nyelve volt, mellyel Krisztusként verte ki Magyarország templomából a kufárokat.

Természetes, hogy a grófok és a bankárok társadalma s a régi

Magyarország elaggott irodalmi és publicisztikai cselédszemélyzete ezt a nagy embert nem értette meg. Még igazi sajtója se volt soha. A nagy bulvárlapok kávéházi primadonnái gyűlölték ezt a parasztian párizsi jövevényt. A nyomorult siker-cinizmus dalos pozórt látott benne.

Csak egy kis kör tudta, hogy valóban félisten volt, hogy apró emberi gyarlóságai sohasem érintették küldetése alapeszméjét, élete logoszatát. Ezért hálás volt iránta a Sors. A korszak legjobbjai mellett állottak, már életében érezhette a halhatatlanságba való átmenetelét, s Erősz utolsó percéig hűsítette fájdalmasan lázas homlokát a legjobb, a legmegértőbb, a legáldozatkészebb Asszony kezével. És mindenekfelett megérte legforróbb fohászatát:

... Kelj föl, óh, kelj föl, szent Vörös Nap.

Még gyűlölök, vagyok és élek:

Hatalmasabb, pusztítóbb lennél,

Hogyha én nézlek.

S ha te rám néznél, lángot küldenél,

Amiként az meg vagyon írva,

A gazokra. És én nyugodtan

Dőlnék a sírba.

Világ, 1919. január 29. Aláírás: Jászi Oszkár

Károlyi Mihály

Egy lélektani kísérlet

Egy év előtt nemzete ünnepelt hőse, a súlyosan megpróbált ország utolsó reménye, az októberi forradalom összes alkotóelemeinek győzelmes szimbóluma: ma a mostani hatalmasok által mint gyilkos, tolvaj és sikkasztó kikiáltva, a mob lincstörvényszéke elől hazájából elmenekülve, barátai és bajtársai legtöbbször elárulva... ennek a személyiségnek a problémája igazán megérdemli minden gondolkodó s mindenütt az általános emberit kereső elme érdeklődését. Tömeglélektanilag ez a jelenség még izgatóbb, mert mélyen bevilágít a közvélemény brüszk átalakulásainak titkaiba.

Meg fogom kísérteni saját tapasztalataimból és megfigyeléseimből ezen rejtvény megoldását azok számára közelebb hozni, akik gyűlölet és szeretet nélkül szemlélik a modern Magyarországnak ezt a markáns személyiségét, akit ellenségei örök időkre lehetetlenné akarnak tenni, mert nagyon jól tudják: ha Károlyi az országba még egyszer visszatér, akkor a széttaposott forradalom újra megtalálja a maga vezérét. Európa haladó köreinek megvan minden okuk arra, hogy helyesen ítéljék meg ennek a rendkívüli embernek jellemét és képességeit, mert a történelem nemcsak tömegáramlat, gazdasági meghatározottság és vallásos szintézis, hanem pátosz, gesztus és egyéniség is. Midőn most erre a kísérletre vállalkozom, kifejezetten hangsúlyozni kívánom, hogy ezzel a cikkel nem akarok politikai irányomnak szolgálni, sem nem vezetnek még korai rehabilitációs törekvések. Ezek a sorok csak fölvilágosítóan akarnának hatni, s legalább a tárgyilagosan gondolkodókat föl szabadítani az ellenforradalmi pszichózis alól. Emellett teljesen megvizsgálatlanul akarom hagyni, hogy mely hibákat követett el csakugyan Károlyi Mihály,

s hogy minő mértékben felelős azokért. Ezekre a kérdésekre csak egy későbbi korszak válaszolhat végérvényesen.

Legtöbb külföldi barátom nagyon is leegyszerűsíti a Károlyi-esetet, amidőn számos változatban körülbelül a következő képet rajzolják meg maguknak a magyar államférfiúról: – Mihály gróf tehetségtelen volt és nagyon becsvágyó, s emellett mint sportsman és hazárdjátékos, hajlandó személyisége győzelméért mindent kockára tenni. Minthogy a zseniális és vaskemény Tiszával a hagyományos politika terén nem versenyezhetett, s minthogy Tisza őt csendőreivel a parlamentben brutálisan megkínóztatta: Károlyit úgy rivalizálás és becsvágy, mint gyűlölet és bosszú a radikális politika karjaiba terelte. Így lett a konzervatív toryból egy, a szocializmussal kacérkodó whig. Ez volt jelentéktelensége számára a politikai karrier egyedüli útja. Így vált automatikusan, csaknem öntudatlanul, a forradalom vezérévé, s mikor antant barátjaitól mit sem tudott elérni, s Magyarország helyzete mind nyomasztóbbá és vigasztalanabbá lett, fölébredt benne újra a régi hazárdőr, és beledobta az országot, harag és gyűlölet által elvakítva, hagyományos sovíniszta érzelmeiben a végsőkéig elkésérítve, a bolsevizmus poklába. Vagyis röviden: Károlyi tehetségtelen és lelkiismeretlen ember, a politika sportsmanje és hazárdjátékosa, valami közbenső alakulat Coriolan és Catilina között...

Ha progresszív entellektüelek ilyen torzképet képesek rajzolni, akkor nem nehéz fogalmat alkotni arról, hogy miként ítélik meg a magyar köztársaság első elnökének szerepét gyűlölködő osztálypolitikusok vagy jámbor filiszterek, akiknek a bolsevizmus Magyarországon és azon kívül olyan forró hónapokat okozott. De a történelem mélyebb ismerői ezt a fölfogást – a viszonyok ismerete nélkül is – a limine vissza fogják utasítani, mert bármily rövidlátó és vak legyen is a tömeg, nagyobb személyi kvalitások nélkül nem jöhetett volna létre az a szeretet- és gyűlölet-tenger, mely az elesett forradalmár személyét körülhullámozza. (Egy analógia itt épp a magyar történelemből kézenfekvő: Görgey Artúr, a „hazaáruló”, nemcsak

a leggyűlöltebb alak volt Világos után, de Kossuth mellett a forradalmi korszak legnagyobb egyénisége is.)

Már a kiindulási pontja is teljesen hamis ennek a naiv konstrukciónak. Ha Károlyi Mihály csak karriert akart volna csinálni, úgy minden út és ajtó nyitva állt előtte a magyar parnasszushoz, hiszen elnöke volt a legbefolyásosabb konzervatív testületnek, az OMGE-nek. Okos engedékenységgel Károlyi bármikor vezető pozíciót biztosíthatott volna magának bármely magyar kormányban. Ami pedig tehetségét illeti, nem nagy bók számára, ha azt mondom, hogy a magyar államférfiak túlnyomó többségével játszva fölvehette a versenyt. Károlyi nemcsak a régi diplomácia minden külső sliffje fölött rendelkezik, nemcsak elegáns megjelenés és fényes causeur, de a világnyelvek és irodalmak alapos ismerője, sokat tanult, s mindig jól volt tájékozva napjaink története fő problémáiról. Ezek már oly tulajdonságok, melyek Magyarországon nem tartoznak a köznapiak közé, pedig nem ezek voltak Károlyi legfontosabb kvalitásai, mint mindjárt látni fogjuk. De ha nem a megsértett hiúság dolgozott benne – így szokták tovább folytatni a vitát –, miként lett akkor hirtelen Saulusból Paulus, miként vált máról holnapra az apró különérdekek vezéréből a legmodernebb stílus általános választójog bajnoka? Mégiscsak furcsa, hogy politikai átalakulásának dátuma egybeesik azokkal az ütlegekkel, melyeket Tisza darabontjai mértek rá az obstrukció fegyveres leküzdésénél...

Ez is alapos tévedés. Hetekkel előbb, semhogy Tisza karhatalmat alkalmazott volna a parlament ellen, Károlyi már lelke és vezére volt az ellenzéknek, aki a kis kompromisszumok és eltussolások minden kísérletét lehetetlenné tette. Nem fizikai, de erkölcsi csapások voltak azok, melyek a konzervatív arisztokrátiát a demokrácia táborába átlökték. Ő maga mindjárt az államcsíny után ekként analizálta érzéseit: „Tisza egész politikai múltamat szétrombolta. Csak most látom, hogy az a régi, sokat magasztalt magyar alkotmány pusztalátszat. Nem volt nép mögötte. Ezzel az alkotmánnyal mindent lehet csinálni. Ha holnap egy Grossösterreichet vagy militarista abszolutizmust akarnak létesíteni, akkor csak egy új Tiszát kell kikül-

deni, s ettől a parlamenttől mindent megkapnak. Ennek a védelmére senki sem fogja még a kisujját sem megmozgatni. Akarat nélküli, korrupt testület ez. Csakis egy népparlament segíthet a mai helyzeten. A nemzeti ügyet egybe kell kapcsolni a demokrácia követeléseivel!"

Ezt a kis, de nagyon fontos epizódot Justh Gyula beszélte el nekem, mikor közöltem vele, hogy a gróf új és váratlan szövetsége sokakat közülünk nyugtalanít... Különben intim baráti köre mindig tudta, hogy mi lakozik ebben a konzervatív főúrbán. Már 1910-ben mondotta egy reakciós testület titkára néhány barátomnak: „Az urak nem ismerik Károlyit, ő forradalmár, ő republikánus!” (Persze e szavak akkor nem találtak hitelre, csak általános derűtséget keltettek.)

Egyszer így eljutva a nyugati demokrácia partjára, olyan egyéniség számára, mint Károlyi, nem volt habozás vagy megállás. Szenvedélyes logikával vont le új álláspontja összes következményeit... igen, a sportsman és a hazardőr élanjával és tekintetnélküliségével. Mert a nyárspolgár közvélemény ösztönszerűen is helyesen vette észre, hogy itt van jelleme középpontja. Persze, nem ama derék burzsoák (és szociáldemokraták) értelmében, akik ezzel a két jelzővel pálcát akarnak törni fölötte, hanem a valódi lélektan szellemében. Van egy alapvető energia, van néhány domináló vonás minden valódi egyéniségben, melyek mindig ugyanazok maradnak, bármily formákban éli is ki magát a történelmi személyiség, amiként a vad hegyi patak is ugyanaz marad, akár féktelenül és rendszertelenül omlik is le szikláról sziklára, akár pedig a fűrészmalom hajtására vagy villamosság fejlesztésére fogják be. A magyar arisztokrata, az egykori sportsman és hazardőr minden fantáziáját, intuícióját, vakmerőségét, rendületlenségét, lovagiasságát és romantikáját a demokrácia szolgálatába állította. És épp ez az a kalandosság benne, melyet a mindenfajta nyárspolgárok annyira gyűlölnek, ugyanazok az emberek, akik minden szerencsés kalandor előtt porba omlanak. A ma nagy történelmi úttörői a tegnap kalandorai voltak. Vagy talán Cromwell, Napóleon, Bismarck nem volt kalandor? A tömeg szá-

mára mindig a siker dönti el, hogy valaki dicsőséges államférfi-e vagy nyomorult kalandor, pedig az igazi különbség nem az ilyen külsőségekben van, hanem egyes-egyedül az egyéniség erkölcsi motívációjában!...

Persze, ez még nem magyarázza meg, hogy Károlyi az új pályát miért részesítette előnyben a régi fölött. Ehhez még jellemének két más alapvető tulajdonságát kell segítségül hívni. Az egyik: patriotizmusa – a haza szolgálata minden előtt! Magyarországnak függetlennek kell lenni! Károlyi sosem tudta elfeledni, hogy gróf Batthyány Lajost az ő családi palotájában fogták el, s innen kezdődött mártíriuma. A másik: szívének természetes és eredeti jósága. A demokrácia az ő számára nemcsak politikai elv volt, de az ember szeretet kifejezése. Egy kis történet bizonyítsa, hogy mennyire érzékeny természete van az emberi fájdalom iránt. Két nappal volt a forradalom előtt. Zavargások voltak az utcán, a katonaság brutálisan beavatkozott, s néhány halott is volt. Károlyi Mihály mindjárt a történetek után sápadtan és magából kikelve jött föl a Nemzeti Tanácsba. Azt hittük, hogy valami egyénileg szomorú történet vele. De ő remegő hangon mondotta: – Hallották? Vér folyt a Lánchíd előtt! Rettenetes. S még hozzá mindenütt kiabálják az utcákon: „Éljen Károlyi!” Csak ne kellene a nevemet hallani!...

Ilyen erkölcsi-szellemi alkat mellett csak természetes, hogy a fiatal demokrata nem állott meg a szokásos szabadelvűségnél, hanem csakhamar szenvedélyes szocialista és pacifista lett. Különösen a háború előtt Amerikában tett nagy propagandaútja volt átalakító hatással intuitív és művészien finom kedélyére. Az észak-amerikai köztársaság közéletének demokratikus hullámozása valóságos acélfürdő volt új politikai érzülete számára. És a háború – ez az aljas, ez a gyűlölt – szenvedélyes pacifistát csinált belőle. A durva terrorizmussal, a piszkos kémrendszerrel, az ellene emelt hazaárulási pörrel mit sem törődve, mindig bátor és állhatatos maradt. És künn a háborúban, a csatamezőn még szilárdabb lett meggyőződése, s békepolitikáját egyre fokozódó elkeseredéssel folytatta, a legnagyobb győzelmi ujjongás közepette is...

Van benne valami a Dosztojevszkij Idiótájából, aki tudvalevőleg azért neveztetik így, mivel elveket és jellemeket a gyermek naivitásával komolyan vesz. Demokrácia, szocializmus, pacifizmus öneki nem politikai jelszavak voltak, hanem erkölcsi realitások, úgyszólván óriási személyiségek, akikkel ő csaknem misztikus kapcsolatban volt. (Ez valóban végzetesen veszélyes helyzet oly politikus számára, akinek voltaképp sosem volt dolga az élet igazi realitásaival, aki az embereket és a dolgokat mindig arisztokrata otthona exterritorialitásából szemlélteti!) S ha egyszer eljutott egy elvhez, akkor nem ismert többé akadályt. Így a háború alatt, amikor arról beszélgettünk, hogy a gazdagok nem is sejtik, minő gazdasági következményekkel fog a háború számukra jární, ezeket a sokatmondó szavakat hallottam tőle: – Az együgyűek! pedig boldogok lehetnének, ha vagyonuk harmadával továbbállhatnának!

Hogy azután miként történt a forradalom után, miként bontogatták (...) szárnyaikat a bolsevista erők – már a régi rendszer összetörésekor az új köztársaság fölött, miként tette a szörnyű nemzeti megálázás, az óriási munkanélküliség és az antant rövidlátó politikája a koalíciós kormányzást lehetetlenné, s miként kellett tisztán szocialista kabinet alakításához folyamodni, mely utolsó percben egy államcsíny folytán tanácsköztársaságba ment át: mindezt röviden és világosan elmondta az elnök az *Arbeiter-Zeitung* és a *Morgen* hasábjain. Erre itt nem akarok kitérni, mert ez a politikába vezetne. Csak azokhoz a szigorú németekhez, akik Károlyit gyöngeséggel és határozatlansággal vádolják, szeretném a következő szerény kérdést intézni:

– Vajon Bécs, vajon Berlin elkerülték volna-e a bolsevizmust, ha hat hónapra saját élelmiszerekkel el lettek volna látva, tehát gazdaságilag az antanttól függetlenül cselekedhettek volna? A népszenvédelek fékentartásának nem a blokádnak félelme volt-e a legerősebb féke?

Egyébként, ami ezután jön, már napjaink története, melyben Károlyi Mihály csak passzív szerepet játszik. Nem beszélhet, nem védheti magát. Az újra hatalomra jutott grófok, uzsorások, fezőrök és

ügyvédek legalább *in effigie* keresztre feszítik. Természetesen ő volt az, aki Tiszát meggyilkoltatta, ő, ki lovagiasan koporsójára elküldötte a kiengesztelés koszorúját, mikor az összeroskadt óriás pártja gyáván távol tartotta magát a temetéstől. Mert akkor az utca gyűlölete őellene tombolt, mint most Károlyi ellen.

És az elvérző ország koplaló népe látszólag a legnagyobb közönyösséggel nézi, miként akarják régi kizsákmányolói egykori hőjét becstelenségben kivégezni. *Qui mange du pape en meurt!* Joggal alkalmazta az antifeudalizmus előharcosa ezeket a szavakat a latifundium-rendszerre. Nekünk magunknak nem is kell itt épp a Gracchusokra gondolni, volt nálunk a feudalizmusnak egy tipikus áldozata: ama Dózsa György, akit a dühtől reszkető mágánások izzó trónon elégettek, mert földet és szabadságot akart a parasztok számára kiküzdeni. A mostani hatalmasoknak egy erkölcsi kivégzéssel kell megelégedniük. De miért nem mozdul meg a nép? Nos, a munkásmozgalmat erőszakosan elfojtották, a parasztok pedig még mindig a vörös vértörvényszékek emlékei és a fehér tisztek hajtóvadászatai által vannak terrorizálva. És az ország szabad szellemi erői – azok is, akiknek a kommunizmushoz semmi közük sem volt – mind elnémultak a tiszti különítmények diktatúrája alatt. Mindenütt a „valódi oroszok” uralkodnak. Károlyi nem remélhet mindaddig elégtételt, míg az Alföld parasztjai, a gyárak munkásai és az igazi szellemi értékek alkotói nem jutnak megint szóhoz. A vörös pozíció után jött a fehér negáció, most be kell várni az új, az okos és igazságos szintézist. Ez a dialektika örök útja, melynek még a legmarkánsabb személyiség is ki van szolgáltatva akarat és hatalom nélkül.

Így írtam akkor, és az emigráció tapasztalatai után, mikor ismételtelen volt alkalmam teljes közelségből, hogy úgy mondjam, a legteljesebb erkölcsi negligzában látni a magyar köztársaság első elnökét, nincs okom bármit is változtatni ezen a hevenyészett lelki portréskiccen. Legfölbjebb szeretném azt egyszer néhány újabb színnel és árnyalattal kiegészíteni. Szeretném egyszer nyugodtabb időkben meg-

írni, hogy a Károlyi utcai palotának egykor elkényeztetett és körülrajongott ura és úrnője milyen büszke nyugalommal túrték proletársorsukat; hogy heteken át sajtót vacsoráltak, s a grófnő maga mosta ruháit; hogy hogyan szakítottak végleg a múlttal s minden vérbeli kapcsolattal (egyetlenegy kivételével), hogyan nőtt ki lelkükben egy új s a réginél átfogóbb szolidaritás, mely őket a szenvedő emberiséghez fűzi. A rettenetes lelki válság, mely Károlyit már-már a halálba kergette, a katarzis egy nagyszerű folyamatába ment át, melyből harcosabban és csatakésebben került ki, mint valaha. Bízik az ügyben, melynek vezére volt, ha nem is bízik mindig személyi sorsában. És többször kötötte azok lelkére, akiket szeret, hogy gyermekeit is ugyanebben a szellemben neveljék, akiket inkább „akarna nyomorban látni, semhogy egy falatot is elfogadjanak attól az atyafiságtól, mely oly galádul cserbenhagyta”.

Arra nézve is intézkedett, hogy ha netán a régi gazdasági rend megmaradna, s ő még egyszer vagyona birtokába jutna, abból nejének és gyermekeinek csak annyi adassék ki, amennyi szellemi munkások szerény megélhetéséhez szükséges, ellenben az összvagyonból egy hatalmas kulturális alapítvány létesíttessék a népjólét és a nép műveltség emelésére.

De a legjelentősebb lelki változás, melyen keresztülment: világnézetének végleges kialakulása. Maga beszélte el nekem, hogy miként lett belőle az emigráció álmatlan éjszakáinak, lelki mardosásainak, eszmecseréinek és olvasmányainak hatása alatt a régi érzelmi szocialistából marxista forradalmár. S minthogy nem tud semmit félig csinálni, hanem mindent a végletekig visz, mint a Dosztojevszkij hősei – minduntalan ennek a géniusznak az alakjai jutnak eszembe, valahányszor adekvát formát keresek a Károlyi Mihály lelki alkathoz –, csak természetes, hogy ezt a koncepciót is inkább szereti az intranzigensek, mint a megalkuvók formulái szerint magyarázni. Többször mondtam barátaimnak: Károlyi sajátos egyéni és világhelyzete folytán negyvenöt éves korában kapta meg a marxista szérum beoltásának azt a lázát, melyen mi húszéves korunkban mentünk

keresztül. Ez a későn jött reakció nagy fiatalságára mutat, viszont a veszélyei is nagyok és letagadhatatlanok.

Bécsi Magyar Újság, 1920. október 17.

Tisza karhatalmat alkalmazott a parlament ellen: 1912. június 4-én Tisza, mint házelnök, erőszakkal távolította el az ülésteremből Justh Gyulát, Károlyit és az ellenzék más vezetőit.

Dosztojevszkij Ildiótája: A félkegyelmű c. regény régebbi magyar címe.

... egy államcsíny folytán tanácsköztársaságba ment át: 1919. március 21-én az antant politika elleni hatékony fellépése érdekében Károlyi, mint köztársasági elnök, szociáldemokrata kormányt akart kinevezni. A Szociáldemokrata Párt azonban, látva a tömegek forradalmi hangulatát, a kommunista vezetőkkel megállapodott a két munkáspárt egyesítésében és a Tanácsköztársaság kikiáltásában. Károlyi említett cikkei: Die Geschichte meiner Abdankung (Lemondásom története), Arbeiter-Zeitung (Wien) 1919. július 25. és Rückblick und Vorblick (Vissza- és előretekintés) Der Morgen (Wien) 1919. szeptember 29.

Qui mange du pape en meurt!: aki a pápa húsából eszik, belehal.

Igy írtam akkor ... Magyar kálvária – magyar feltámadás c. könyvében (II. Kiadás, 103.) Jászi elmondja, hogy a Károlyi-portrét még 1919 végén írta, de egyetlen osztrák vagy német lap sem volt hajlandó azt közölni. Végül beiktatta könyve *A batalom átadása: A Bünbak c.* fejezetébe, majd a közben baloldali kézbe került Bécsi Magyar Újságban külön is publikálta.

Zigány Zoltán

(1864–1921)

Bár otthon maradt, és szótlánul volt kénytelen tűrni a fehér igát, beteg, minduntalan akadozó szívével s megtört testével, melyet nehezen vonszolt az ágytól az asztalig: Zigány Zoltán mégis a miénk, és igazabban emigráns, mint a legtöbb, akit véletlen, ambíció, törítés vagy szereplési viszketeg vitt az októberi vagy a márciusi forradalomba.

Mert Zigány Zoltán valódi forradalmár volt. Forradalmár, nem abban a lármás, kurjongató értelemben, ki a kis káték szolgain be-magolt citátumaival akarja a végletekig kiélezni az éhező tömegek kábult szenvedélyeit, de lélekben és igazságban, aki megveti a régi világ egész morálját, hedonikáját és esztétikáját, és egy újat – jobbat és tisztábbat – akar felépíteni kölcsönös segítséggel, fejlettebb szolidaritással, messzebb látó öntudattal.

Zigány Zoltán nem az utolsó percben lett forradalmár, amikor a forradalom már koncot, érvényesülést és zsákmányt jelentett, hanem forradalmár volt három évtizeden keresztül. Sőt azt lehet mondani, hogy az ő forradalmisága a forradalom kitörésével végződött – legalábbis a nagy publikum szemében. Az új rend óta ugyanis alig lehet hallani a kemény és bátor férfinak a nevét, aki pedig a régi világ leggonoszabb korszakaiban mindig a legnehezebb szerepeket, a legnyaktörőbb pozíciókat vállalta el. Az októberi forradalom alatt a félhivatalos *Néptanítók Lapja* szerkesztőségét választotta, de fel-tétlenül kikötötte, hogy egy fillér honoráriumot se kapjon. A dik-tatúra idején még teljesebb lett visszavonultsága, mivel fiatal stré-berek mint nem teljesen megbízhatót (hiszen csak dogmátlan és füg-getlen szocialista volt, nem pedig mellét verő „forradalmár”) háttér-be szorították.

És Zigány Zoltán nem az az ember volt, aki veszekedni képes a befolyásért vagy a Futterporcióért. Természetesen félreállt, s csak a kulisszák mögött dolgozott, amikor újra rászorultak és támogatását kérték.

Gyakran hallottam, amikor a zsidóság túltengő és patológikus befolyásáról panaszkodtam – mint a megmérgezett zsidókérdés egyik okáról –, hogy ezért az aránytalan előtérbe nyomulásért a felelősség nem a zsidóságot, hanem kizárólag a keresztény társadalmat terheli, mely oly szegény igazi modern és progresszív értékekben. A Zigány Zoltán esete legjobban bizonyítja, hogy ez a mentetgetőzés gyakran pusztán kifogás, a jelenség mélyebb okainak eltussolása. Íme, ez a törzsökös magyar, aki fajának legjobb és legtisztább tulajdonságait egyesítette a legátfogóbb nemzetköziséggel s a legforróbb humanizmussal, ez a valóban nemes magyar egyik forradalomban sem volt képes boldogulni olyan konkurenciával szemben, mely úgy szellemileg, mint erkölcsileg mélyen alatta állott, nem is beszélve általános emberi értékeiről, melyek őt testileg-lelkileg a magyar közelet legszebb példányai közé sorozták.

Zigány Zoltán pedig égő forradalmisága és nemzetközisége dacára megmaradt mindig úrnak és lovagnak. A nemes Don Quijote vérbeli rokona volt, aki mindig kész, többnyire igen hiányos fegyverzettel, veszedelmes harcokba bocsátkozni az elnyomottak és a kitagadottak érdekében. Faja ősi virtusa nem szűnt meg benne, csak transzformálódott: a Dunán túl élt vadász, táncos, korteskedő, sírva vigadó elődeinek lelke továbbra is csakazértis-t kiáltott oda minden panamistának, hatalmaskodónak, a nép kultúráját meghamisítónak.

Ez az inkább öntudatlan faji és történelmi irányítottsága szabta meg politikai és publicisztikai pályájának legbensőbb alap gondolatait. Bár meggyőződéses szocialista, sőt a maga módja szerint marxista, ösztönszerűen megérezte, hogy a nagy társadalmi átalakulást nem lehet a parasztság széles tömegei nélkül vagy éppen azok ellenére megcsinálni. Innen lángoló szeretete és érdeklődése a magyar kisparasztság iránt már oly időben, amikor se feudalizmus, se szocializmus, se „keresztény irány” komolyan nem törődött a föld népével.

Innen lankadatlan küzdelme az agrárreformért s a nagybirtokok felosztásáért. Innen életének két legállandóbb törekvése: a feudális OMGE-szövetkezetek helyett a szövetkezésnek egy igazán népies, igazán önkormányzati formáját megteremteni egyrészt, másrészt a magyar tanítóságot kiszabadítani a kastély és paplak szellemi és anyagi szolgaságából, és belőle a népjogokért és a haladásért megindult küzdelemnek avantgarde csapatát formálni.

Tényleg, a szövetkezeti ügyre rendkívül sok időt és munkaerőt fordított, sőt valószínűleg halálossá vált betegsége csíráit is a kölcsönös segítség érdekében vívott harcaiban szerezte. Ugyanis fanatikus lelkesedéssel igyekezett termelőszövetkezeteket alapítani, melyeknek döntő jelentőségét a jövőre nézve tisztán látta, hisz minden szocializmus pusztá fecsegés marad mindaddig, míg meg nem tudjuk oldani az eredményesen termelő szabad szövetkezetek problémáját. Zigány Zoltán egy pékszövetkezettel próbált szerencsét, s mikor a tagok pontatlansága, lelkiismeretlensége és mulasztásai folytán a vállalat már bukófélben volt, nehéz napi munkája után kifáradtan egész éjszeleket töltött a túlfűtött, nedves levegőjű, párás műhelyben, csak hogy a rendet és fegyelmet helyreállítsa. Sajnos, hiába, ellenben gyöngé szívét túlerőltette. Rendkívül nagy és sokoldalú, elméleti és gyakorlati szövetkezeti tudásának maradandó emléke lesz az a munkája is, melyet a Társadalomtudományi Társaság jutalmazott meg, s amely a magyar feudális klerikális álszövetkezeti mozgalomnak lesújtó kritikáját adja.

De még nagyobb lelkesedéssel és kitartással szolgálta Zigány Zoltán életének másik vezető gondolatát, azt, mely a magyar tanítóság megszervezésére, új szociális és erkölcsi tartalommal való telítésére irányult. E téren valóban belevéste nevét a magyar történelembe. Ha egyszer valóban felszabadul a magyar falu, s megszülethetik a falusi kultúrember típusa a szövetkezést és többtermelést oktató büszke és független tanító vezetése alatt, ha egyszer kialakul az a szövetkezeti falusi társadalom, mely közvetlen kontaktust fog teremteni a városi munkások ipari termelőszövetkezeteivel, vagyis ha minden kizsákmányolást, minden uzsorát, minden lelki szolgál-

ságot ki fog küszöbölni maga között a mezőgazdasági és az ipari
produkció szövetkezeti demokráciája: akkor ennek a győzelmes sza-
badsharcnak az emlékei között a Zigány Zoltán neve tartósabb és
maradandóbb fényben fog ragyogni, mint a legtöbb ma híres dema-
gógé és „forradalmáré”, s az általa kitűnően szerkesztett *Új Kor-
szak* évfolyamai mint evangéliumi üzenetek fognak hatni a jövő bol-
dogabb és alkotóbb magyarjaira . . .

Mily tragikum, hogy a mi szeretett barátunk mindebből semmit
sem érhetett meg, hogy (vörös és fehér) romok között látta elte-
metve két évtizednek minden munkáját, hitét és lendületét. De Zi-
gány Zoltán bátor és heroikus lélek volt. Ő tudta, hogy az igazságot
nem lehet tartósan megsemmisíteni. S bizonyára utolsó órájában is
– ha öntudata nem hagyta el –, elhomályosuló szemén át is látta az
eljövendő szabadságok fényesebb horizontjait. Ránk nézve pedig
mindenkor példát adó marad az ő emléke. Élete a munka, a harc
és a kötelességteljesítés valóságos szimbóluma. Bizonyítéka annak,
hogy egy korrupt, gyűlölködő, megvadult világban is miképp ma-
radhat meg az igazi ember tisztának, humánusnak s a tömeghisz-
tériák megvetőjének. Ekként az ő élete valóban oly erkölcsi cse-
lekedet volt, mely irányt mutat, megerősít, és kötelezi azokat, akik
nyomába fognak lépni.

Bécsi Magyar Újság, 1921. február 12. Aláírás: Jászi Oszkár

Lesújtó kritikáját adja: A szövetkezeti ügy reformja. H. Sz. 1904. II. k. 583–593.

Apáthy István halálára

Szomorú, komor magyar sors az Apáthy Istváné. A háborús özszeroskadás folytán kevesen veszítettek többet, mint ez a jellemes politikus, nagy tudós és komoly kultúrember.

Elveszítette Erdélyt külön is a többi magyarországi területekkel együtt. Külön is, mert neki Erdély volt az igazi, tulajdonképpeni hazája, azon nagyon kevesekhez tartozván, akikben a regionalizmus igazi tüze élt. Erdély számára nem volt pusztá geográfiai alakulat vagy közigazgatási beosztás. Erdély őneki a magyar élnitudás, a magyar kultúra egy speciális formáját jelentette: egy drága, külön fejlődésre jogosult organizmust a világszellem szolgálatában. Apáthy-nak mindig fájt a durva magyar centralizáció, s úgy érezte, hogy kincses hazájára nemcsak Bécs, de Budapest abszolutizmusa is ránehezedik. Erdély elszakítása folytán heves és szenvedelmes nacionalizmusa halálos sebet kapott, mely régi szívbaját gyors tempóban vitte a katasztrófa felé. Törpe Magyarország – Erdély nélkül: ez kettős honvesztést jelentett Apáthy Istvánnak. Rettenetesen – bár szótlanul – szenvedhetett alatta a régi sovíniszta-nacionalista politikának ez a tetőtől talpig tiszta és meggyőződéses vezére.

És elvesztette kolozsvári egyetemét is, mely mintegy a harmadik hazája volt, külön sziget a tudomány exterritorialitásában. Mert Apáthy István komoly, jelentékeny tudományos kutató volt, aki izzó szeretettel csüggött katedráján és laboratóriumán. Valóban a kolozsvári egyetemnek legnagyobb díszje volt az ő biológiai intézete, mely a világ legnagyobb ilyen kísérleti telepei közé tartozott. Valóságos palota csodás szépségű parkokkal, és koronája az a hatalmas függőkert volt, melyben egzotikus növények tenyésztek, s melyből fenséges kilátás tárult Kolozsvár dús szépségű vidékére... So-

sem fogom elfelejteni azt az őszi naplenyugtát, amikor Apáthy István végigkalauzolt az ő tudományos várában. Ekkor sokat megértettem az ő érdes nacionalista és türelmetlen politikai meggyőződéséből... E percben a tudományos várúr benyomását keltette fel bennem a vézna, igénytelen, cvikkeres tudós, aki aggódó lélekkel nézte, mikor fogja kis mesterséges szigetét a környező, az ő érzése szerint ellenséges (...) tenger elborítani... De mialatt politikailag verekedett, s kultúráilag szervezett: egy percre sem hagyta abba tudományos munkálkodását, melyet a kolozsvári laboratórium és a nápolyi akvárium között osztott meg, s mely magára irányította az egész világ érdeklődését. Nos, ez az ő tudományos hazája is összetört, s kínos fogságon át jutott el a szegedi egyetemre, mely még mindig csak a levegőben lóg, s egy olyan környezetben indul útnak, melyben úgyszólván az összes előfeltételei hiányoznak a szellemi alkotásoknak...

És itt érthette Apáthy Istvánt harmadik, talán legnagyobb vesztesége. Itt juthatott tudatára annak, hogy nemcsak szívéhez nőtt régi egyetemét veszítette el, de azt az egyetemesebb alma matert is, melyet magyar kultúrának nevezünk. Apáthy István számára szörnyű kinszenvedés lehetett látni és érezni azt a gyalázatos árulást, melyet vérengző és kurjongató analfabéták azzal a nemzeti eszmével követtek el, melyet ő mindig a magyarság legértékesebb kultúrtörékvéseivel azonosított. Mily borzasztó lehetett neki, aki pedig sosem volt üzleti filozsemita, mint például Andrássy Gyula, közvetlen közelből tapasztalnia a budapesti diplomagyár (Apáthy István nevezte el egyszer így jogos haragjában a mai Pázmány-egyetemet, pedig akkor a viszonyok a mostaniakhoz képest ezerszer jobbak voltak!) aljas antiszemizmusát, nemtelen uszítását, mellyel a rendszer demagógiáját még jobban kiélezte. S mily undor tölthette el szegény beteg szívét az ő lobogó, vallásos idealizmusával, amikor látta, hogy a Jézus világnézetének legnemesebb értékeit miként ránja le a sárba a Prohászka és Zadraveczek züllött, idegen népe!...

De nemcsak a kultúra legmagasabb eszményeinek a meggyalázása keseríthette el a hontalan tudóst, hanem a mindennapi élet ezernyi

tűszúrása is. Napról napra világosabban látta, hogy a tudományos munka összes előfeltételei tönkrementek Magyarországon, mert az a rendszer, mely milliárdokat dobott ki az integritás molochjába, mely még több milliárdot fizetett ki sápol a habsburgista tiszteknek és az ingyenélő gentrynek: ez a „nemzeti-keresztény” rendszer nem volt hajlandó a tudományos munkának legelemibb anyagi lehetőségeit sem biztosítani. Üres könyvtárában és laboratóriumában, koplaló szegény diákok által körülvéve, egyre elkeseredettebben érezhette a nagybeteg, hogy befolyásos klikkvezérek, ragadozó détachment-főnők és tülekedő iparlovagok közbenjárása nélkül mit sem lehet Horthy országában elérni, hogy az igazi kultúrmunkás valóságos páriává vált ebben a dőzsölő, cigányzenés, nyegle, revanskodó országban!

A magyar kultúrának ez a tragikuma valójában mindnyájunk tragikuma. Ámde az Apáthy István sorsának egy különleges tragikuma is volt. Mert mi, hazánkból kivertek vagy a kurzus által kiátkozottak legalább azt az elégtételt élvezhetjük, hogy nyugodt lélekkel elmondhatjuk: – Mindez a mi akaratunk ellenére történt... Egész életünkön át harcoltunk amaz erők és előítéletek ellen, melyek most a magyar szellemi és testi munkát oly vézugszerűen szorongatják... Ámde Apáthy István helyzete nem ez volt a feudális és klerikális Magyarországgal szemben. Azt a fordulatot, melyet Károlyi Mihály, Hock János vagy Lovász Márton végleg megcsináltak a nemzeti és keresztény szellem gonosz bitorlóival és lelketlen árendásai-val szemben: azt Apáthy István csak félig tudta megcsinálni. Mindvégig megmaradt öntudatlansága ösztöneiben gögös, sovíniszta magyarnak, bár gondolataiban és elmélkedéseiben mindig kereste a modern magyar lélekhez való közeledés útját. Hisz velünk alapította meg a Választójogi Ligát, a Szabad Gondolkodás Egyesületét, a Társadalomtudományi Társaságot, s velünk küzdötté végig Októbert is... De mindannyiszor félúton megállt. Ösztönei erősebbek voltak, mint öntudata. A darabontkorszakban csakhamar a grófokhoz ment át. Szabadgondolkodó hitvallását a pozitív vallások és egyházak használatára letompította. A Társadalomtudományi Tár-

saság ellen segített megcsinálni a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, s Október bukása után nem ment önkéntes száműzetésbe, hanem dolgozószobájába négy fala közé vonult vissza... Így nélkülözte azt a támaszt és vigaszt, amelyet a küzdőnek csakis egy következetesen végigélt álláspont és irány képes nyújtani... Voltaképp sehova sem tartozott... egyedül és szilárd alap nélkül állt beteg, rosszul dobogó szívvel...

Ámde ezt a szomorú tényt nem gáncsként említtem, hanem azért jegyzem fel, hogy e nemes magyar mártírumának teljes képét megrajzoljam. Ugyan ki merne szemrehányásokat tenni neki, a hősnak, aki a miniszteri tárcát visszautasította, nem akarta odahagyni a veszélyeztetett Erdélyt, hanem utolsó pillanatig megmaradt a süllyedő hajón, aki szűkebb hazájával együtt tört össze, aki a fogságot nemes méltósággal viselte, s erkölcsi erejével ellenségei becslését is kiérdemelte, a románokét, akik halálosan gyűlölték őt, s a legveszedelmesebb, a legelfogultabb nacionalistának tartották ezt a kemény magyar tudóst. Pedig az Apáthy István nacionalizmusa nem volt a Bethlenek és a Bánffyék bornírt és ragadozó típusából való. Legalábbis élete utolsó évtizedében revízió alá vette a sovinszta magyar nemzetiségi politika tételeit, s jelentékenyen közeledett a magyar radikalizmus és szocializmus nemzetiségi politikájához. Emlékszem, hogy minő mély benyomást keltett, mikor a nagyváradi szabadkőmíves páholy egyik ülésén az általam hirdetett nemzetiségi politika legtöbb tételét elfogadta, sőt tudományosan kiegészítette. Aradra is nemcsak kényszerűségből kísért el, de azért is, mivel átlátta, hogy a régi magyar nemzeti politika az egész vonalon anakronizmussá vált. S valóban, programommal szemben azokon az emlékeztető tanácskozásokon több belátást és tapintatot tanúsított, mint pl. Bokányi Dezső világforradalmár úr.

Keserű fogságában s még keserűbb izoláltságában a Horthy-Magyarország lármás kultúrscöcseléke között, bizonyára sokszor és fájdalmasan vonultak végig a múlt képei és jelenetei az Apáthy István tiszta s mindig igazság után sóvárgó lelke előtt... S látva a rettenetes összeomlást, a politikainál is kétségbeejtőbb kulturális meg-

semmisülésünket: vajon maradt-e még meg egy reménysugár szegény, megszakadt szívében? ... Mi, idegenbe úzött félig-bajtársai és félig-ellenfelei megindultan nézzük a távolból az Apáthy István sorsát, s a mi számunkra az ő tiszta és becsületes élete, kissé szűk, de mindig nemes magyarsága, hajthatatlan kötelességteljesítése amaz erkölcsi értékeink sorába fog mindvégig tartozni, melyek egy jobb jövő s egy megtisztult magyarság felé mutatnak.

Bécsi Magyar Újság, 1922. szeptember 29. Aláírás: Jászi Oszkár

Kínos fogságon át jutott el a szegedi egyetemre: Apáthyt, mint erdélyi főkormánybiztost, az 1918 végén Kolozsvárra bevonuló román csapatok parancsnoksága kommunista és nacionalista izgatás vádjával letartóztatta. Noha ügyében a megszálló francia hatóságok is közbenjártak, másfél évig fogságban tartották Nagyszebenben. Szabadulása után Szegedre települt át, a volt kolozsvári egyetemmel együtt.

Probászkák és Zadravecsek: Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök és Zadravecz István tábori püspök az ellenforradalom támogatói voltak.

Szabad Gondolkodás Egyesülete: helyesen Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete.

A darabontkorszakban csakbamar a grófokhoz ment át... pontosabban: az 1905–1906-os ún. darabontkormányzat után, már a grófi vezetésű „nemzeti koalíció” nacionalista színezetű és reakciós kormányzása alatt, 1906 nyarán zajlott le a TT válsága és szakadása. A kormánypárti elemek kiléptek a Társaságból, s 1907-ben megalakították a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, melynek elnökévé Apáthyt választották. 1911-től ismét közeledni kezdett a progresszióhoz.

Ágoston Péter

Utoljára 1924 decemberében találkoztam vele Londonban, a *Nineteen-Seventeen* Clubban. Alig lehetett ráismerni az egykori daliás férfirra, akinek francia őseire emlékeztető arcvonásairól (a szakállát is úgy viselte, mint valami francia préfet) mindig szinte túlaradó optimizmus, önbizalom és aktivitási kedv sugárzott. A két és fél éves börtön, melybe az antant-hatalmasságok perfídiája sodorta és az oroszországi klímának (...) hatása teljesen felőrölte hatalmas szervezetét. Valósággal árnyéka volt már régi énjének. Csak szemeinek a fénye s mosolyának jóindulatú iróniája volt még a régi, meg annak az áldott asszonynak a féltő gondja és anyás bajtársiassága, aki az orosz száműzetésben és a londoni szegény külvárosi szálláson ugyanazzal a megértéssel, ugyanazzal a fékező és kritikus jóssággal állott mellette, mint aminővel útjait egyengette, amikor Péter a fiatal magyar progresszív tábor ünnepelt vezére volt a leglegendésebb s legmozgékonyabb, a legbudapestibb magyar vidéki városban: Nagyváradon ...

A Körös-parti Nouma Roumestan, ez az örökké agitáló, tanító, szervező professzor-rétor, akinek meleg, behízelt hangja egyformán tudta befolyásolni és vezetni úgy a proletártömegeket, mint az újra vágyó entellektüeleket, fáradtan, betegen és ismeretlenül, nagyon deplaszírtan érezhette magát ama decemberi éjszakán ebben a pink, bolsevizáló klubban, a rövid hajú lányok és a hosszú hajú ifjak társaságában ... Mert mindazt, amiről ezek az urak és hölgyek – a világváros minden kapitalista védelme és kényelme által körülvéve – oly elmés könnyedséggel filozofáltak és flörtöltek, azt a mi barátunk nemcsak a szocialista irodalom könyveiből ismerte és tanulta

meg, hanem ezeket a problémákat a saját agyán és idegrendszerén át végig is szenvedte. (...)

Valóban, ez az elgyötört arcú férfi, akit a kandalló vörösen izzó fahusángjai élesen megvilágítottak, és aki az utolsó évek forradalmi tapasztalatait beszélte el nekem, soha egy percig nem volt a *forradalom hajótöröttje*, hanem olyan ember, aki a társadalmi kataklizmák romhalmazából is épen igyekezett kimenteni a maga politikai és erkölcsi hitvallását... Ágoston Péter sohasem volt konjunktúra-politikus (sem a miniszteri széken, sem a börtönben), mivel a szocializmus útja az ő számára nem érvényesülési lehetőségeket jelentett, hanem áldozatokat, melyeket ő tudományos meggyőződésének hozott... Mert bármennyire is túlsúlyban volt benne a cselekvő ember, az agitátor és a szervező a tudósi temperamentum hideg tárgyilagosságával s csak elvont igazságnak hódoló könyörtelenségével szemben: mégis, a *jogász* és a *szociológus* tréningje és a saját tudományának a megbecsülése elég erős volt benne ahhoz, hogy ne tudja kutatásainak eredményeit odadobni a párt és az osztály múlt érdekeinek.

Kutatói szenvedélyét bizonyítja, hogy nem egész két évtized alatt tizenkét önálló munkával jelent meg a könyvpiacra, melyek úgy elméleti, mint aktuális problémáknak voltak szentelve. Ezek mellett a könyvek mellett még volt ideje rengeteg cikket, értekezést és könyvismertetést írni, úgyhogy bátran lehet róla állítani, hogy ő volt a mi nemzedékünknek legtermékenyebb jogi és szociológiai írója. S ha ez a termékenység olykor a teljes alaposság és kritikai elmélyülés rovására ment is, még ellenfelei sem fogják tagadhatni, hogy egyetlen írása sem volt pusztán adatgyűjtés vagy idegen vélemények mozaikja, hanem mindig tudott valami újat és érdekeset mondani, és hogy lelkiismereti szabadságát sohasem áldozta fel a közvélemény pillanatnyi óramutatóinak. Ugyanaz az Ágoston Péter pl., aki a klerikális tábor gyűlöletét zúdította magára Somló Bódog spenceri kirohanásának megvédésével: ugyanaz a független ember maradt, amikor *A zsidók útja*-ban az ún. liberális, de valóban csak zsidóbarát közvéleménynek dobta oda a kesztyűt a zsidóság néhány

káros tulajdonságának diagnosztizálásával s azok orvosszereinek a keresésével.

A tudományos függetlenségnek ez a megtestesülése, az igazság hirdetésének őszinte szenvedélye, az a meggyőződés, hogy a szocializmus legmélyebb értelme nem technikai és osztályharc, hanem új kultúra és moralitás (a technika és osztályharc csak eszköz lehet eme javak felé): Ágoston Péter egyéniségének ez a legmélyebb szintézise tette az ő helyzetét oly kivételessé a magyar szocialista mozgalomban. Ez volt egyszersmind oka élete kétirányúságának, mellyel a tudományt sohasem tudta elválasztani a gyakorlati politikától. És itt nemcsak már említett tanári és írói munkájára gondolok (hogy minduntalan a tudomány irányítását kereste politikai állásfoglalásaiban is), hanem egy további nagy és eredményes tevékenységére, mely talán életének legerősebb indítéka volt: arra a munkájára, mellyel a tudományt terjeszteni és népszerűsíteni törekedett. Valóságos szenvedéllyel vezette a nagyvárad *Társadalomtudományi Társaság* és *Szabad Iskola* munkálatait. Tette pedig ezt nemcsak a tudomány szeretetéből, hanem elsősorban azért, mivel világosan átértézte, hogy a demokrácia problémája elsősorban nevelési probléma, s hogy a politika hatalmi eszközei hiábavalóak mindaddig, míg a tömegben nem él saját feladatainak világosabb tudata s biztosabb látás az eszközök megválogatásában. Mint Nagyvárad törvényhatósági bizottságának első szocialista tagja, szociálpolitikai téren is megkísérelte nemcsak a tömegek érdekeit képviselni, de nevelésüket is előmozdítani egy városi jogvédő iroda felállítása által. . .

Ez a nagy és sokoldalú munkásság, amely ment volt minden rutintól és sablontól, s mely mindig az ember- és igazságszeretet eleven erőforrásaiból táplálkozott, nemcsak a bihari fővárosra nyomta rá egyénisége bélyegét (valóban Ady Endre mellett senki nem testesítette meg szimbolikusan a kultúrnagyság új típusát, mint ő, s nem lehet véletlenség, hogy ez az új szellem a geszti hűbérúr zordon és nagyarányú egyéniségének reakciójaként épp ott, a Körös partján lobogott fel a legnagyobb élességgel), hanem az egész új lelki atmoszféra is, mely a pseudo-liberális és pseudo-nemzeti tespedés év-

tizedei után az egész országot fel kezdte rázni tunya tétlenségéből. Ennek az új ideológiának három alapköve volt: az általános titkos választójog a népi energiák megszervezésére; a latifundiumok s különösen az egyházi birtok kisajátítása egy szabad földművesosztály megteremtésére; a nemzetiségi kérdés megoldása a nem magyar tömegek gazdasági és kulturális felszabadítására. A jövő történetírója meg fogja állapítani, hogy kevés ember fogta fel mélyebben és több teremtmőerővel ezeknek a problémáknak alapvető jelentőségét, mint ez a nagyváradi mindig derült és mosolygó *szocialista burzsoá*.

Mikor azt mondom, szocialista burzsoá; nem szocialista érzelmeinek őszinteségét vagy tisztaságát akarom kétségbe vonni. (Valóban kevés ember volt a magyar entellektüel szocialista mozgalomban, akinek meggyőződése kora fiatalságától kezdve oly nyílegyenesen haladt volna a szocialista vonalon, mint az övé.) Csak rá akarok vele mutatni a mi nemzedékünk sajátos történelmi helyzetére, mely sokakra nézve meg nem oldott lelki ellentétek forrása lett. A XX. század első évtizedeinek magyar avantgarde-ja érzelmeiben és világfelfogásában akkor csapott át a szocializmusba, amikor Magyarországon igazi polgári életforma alakult ki. A régi feudális és az új szocialista világ között nem volt meg az átmeneti polgári képlet, mely a nyugaton nagyobb lelki rázkódtatás nélkül vezetett át a polgári jogegyenlőségből és kultúrából a proletáremancipációba. Így történhetett meg, hogy az új lelki típus, mely magát eminenter szocialistának érezte, voltaképp első megtestesítője volt Magyarországon a nyugati értelemben vett öntudatos, a nemesebb művészi életet és szellemességet, a finomabb társadalmi formákat élvező polgári életformának.

Ebben az értelemben neveztem Ágostont burzsoának. A váradi kávéházak cigánymuzsikán vigadó gentry gavallérjai körében éppúgy idegennek érezte magát, mint a kispolgárság vegetatív hedonikájában vagy proletár elvtársai még fejletlen esztétikai szükséglete között. Megjelenése, ruházata, ízlése, modora mindenben a nyugati polgári formák szerint igazodott. Meleg otthona, bájos és finom élettársa kezében, bármely nyugati ország legjobb polgári milieu-

jének parfümjétől volt áthatva, és sehol sem láttam Pétert olyan vignak és otthonosnak, oly melegnek, élcet, ötletet és szatírárt lövellőnek, mint a kor egyik legkiválóbb, legeredetibb és legnemesebb aszszonyának, Huzella Gyulánének a szalonjában, mely minden váradi kultúrmozgalomnak igazi melegágya volt. Egy-egy ilyen meghitt este intim baráti körben a saját otthonában vagy Huzellaéknál, Mártonffyéknál, valamint szünidei kóborlásai a „meleg” nyugaton, főleg Párizsban, voltak az ő legbensőbb egyéniségének igazi realizálódásai. Ilyenkor megtalálta „őseit”, s valami vidám szabadság levegője felajzotta szellemét és fantáziáját.

Hogy ilyen mélyen és kifinomodottan polgári alkata dacára annyira jó szocialista tudott lenni, s oly nemesen tudta elviselni a börtönt, a feudális reakció ostorcsapásait, (...) s hogy meg tudott maradni – szegénységben és testi összetörtségben – úrnak, magyarnak, proletártestvérei hívő társának és lelkes európainak: ez valóságos tűzpróbája volt intellektuális élete becsületességének és lelki nemesiségének...

A *Nineteen-Seventeen*-beli utolsó találkozás az én számomra világos és példaadás marad az egész életre.

Útban az Aquitanián 1927. január 31-én.

Századunk, 1927. 167–170. Aláírás: J. O.

Nouma Roumestan... helyesen: Numa Roumestan; Alphonse Daudet azonos című regényének főhőse.

Kunfi Zsigmond emlékének

Gondolataimban ott álltam a Kunfi Zsigmond ravatala mellett, és a teher, amelyet lelkemen viseltem, talán még súlyosabb volt, mint azoké, akik a valóságban körülvették drága barátunk kihűlt testét. Mert együtt küzdő és szenvedő emberek találkozása mindig jótékonyan enyhíti a gyászt. De egyes-egyedül fogadni a csapást, és tűrni az emlékek rajának az ostromát öntudatunk ellen, és szenvedni a tudat alatti érzelmek és sejtelmek háborgását... ez valóban az emberi élet nagy megpróbáltatásai közé tartozik...

Éppen ezért nem akarom fájó érzések közepette lemérni az ő életmunkáját, annál kevésbé, mivel egy negyedszázados barátság és csak ritkán megszakított bajtársi küzdelmek dacára, néhány lényeges ponton eltért az övétől úgy elméleti, mint gyakorlati politikai koncepcióm. Amit ez órában tehetek, csak annyi, hogy egy hevenyészett és ideiglenes vázlatot rajzoljak e kivételes egyéniség portréjához, melyet mások, több részlet felett rendelkezők és hozzá a gyakorlati életben közelebb állók fognak egyszer véglegesen megfesteni.

A magyar munkásmozgalom utolsó negyedszázada három, európai mértékkel mérve is nagyszabású és jelentékeny egyéniséget produkált: Szabó Ervint, Garami Ernőt és Kunfi Zsigmondot. Mind a három egy-egy eltérő típust és jellemet valósított meg.

Szabó Ervin tudós és kutató volt. A munkásmozgalom nagy történeti összefüggéseit látta. Finom és arisztokratikus egyéniség (azt kell mondanom, egy etikai misztikus), aki rányomta bélyegét a fiatal nemzedék szocialista entellektüeljeire és néhány képzettebb munkására (Kunfi is nemegyszer állott a Szabó tudományos és etikai int-

ranzigenciájának a hatása alatt!), de aki organikusan irtózott a napi politika kis kompromisszumaitól és taktikázásaitól.

Garami Ernő a Szabó típusának szöges ellentéte. Minden ízében réalpolitikus, aki nem engedi magát sem elvi, sem etikai, sem esztétikai megfontolások által befolyásolni, ha pártja momentán érdekeinek megvalósításáról van szó. Hideg fej, aki tisztán látja a ma és a holnap (nem mindig a holnapután!) erőviszonyait. Mindig képes volt magát egy szerfelett energikus és az ő politikája szempontjából megbízható táborokkal körülvenni.

A szocialista machine valóságos virtuóza volt. Egyben kemény akarat, talán az egyetlen ember a pártban, aki a Kun Béla-féle ugrásnak ellene szegült. De ekkor is nem mint hős, hanem mint ügyes és a holnapot néző taktikus. Ha Angliában született volna, Mac Donald egyik erősen jobboldali minisztere volna.

Kunfi Zsigmond valahogyan e két típus szintézise volt. Sajnos, nem mindig kiegyensúlyozott szintézise. Ízig-vérig gyakorlati politikus, aki a taktikát, sőt ha kellett, a ravaszkodást sem vetette meg. De belső gyökereiben mégsem politikus, hanem egy mély idealizmustól áthatott tanár és egy nagy, szenvedélyektől korbácsolt rétor és tribun. Nem véletlen, hogy Temesvárt imádták a diákjai a gimnáziumban, és talán senki nem volt a magyar közéletben, aki annyira megközelítette volna a Jean Jaurès ragyogó és magával ragadó ékesszólását. Egy-egy beszéde a legnagyobbak közül való, melyeket valaha is elmondottak Magyarországon. Mint publicista is a legszínesebbek és a legelevenebbek közé tartozott, és talán senki nem volt képes a nemes felháborodás korbácsával úgy sújtani, mint ő. Emellett a szocializmus nagy elméleti problémáit sem hanyagolta el. Mindvégig volt benne valami legjobb értelemben vett professzoros emelkedettség, amelyről a napi politika vizeinek folyását szemlélte. Mint a párt tudományos folyóiratának szerkesztője, mint a pártiskola tanára, rendkívül sokat tett az új eszmék és viták ismeretése körül.

S bár tudott olykor idegesen heveskedő, betegesen érzékeny, sőt bántóan igazságtalan és machiavellisztikusan őszintétlen is lenni,

mégis aki közelről ismerte, minduntalan érezte alaplényének szárnyaló idealizmusát és a nagy dolgokban való önzetlenségét. A marxi materializmus formulái nem uralkodtak rajta teljesen, mivel nemcsak Marx volt az őse, hanem Renan és Taine is, és kevés ember élvezte tisztábban és mélyebben Petőfit és Vajdát és Adyt, mint ez a szenvedélyes tanítója a magyar munkásnépnek. Nem csoda, hogy Pesten befolyásos táborkara sosem volt. Szabad óráiban inkább volt költők és muzsikuskok, mint a párt boncai társaságában.

Hogy a bolsevizmust is végigcsinálta, az nem azt jelenti, hogy a hatalmi erőket kevésbé realiztikusan mérlegelte, mint Garami, hanem azt, hogy kötelességének érezte végigcsinálni a magyar munkásmozgalom katasztrofikus rohamát is, hogy még megmentse, ami megmenthető, és hogy fékezze, amennyire lehet, a terrorfiúk, a hisztérikák és a megkergült írástudók haláltáncát. És ezt tette annál is inkább, mivel alighanem érezte a saját felelősségét is amaz ellenállhatatlan népindulatok felidőzésében, melyek végül a bolsevizmus-hoz vezettek. Mert bár Kunfi egy pillanatig sem volt bolsevista, mégis alig lehet kétséges, hogy mint hithű marxista, egy ideig (...) nem helyesen értékelte a magyar parasztság szerepét és jelentőségét az októberi válságos fordulóponton.

Tény, hogy a vörös forradalmat már a legnagyobb lelki depressziók és a legpesszimistább víziók árnyékában harcolta végig, de azért mindenkor híven és bátran állt a poszton, teljesen felkészülve a végső áldozatra is.

Talán nem tévedek, amikor azt hiszem, hogy a bolsevista epizód volt az, amely élete gyökereit felőrölte. A bécsi emigrációban már mint egy láthatóan meghasonlott és súlyosan szenvedő ember végezte munkáját az *Arbeiter-Zeitung* szerkesztőségében és a bel- és külföldi munkásmozgalmakban. Ennek dacára senki sem volt a magyar emigrációban, aki többet használt volna a letiport munkásság ügyének, mint ez a nemes önvádló és szenvedő. Lelki küzdelmeiben volt valami tragikus nagyság, amely azokat is kibékítette, akik egyszer szigorú kritikusai voltak.

Szomorú magyar sors, hogy ennyi erőnek, ennyi tudásnak, eny-

nyi nemes lendületnek össze kellett omolnia ötvenéves korában, amikor szerencsésebb nemzetek fiai akcióképességük zenitjén állanak! Valóban rája is illik az Adynk panasza:

„Ezerszer Messiások a magyar Messiások...”

De bármily sötétek voltak utolsó évei, Kunfi Zsigmond tudta, hogy csak a mi nemzedékünk, de nem az ügy veszett el. Ez a hit erőt és vigaszt adott neki nemegyszer. A tisztelet, amely a bécsi pártban és az Internacionáléban övezte, balzsam volt a sebekre, amelyeket (...) a mérgezett nyilak ütöttek rajta. S most, mikor emlékeimnek ezt a hézagos vázlatát befejeztem, nincs a legcsekélyebb kétségem az iránt, hogy egy-két évtized múlva, amikor a Horthy, a Bethlen és a többi „percemberek” munkájának nép- és magyar-ságrontó természete nyilvánvalóvá válik az egész közvélemény előtt, sőt a Metternichék, a Haynauk, a Bachok kategóriájába fognak soroltatni, Kunfi Zsigmondnak már szobra lesz Budapest valamelyik terén, és emlékét fiatal proletárok évről évre fogják ápolni.

Az Ember, 1929. november 30. Aláírás: Jászi Oszkár

A (szociáldemokrata) párt tudományos folyóirata: a Szocializmus.

Arbeiter-Zeitung: az Osztrák Szociáldemokrata Párt központi lapja.

Szende Pál, az ember, a munkás és a harcos

I.

Mikor megrajzolni igyekszem drága barátom portréját, minduntalan utolsó képe áll előttem, úgy, ahogy Seiniben családja kedves körében láttam, alig két héttel halála előtt. Bár akkor már tudtam, hogy nincs sok hátra életéből (pár héttel előbb Prágában tanúja voltam egy válságos szívrohamának), mégis az volt a reményem, hogy talán vár reá még egypár tűrhető év. Erősen megfogyott ugyan, de arckifejezése a régi friss volt. Ugyanazok a szép, nemes vonások, ugyanaz az egyenesen tartott, hatalmas koponya. Bizonyos optimizmus töltötte el egész lényét. (A prágai összetörés után sikerült vele elhitetni, hogy szívrohama gasztrikus eredetű volt, s nem lesz komolyabb következménye, ha vigyáz, és jobban kíméli magát.) Új élettervéről beszélt, minthogy a bécsi szocializmus leveretése után egy második emigráció előtt állott. Szorgalmasan tanult csehül. Prágát akarta tevékenysége központjául választani, amely a baloldali Berlin és Bécs eleste után, Közép-Európa egyik szellemi fókusza lett, ahol nagy politikai és szociális problémákat szabadon lehet megvitatni. Letelepédési tervét a cseh vezető liberálisok és szocialisták közül sokan szívesen látták.

Bár a bécsi dráma roppantul megviselte (akik akkor vele voltak, azt mondják, hogy ebben az időben közel volt a végső kétségbeeséshez), most már teljesen talpra állt, s egy huszonöt éves férfi energiájával látott hozzá új vándorlása előkészítéséhez. A kis román város gyenge sajtó-hírszolgálatát nem elégítette ki, órákon át hallgatta a rádióhíreket, amelyeket fáradhatatlanul kommentált. Keves embert ismerek, aki egy-egy esemény közvetlen következményeit és taktikai jelentőségét oly helyesen tudta volna megítélni, mint ő. Nehezen várta a külföldi lapokat, hogy saját véleményét össze-

vesse azokéval. Szívesen sétált a városka utcáin, ilyenkor rendszerint egy csomó gyerek vette körül. Mindenki számára volt egy jó szava, kedves tréfája. Ritka jóindulatú, szíves ember volt. Bécsben s Prágában állandóan fiatalok voltak körülötte. Nem szerette az egyedüllétet, szinte borzadt tőle. Társaságból rendszerint utolsónak távozott, s látszott rajta, hogy nem szívesen megy vissza magányába. (Mikor szívrohamra után intettem, hogy hagyjon fel ezzel a szokásával, betegágyán érdekesen elemezte előttem magatartását, amelyet bizonyos fiziológiai tünetekkel hozott összefüggésbe. Most látom, ez a halálfélelem egy neme volt nála.)

Távozásom előtt örömmel mutatta meg a miszticizmusról írandó könyve első fejezetének első gépelt példányát. Ehhez a könyvhöz éveken át gyűjtötte az adatokat, ezt tekintette élete fő munkájának. A miszticizmust az emberi fejlődés káros és ma már anakronisztikus jelenségének tekintette. Vele szemben a józan ész, a racionális célkitűzések uralmát akarta érvényre juttatni. Könyve, azt hiszem, nemcsak filozófiai kritika lett volna, de szinte önvallomás is. Szocialista hitének ismeretelméleti alátámasztása.

II.

Szende Pál tágabb értelemben földim volt. A szomszédos Nyírségből jött, ahol édesapja orvos volt. Ez a miliő és ez a családi kör érlelte ki benne életének három alapvető tendenciáját. Az első: mély részvétele az emberi szenvedések iránt, ami hozzátartozik minden derekabb orvos házi atmoszférájához. A második: mély ellenszenve a gentryvel szemben. A megyei gentryuralom kinövéseit, paraszttelenséget szemlélve, a legnagyobb bizalmatlansággal telt el mindenki iránt, aki ebből az osztályból származott. (Egyszer élénk vitám volt vele, amikor a *Társadalomtudományi Társaság* élére a történelmi osztálynak egy ismert, radikalizmusra hajló tagját szerettem volna állítani. Ő hevesen ellenezte ezt a tervet azzal az indokolással, hogy nem tud bízni jelöltem ösztinteségében: történelmi tradíciói erősebb

bek lesznek, mint „szerzett tulajdonságai”. A dolognak különben nem lett folytatása, mert közben kitört a háború, és az egész terv kútba esett.) A harmadik: mély szeretete és ragaszkodása a föld népe iránt. Jól ismerte a magyar parasztot, s még a hatalom által korrumpált alakjában is nagyra becsülte a benne rejlő értékeket. Szívügye volt a demokratikus agrárpolitika, és tisztán látta a nemzetiségi kérdés alapvető jelentőségét. Legfőképp ez a két szempont hozta őt közel hozzám s választotta el a szocialistáktól, akikhez minden más kérdésben közelebb állott. Hogy a *Radikális Párt* megalapításában oly lelkesen közreműködött, annak egyik oka a marxista ideológia kisbirtok-ellenessége és erőszakos kollektivizálási tendenciája volt, valamint a magyar szocialista párt opportunistá lanyhasága a nemzetiségi kérdésben. Még később is, amikor már az emigrációban a szocialista párthoz csatlakozott, az agrárkérdésben revizionista maradt, s a Szovjet elleni mély ellenszenvének egyik oka itt keresendő. (...)

III.

Pesti egyetemi évei csak tovább érlelték benne ezeket az alapvető tendenciákat. Tanulmányaiban két gondolkodó volt rá a legnagyobb hatással. Az egyik Marx, akinek gazdasági alapvetését s főleg osztályharcát teljes egészében elfogadta. Ennek az osztályharcnak a magyarázatában azonban közelebb állt Pikler Gyulához, mint Marxhoz. Ami Marxnál egy dialektikus folyamat következménye, azaz alapján gazdaságilag interpretált hegelianizmus, az Piklernél az ember alapvető önző természetéből folyó harc a nagyobb darab kenyérért és a bőségesebb életért. Szende világnézetéhez ez az utóbbi felfogás állott közelebb. Hisz nyilvánvaló, hogy ha a társadalmi fejlődésben az egyéni akaratokon és célkitűzéseken túl egy szuper-individuális fejlődési irányt vagy akaratot tételezünk fel (és a hegeli dialektika ezt teszi, s a marxi dialektika is mindössze a *Weltgeist*-et ökonomizálta), akkor *nolens volens* bevezünk a gyűlölt miszticizmus-

ba, amelynek lényege egy emberi öntudatunkat és akaratunkat túlhaladó társadalmi vagy kozmikus akaratba vetett hit. És éppen ez az, ami ellen Szende a legnagyobb hévvel küzdött. Minden vallás, minden metafizika, minden intuitív imponderábiliákkal dolgozó világnézet szerinte vagy anakronizmus, vagy (ami gyakoribb és veszedelmesebb eset) pusztá félrevezetés. Tudatos vagy félig tudatos *Verbüllung* a radikális népies mozgalmak és elsősorban a szocializmus nagyszerű *Entbüllung*-jával szemben, amely a tömegeket a vallás, a metafizika, az imperialista nacionalizmus alól felszabadítva, tiszta racionális célkitűzések felé akarja vezetni. Ebben a felfogásban közte és a filozófiai materialisták között nem volt különbség, és aligha tévedek, mikor ezt a hitét világnézete központjának tekintem. Hogy ez a gyűlölt vallás vagy metafizika a sztoikus természetjogban, az őskereszténységben, számos eretnekmozgalomban, a szocializmus első nagy képleteiben, a francia forradalomban s az amerikai szabadságharcban a világtörténelem leggrandiózusabb „Enthüllungjait” hajtottá végre, Szendét nem zavarta hitében. Véleményem szerint megállapításaiból arra lehet következtetni, hogy az „Enthüllung” fogalmát maradék nélkül azonosította a II. Internacionálé célkitűzéseivel. Különben ezt az emigrációban írt *Entbüllung und Verbüllung: Der Kampf der Ideologien in der Geschichte* című dolgozatát az említett megszorítások ellenére is a legjelentékenyebb elméleti írásának tartom. Telve van finom elemzésekkel s ragyogó történelmi megállapításokkal. Szellemi fejlődésében azonban nem jelentett új korszakot, csak tökéletessé érett kifejeződése volt legrégibb és legintenzívebb meggyőződésének.

Egyetemi évei alatt kezdte el Szende történelmi tanulmányait. Acsády Ignác a nagybátyja volt, s lehet, hogy a kiváló és bátor kutatóval való benső összeköttetése hozzájárult ama törekvéséhez, hogy a történelem gazdasági és szociális rugóit a hivatalos történetírás „Verhüllung”-jaival szemben leleplezze. Szende történelmi esszéi, valamint a kortörténelmi események hasonló rugóinak feltárására irányuló számos cikke és vezércikke (köztük az emlékezetes Werbőczy-tanulmány) véleményem szerint nagyon sokoldalú

munkásságának a legértékesebb és legmaradandóbb termékei. E téren volt legigazabban otthon. Óriási munkabírása, hatalmas emlékezőtehetsége (nem ismertem még egy embert, aki oly pontosan tudott volna tényekre és dátumokra visszaemlékezni, mint ő), tiszta logikája, mély betekintése a hatalomért küzdő emberek motívumaiba, izzó rokonszenve a kizsákmányoltak és kijátszottak iránt, nemessen kifejtett igazságszeretete különösen alkalmassá tették őt az ily irányú kutatásokra, s ha magát ebben az irányban koncentrálna, kétségtelenül a gazdasági és szociális történetírás legelső képviselői közé emelkedhetett volna.

IV.

Egyetemi éveinek bevégeztése után csakhamar az ország egyik legnagyobb kereskedelmi érdekképviselőének élén látjuk, amelyből rövid idő alatt, nagy szervező és agitációs képességével, rendkívül befolyásos egyesületet teremtett. Egyben a magánalkalmazottak radikális fiatal gárdájának elismert vezére lett, nemcsak szellemi kiválósága révén, de emberi melegsége, humora, szatírája és anekdotázási kedve folytán is, amely belőle kiáradt. Bár hivatali tevékenységét buzgón és eredményesen látta el, ez a munkásság nem volt Szende Pál életének legfőbb ügye. Ebben az időben ugyan nem alakult ki még benne a jövőbe vetített marxi világkép, amelyben nincs hely a közvetítő kereskedelem számára, de tudomásom szerint elméleti gazdasági kérdéseknek már ebben az időben sem tulajdonított döntő jelentőséget. Voltaképpen nagy ellentmondása ez életének, amelynek jelentős része a gazdasági problémák körében folyt le.

Ez az ellentmondás, amelyet későbbi marxista álláspontjában is feltalálni vélek, szerintem főképp abból eredt, hogy Szende minden értékkel szemben a feltétlen relativizmus álláspontján állott. Amikor később a szocializmus hívévé szegődött, annak megvalósítását nem tekintette másnak, mint pusztá politikai és hatalmi kér-

désnek. Semmi kételye sem volt, hogy a kommunista gazdasági rend Marx elképzelése szerint megvalósítható a piac, a verseny, az egyéni iniciativa teljes kiküszöbölésével. Miért ne? Hiszen a kapitalista termelés törvényeit egyszerűen történelmi kategóriáknak tekintette, amelyekben semmi állandó, semmi pszichológiailag vagy szociológiailag változatlan nincs. A proletariátus hatalomra jutva, szükségletei szerint változtathatja meg ezeket a nem létező gazdasági „törvényeket”. Minek tehát gazdaságelméleti dolgokon sokat spekulálni? A hatalom és a józan ész könnyen megold majd mindent. Ez a világkép voltaképp kizárja az elméleti gazdaságtudományt, a klasszikusok „vértelen dedukcióit”.

Ez volt az oka, hogy Szende nem igen törődött a gyakorlati gazdasági követelmények elméleti megalapozásával. Helyesebben: elegendően megalapozottnak vélt egy követelményt, ha annak az osztályharcban való jelentőségét s a proletariátusra nézve előnyös voltát nyilvánvalónak tartotta.

V.

Hivatali működését ekként inkább egzisztenciális alapnak tekintve, igazi szívügye a szociális kérdés és a munkásosztály nevelése volt. Folyton tanult és művelte magát. Kevés ember állt ismerőseim közül oly közel a polihisztorsághoz, mint ő, de ezen a tág körön belül a lélektan s a filozófia volt stúdiumainak legkedvesebb tárgya. Mindkettőt teljesen a pozitivistá filozófia szellemében művelte. Volt benne valami a francia enciklopédistáknak a múltat kíméletlenül pellengérre állító szelleméből. Jeremy Bentham, ha még élt volna, örömmel szemlélte volna késői követőjét, aki minden történelmi és szociális problémát az Ész törvényszéke elé állított, kiküszöbölve belőlük minden hitbeli vagy metafizikai elemet s a tradicionális érzelmek erejét. S minthogy munkabírása óriási és népszerűsítő érzéke elsőrangú volt, kevés író váltott ki tudományos publicisztikájában akkora hatást, mint ő. A korszak egyik legjobb előadója volt,

akit úgy a *Társadalomtudományi Társaság*-ban, mint a munkásegyesületekben a legjobban kedveltek. Kereskedelmi egyesülete, valamint a szabadkőművesség útján országos hatást ért el. Népszerűsége nőttön nőtt, amit nemcsak mindig értékes és az elméket ingerlő publicisztikai munkásságának köszönhetett, de egyénisége melegének és közvetlenségének is.

De ami vezérszerépét a magyar progresszívek táborában végleg megalapozta, az jellemének puritán tisztasága volt. Eszméiben nem ismert kompromisszumokat, s anyagi érdekek vagy kicsinyes hiúság sohasem vezették. Emellett barátsága és bajtársi hűsége szikla volt, amelyre bátran lehetett építeni. Rendkívül gondozott külseje s meleg érdeklődése a művészetek minden ága iránt, társaságát a nők körében is népszerűvé tette, bár aggregényi függetlenségéhez szinte elvszerűen ragaszkodott, s nem hallottam soha mélyebb szerelmi kapcsokról életében. Egyedüli szerelme mindig az Úgy maradt, s az a csaknem trubadúrszerű kultusz, amellyel édesanyját s hűgát vette körül, akik viszont benne nemcsak fiút és testvért, de egy magasabb lényt is láttak, akit rajongással vettek körül.

Vezető szerepe a Károlyi-forradalomban természetsszerűen adódott, s mint pénzügyi államtitkár, később miniszter, a legfontosabbak egyike volt azok között, akik az októberi forradalmat elvi tisztaságában megőrizni s a radikális földbirtokreformot megmenteni igyekeztek, s egyben azok között is, akik a legkeményebb antikorrupatív befolyást fejtették ki. Mint a forradalom többi doktrinér vezérei, sajnos ő sem ismert taktikázást még olyan dolgokban sem, ahol az a siker nélkülözhetetlen feltétele, s olykor túlságosan nyíltan fejezte ki érzelmeit. Egyik kijelentésével, hogy a történelem leg-radikálisabb adóreformját fogja végrehajtani, fölösleges nagy megdöbbenést keltett.

Politikai küzdelmeiben mindig lojális ellenfélnek bizonyult. Igazán csak a hipokritákat és az úri érdekek kiszolgálóit gyűlölte. Mikor Szekfű Gyula nagy felháborodást keltett Rákóczi-könyvét megírta, és ezért annyi támadásban részesült a nacionalista táborból, én mellette, helyesebben a kutatás szabadsága mellett törtem lán-

dzsát, talán egyedül a progresszívek közül. Cikkem a *Huszedik Század* körében is élénk ellentmondást keltett. Leghevesebben Szende Pál támadta, s legmelegebben Szabó Ervin védelmezte. Szende egy választ is akart írni, de hivatalos túlmunka folytán nem jutott rá ideje. Érvelése az volt, hogy Szekfü nem a szabad kutatás ügyét szolgálja, hanem a Habsburgoknál akar érdemeket szerezni. Állásfoglalásában én akkor a gentryvel szemben való ismert bizalmatlanságának megnyilvánulását láttam.

VI.

Mikor az emigrációba kerültünk, Szende kezdetben ezt az állapotot merőben átmenetinek tartotta. Különös, hogy ez az éles elméjű reálpolitikus és megfigyelő, aki szinte csálhatatlan pontossággal diagnosztizálta az adott helyzet változásait s azok következményeit (valahányszor nézeteltérés volt közöttünk emigrációs politikánk útjaira s módszereire vonatkozólag, a következmények majdnem mindig neki adtak igazat), olykor könnyen eltévedt a távolabbi jövőt illetőleg, vagyis olyan helyzetben, melyekben a racionális erőket túlszárnyalják a tradicionális és emocionális áramlatok. Egy másik hasonló vitám még a háború alatt volt vele. Világosan láttam, hogy egy rendkívül szenvedélyes és hatásaiban veszélyes antiszemita hullámnak kell nemsokára bekövetkezni. Amikor erre a valószínűsége felhívtam a figyelmét, ő tréfával ütötte el a dolgot, s azon a véleményen volt, hogy ellenkezőleg, egy reményteljes reformkorszak előtt állunk, amely a háború bűneit likvidálni fogja.

Különben a bécsi emigráció keserveit minden panasz és zúgolódás nélkül tűrte, és ő, a jó konyha barátja és élvezője, vidám humorral ette velem végig a *Gemeinschaftsküche* kétes kosztját a háború utáni felbomlás első éveiben. Épp ebben az időben adta lelki nagyságának legcsálhatatlanabb bizonyítékát. Kedves, gyermekes hedonizmusa máról holnapra a legkeményebb aszketizmussá tudott átváltódni, ha meggyőződése követelte az áldozatot. Hiszen talán

részben tőle is függött, hogy ezt a nélkülözésem életet folytassa-e, vagy hazatérjen. Akkor talán még besurranhatott volna valamelyik hátsó ajtón. Szende, mint szakminiszter, nem volt jobban „terhelt”, mint a Károlyi-kabinetnek otthon maradt többsége, összeköttetései pedig elég erősek lettek volna arra, hogy „gutgesinnt” voltát bebizonyítsa. Történtek is nála ilyen puhatolódzások, befolyásos oldalról. De ő inkább az idegen föld ridegségét és a jövő bizonytalanságát választotta, semmint elveinek nem is a megtagadását, hanem csupán leszelídítését.

Igaz, hogy talán hamarabb tudott Bécsben egy új szellemi otthon építeni magának, mint bárki más. A szép, vidám, kedélyesen ironikus Bécs rendkívül megfelelt szellemi alkatának. A szocialista párthoz való csatlakozása Európa-szerte megnyitotta előtte a II. Internacionálé ajtaját. Amit a pesti pártban csak nagyon ritkán találhatott, itt egy csomó olyan szocialistával lépett kapcsolatba, akik az univerzális műveltséget és finom kutató szellemet a legjobb polgári életformákkal egyesítették. Többek között professzor *Grünberg*, *Renner* kancellár, de mindenekfelett Rudolf *Goldscheid*, aki szinte atyai barátságával ajándékozta meg őt. A Goldscheidnál töltött vásárnap délutánok életének legszebb órái közé tartoztak, s mikor a jeles szociológus hirtelen meghalt, Szende úgy érezte, hogy bécsi életének egyik legfontosabb értéke tört össze.

De a magyar szocialista emigrációban is nemcsak gyökeret vert, hanem a Világosság-csoport egyik vezére lett. A bécsi munkásmozgalomban éppoly népszerű előadó volt, mint egykor Budapesten a *Társadalomtudományok Szabad Iskolájá*-ban. Emellett az osztrák és a német szocialista irodalomban rendkívül élénk és sokoldalú munkásságot fejtett ki, s neve a legnépszerűbbek közé tartozott. Párizsban is sok barátot szerzett magának, és mint a *Collège Libre des Sciences Sociales* tanára, csaknem minden évben tartott ott előadásokat. Így népszerűsége s befolyása egyre nőtt a II. Internacionáléban. S mikor az osztrák szocialista politika a németországi katasztrófa után zátonyra jutott, ő volt az, aki az Otto Bauer megbukott Anschluss-politikájával szemben megkísérelte a *dunai konföderáció* zász-

laját kibontani. Ez az akciója sok rokonszenvet ébresztett, s ha az osztrák ellenforradalom nem győzedelmeskedik, e téren szép munkát végezhetett volna ama baráti viszonynál fogva is, amelyben az utód-államok számos progresszív politikusához állott. Külön is ki kell emelnem a bécsi baloldali lapokban írt cikkeit, amelyek olykor a legjobb vezércikk-színvonalat is messze túlhaladták, s nemegyszer maradandó tudományos értékkel bírtak. Éppen extrém, sokszor merev racionalizmusa és utilitarizmusa révén tudott nem ritkán az operációs asztal lámpájának penetráns fényével rávilágítani egy-egy társadalmi vagy nemzetközi bajra.

VII.

Ekként élete egyre jobban összeforrt a bécsi párt és a II. Internacionálé ügyével. A hazátlanságban a nyugati szocializmus nagy szervezete lett a hazája, amelyhez ideálszomjas lelke egész hevével csatlakozott. Ez a szolidaritás emigrációs korszaka fő szenvedélye volt, úgyannyira, hogy ez a tökéletes racionalista és éles eszű analízátor ezen a téren nem tűrte a kritikát, s a II. Internacionálé ellen felhozott minden érvet mint bolsevista aknamunkát vagy rosszindulatú okvetetlenkedést utasított vissza. Amikor már nyilvánvalóvá lett a nyugati szocializmus súlyos válsága, az örvény, amely az ortodox marxista elvek s a megalkuvó kompromisszumok között feltárult; amikor a forradalmi ifjúság kezdte elhagyni a tettekkel nem igazolt retorikus formulákat; amikor a kommunista offenzíva mindjobban fenyegette hadállásait; amikor a nácizmus kezdte elkaparintani tömegeit; amikor szomjas lelkeknek egyre kevésbé bírt már heroikus lendületet adni; amikor a szakszervezeti s pártbürokrácia egyre inkább bevezetett a középosztály védett pozícióiba, s forradalmisága reflexszerű pózzá vált: Szende még akkor sem akarta észrevenni a német szocializmusnak ezt a *facies hippocratica*-ját. Hite és lelkesedése ez esetben erősebb volt, mint kritikája.

Bízott és reménykedett még akkor is, amikor az osztrák szocia-

lizmus bukása is már világos volt minden tárgyilagos megfigyelő előtt. Láta a veszélyeket ő is, de az utolsó pillanatig várta, hogy a párt valamelyik taktikai sakkhúzása mégis eredményes lesz.

VIII.

Hogy a nyugati szocializmussal mi lesz a berlini és a bécsi katasztrófa után, amikor a büszke ausztro-marxizmust egy tökéletesen elmentéses képlet váltotta fel, hogy vannak-e még erők, amelyek a nyugati szocializmust megmenthetik, s hogy annak minő reformokra lenne szüksége úgy elvekben, mint morálban, s hogy hol kereshetne szövetséges társakat magának, azt, tudomásom szerint, Szende sohasem vetette fel, s így nem adhatok feleletet ezekre a kérdésekre. De lehet, hogy ez a téma csak a mi beszélgetéseinkből hiányzott (én kerültem mindent, ami beteg szívét felizgathatta volna), s lehet, hogy fiatal barátai körében, akikkel hosszú estéket töltött valószínűs *ex cathedra* beszélgetésekkel, megemlékezett ezekről a sorsdöntő problémákról. Ha csakugyan így volt, kegyeletes és eszméletörténelmileg fontos tett volna a részükről, ha inspirátoruk és tanítójuk ez irányú gondolatairól a nyilvánosság előtt beszámolnának.

Mert éppen ez a mi feladatunk nagy halottunk életmunkájával szemben. Nem szabad tűrni, hogy a régi rossz magyar szokás szerint vagy lekicsinyítsék, vagy egyszerűen istenítsék. Amire szükségünk van, az a magyar múlt becsületes feltárása, hogy legjobbaink eredményein s tévedésein tanulhassunk. Ehhez a munkához akarom mindkét irányban hozzájárulni. Ez az egyedül méltó kegyelet a kivételes emberrel szemben.

A kép, amelyet adtam, mai életkörülményeim, a távolság, a gyakoribb személyes érintkezés hiánya miatt, félek, csak elnagyolt s halavány lehetett. Csak egy színfoltot szeretnék mindennél élesebben kidolgozni ezen a képen: Ha a miszticizmus igazi értelme, amint azt a Szende által kissé könnyedén lenézett Bergson tanítja, nem egyeb, mint az ember hűsége elvekhez és ideálokhoz, az olyan em-

beré, aki a belső kényszer hatása alatt, dacolva adottságokkal és érdekekkel, az „okosak” és a hatalmasak értékítéleteivel, megvet minden kompromisszumot a Holnap igazsága érdekében, amely még nincs sehol, létezését „tudományosan” bizonyítani nem lehet, de már benne él a Teremtés új hullámában; ha ez a miszticizmus, akkor azt mondanám, hogy Szende Pál életmunkájának legnemesebb és legpéldátadóbb része erkölcsi lényének az a categoricus imperativusa volt, amely őt pozitivista racionalizmusa ellenére az örök emberi értékek igazi misztikusává tette.

Századunk, 1934. 313–320. (A Századunk szerkesztősége a teljes számot Szende emlékének szentelte.)

Bécsi szocializmus leveretése: utalás az 1934. február 12–14-i bécsi munkásfelkelésre.

a történelmi osztálynak egy ismert radikalizmusra hajló tagját ...: Talán Károlyi Mihályról van szó.

Weltgeist: világszellem.

Verbüllung: eltakarás, elleplezés.

Entbüllung: leleplezés.

Entbüllung und Verbüllung: Der Kampf der Ideologien in der Geschichte (Ideológiák harca a történelemben, Leipzig, 1922).

Acsády Ignác: történetíró (1845–1906). Munkásságát gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődés és a parasztság iránti progresszív rokonszenv jellemezte. Előszőr írta meg a jobbágyság összefoglaló történetét.

Szekfü nagy felbátorodást keltett Rákóczi-könyvét ...: A száműzött Rákóczi, Budapest, 1913.

Gemeinschaftsküche: népkonyha.

„gutgesinnt”: rendszerű, lojális.

Grünberg, Karl: Az Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung szerkesztője.

Goldscheid, Rudolf: az osztrák szociológiai társaság elnöke.

facies hippocratica: az az arckifejezés, amelyre rányomta már bélyegét a halál.

Szabó Ervin öröksége

Kissé meglepett, hogy a *Bérmunkás* naptára számára cikket kért tőlem, mégpedig a Szabó Ervin szindikalista eszméiről. Meglepett, mondom, mivel én magam sem marxista, sem szindikalista nem vagyok a szó közkeletűbb értelmében, bár mindkét iskolától sokat tanultam, s bár mindkettőben értékes igazságelemeket találtam. A *Bérmunkás*, úgy látszik, tudja ezt, valamint azt is, hogy engemet Szabó Ervinhez két évtized barátsága fűzött, és szinte naponta volt alkalmam vele politikai és tudományos problémákat megbeszélni, melyek abban az időben érdeklődésünk középpontjában állottak.

Köztudomású, hogy Szabó Ervin magát egyre szögesebb ellen-tétben érezte a szociáldemokrata taktikával és elmélettel általában, különösen pedig a magyar szociáldemokrata párttal, és egyik úttörője lett annak az iránynak, mely a XIX. század végén és a XX. század elején szindikalizmus név alatt volt ismeretes. Ez a szindikalizmus nem volt egy teljesen kiforrott doktrína, és különböző országokban különbözőt jelentett, bár bizonyos alapvető szempontokban az irány követői egyetértettek. Itt a Szabó Ervin hitéről lesz csak szó. (Szándékosan mondom, hogy „hit”, mivel egy jövő program és ideál felállítása kevésbé tudományos megállapítások dolga, mint inkább egyéni átélések, vérmérséklet és értékek kérdése.)

A Szabó Ervin útkeresését főleg a következő kritikai megállapításokban és értéktételekben látom:

1. A politikai küzdelemnek gazdasági és materialista megalapozása nem elég. Az igazi forradalom sosem pusztán reflexe az adott viszonyoknak, hanem egy alkotó szintézis; öntudatos törekvés egy ideál megvalósítására.

2. Ez a törekvés mindenekelőtt meggyőződéses, *becsületes* embe-

reket igényel, kik képesek áldozatokra és önfeláldozásra. Az éhes gyomorból még nem lesz forradalom. Azt, aki pusztán gazdasági érdekekért küzd, könnyű megvenni és leszerelni. Forradalmi mozgalmat csak oly emberek vezethetnek, akik nem hajlandók alkuba bocsátani ideáljaikat.

3. A munkásmozgalmat két veszély fenyegeti: az egyik a parlamentarizmus érdektusaiban való elvtelen elmerülés, a másik a szakszervezeti bürokrácia kicsinyes taktikája. Az első egy felsőbb burzsoá réteget hoz létre a proletárseregben, mely – többé-kevésbé öntudatlanul – a kapitalista társadalom értékeit fogadja el, s mialatt a szocialista jelszavakat hangoztatja, azoknak igazi tartalmát a napi konjunktúráknak és egyéni érvényesüléseknek áldozza fel. A második egy olyan vezérkart teremt, mely kizárólag a munkásság közvetlen érdekeit istápolja, vagyis a már megszervezett munkáselit törekvéseit, míg a még öntudatlan és szervezetlen munkástömegekkel nem törődik. Úgy a parlamentáris, mint a szakszervezeti akció egy mindjobban kispolgári színt ad a mozgalomnak, mely a pártjelszavak kiabálása dacára elveszti igazi forradalmi lendületét.

4. Az ipari munkástömegek megmozdulása egyedül nem készítheti elő a jövőt. Különösen Kelet- és Közép-Európában a falusi proletariátus és a munkájából élő törpeparasztság megszervezése és forradalmasítása a legégetőbb feladat.

5. Minden igazi szocializmus végeredményben az emberi egyéniség felszabadítását célozza (a kommunizmus nem cél, hanem eszköz), s ezért az egyén joga a gondolat, a hit és a propaganda szabadságára alapvető jelentőségű, és nem rendelhető alá semmiféle állami érdeknek. Ellenkezőleg, minden okunk megvan a legnagyobb bizalmatlansággal nézni a rohamosan növekvő bürokráciát és központosítást. Mindenekelőtt a tudomány szabadsága a szocializmus igazi érdeke. „Így lesz – mondotta 1912-ben a Társadalomtudományi Társaság jubileumi közgyűlésén – az igazság keresése is minden más céltől és érdektől független öncélja a tudományos funkciónak; és a tudós csak akkor lesz hű és eredményes ágense a nagy társadalmi alapérdeknek, ha semmi más motívum és cél nem befolyásolja,

mint az igazság megismerése, ha a tudományt csak a tudományért műveli.”

6. Ugyanezen elvekből kiindulva, a művészeti produkció alapelve a *l'art pour l'art* marad: nem szabad a művészetre tőle idegen célokat ráerőszakolni. És az egyéniség eme megbecsülésének kikérlhetetlen következménye egy igazi moralitás, mely még a politikai ellenfélben is megbecsüli az embert. Szabó nem habozott nyíltan dicsérni az akkori budapesti burzsoá községtanácsot azért a liberális muszáért, amellyel tőle idegen meggyőződésű tanárokat (pl. egy klerikalist és egy anarchistát is) alkalmazott és hivatalban tartott. Az az új felfogás, hogy az erkölcs a politikának alárendelendő (a jezsuita morálnak új kiadása), neki gyűlöletes volt, és mint egyedül helyes és tisztességes szocialista taktikát hirdette: *tiszta célokért tiszta eszközökkel küzdeni*. Ezzel nem vonta kétségbe az osztályharc tényét (ellenkezőleg, azt a társadalmi fejlődés nélkülözhetetlen eszközének tartotta), valamint a forradalmi öntudat kifejlesztésének szükségét. De elítélt minden politikát, mely csalást, becsapást vagy terrort alkalmaz, és mely a politikai ellenfélben nem tudja az emberi méltóságot tisztelni.

Ezek az alapelvek kellőképpen megmagyarázzák a Szabó Ervin növekedő bizalmatlanságát a szociáldemokráciával szemben. Bizonyára nem lepte volna meg, ha megélte volna, hogy a világ leghatalmasabb szocialista pártja, a német, kardcsapás nélkül hódolt be a náci erőszaknak; vagy hogy a magyar párt további létét egyes-egyedül a fasiszta kormánnyal kötött apró kompromisszumainak köszönheti. Hogy mi lett volna kritikája Szovjet-Oroszországgal szemben, azt ugyan senki sem lehet hivatott eldönteni, de az legalábbis nagy valószínűséggel következik a fenti tanokból. Az az egy azonban egész világos, hogy a spanyol nép mai küzdelmét évszázados elnyomóival szemben minden megszorítás nélkül bámulta volna: az első forradalmat, melyben a szindikalista eszmék és értékek lényeges tényezőkként szerepeltek.

Emlékezés Hock Jánosra

Kortársi és baráti kötelességünk mindazokkal szemben, akiknek fontos szerepük volt közös munkánkban, hogy a jövő történetírója számára elmondjuk, amit róluk személyesen tudunk, amit velük közösen átéltünk, hogy lerögzítsük azt a képet, amely egyéniségükről és jellemükről bennünk kialakult. Nehéz feladat ilyen visszaemlékezésben tárgyilagosnak és őszintének lenni a kivételes ember iránt, mivel sok érzékenységet vagy érdeket sérthetünk vele, de ez az egyedüli igazán kegyeletos magatartás és az elhünythoz méltó kommentár. Egyben az egyedüli, amelyből haszon és tanulság származhatik azokra, akik a történelmi alak munkáját és célkitűzéseit folytatni kívánják. Az a nagyság, amely egy ilyen analízist nem bír el, nem igazi nagyság, és elmúlásra van ítélve, mint sok romantikus legenda fényalakja.

Hock János egyénisége állja a bírálatot és az analízist. Sok tekintetben közel járt az emberi nagysághoz. Gazdag és színes lélek volt, aki sokat érzett át az emberi értékek spektrumából. Robusztus testisége egyben közel hozta az általános emberihez. Nil humani a me alienum esse puto... élete jelmondata lehetett volna. Volt valami chestertoni derű az ő optimista katolicizmusában. Miként a lélek magas rendű adományait, hálásan fogadta és élvezte a földibb örömeket is. Nem ismertem embert, aki úgy tudott volna örülni egy jól elkészített paprikás csirkének vagy túrós csuszának, mint ő. Maga is teljes szakértelemmel főzött, és osztogató örömmel invitálta meg barátait a bécsi komor napokban egy-egy teljesen személyesen készített vacsorához.

Egyébként ez volt testi hedonikájában az egyedüli, amire igazán súlyt vetett. Más tekintetben rendkívül igénytelen volt. Heteket tu-

dott eltölteni kispolgárok között, akiket sokan tökéletesen érdekelteneknek találtak volna. Általános emberi rokonszenve nyilván fejlettebb volt, mint a legtöbb szellemi munkásé. A leglármásabb városrészben élt egy New York-i pincelakásban, amely másokat a borzalom egy nemével töltött el. Kaphatott volna ugyanezért az árért, csak jóval távolabb, csöndes és világos szállást is, de a rokoni vagy baráti kapocs feledtette vele a vasutak örökös dübörgését és a szomszéd lakók vigasztalan közelségét. És ő még ennek a zord környezetnek is meleget és fényt tudott adni. Páratlan humora, emlékei, anekdotái, optimista jóslatai mindnyájunkat felmelegítettek azon a kissé bús karácsonyi éjszakán is, amikor visszatekintve a múltba, a jövőbe igyekeztünk pillantani.

Hatalmas fizikum, hiánytalan egészsége és szkepticizmustól ment vallásos hite megingathatatlanul biztos alapot adtak egyéniségének. Töretlen bátorsággal viselte a Sors ostorcsapásait: akkor is, amikor Vácról menekült a bolsevista zavarok idején; akkor is, amikor a pozsonyi börtönben ült egyéb „gyanúsak” között; akkor is, amikor hajtóvadászatot rendeztek ellene Amerikában; akkor is, amikor a pesti fogházba és rabkórházba került. Mindig érezte misszióját és mindig Isten védelme alatt várta a kedvező fordulatot. Sőt volt lelki és testi alkatának még egy további támasztéka is. Ez kéteylektől ment spiritizmus volt. A szellemvilággal állandó és közvetlen érintkezésben tudta magát; mindig akadt egy médiuma, akinek szavában feltétlenül bízott. S ha valami olykor az „üzenetből” beteljesedett, jubilált. Ha nem teljesedett be, maradék nélkül elfeledte. Nemegyszer mondta az emigráció első éveiben: „... Meglássátok, úgy lesz, mint X. Y. médium mondotta: muzsikaszó mellett és fehér ruhás lányok csokrai között fogunk visszatérni Pestre!” Vagy mikor később ezek a reményei elhalványultak, éppúgy hitt egy másik jóslatban, amely szerint: „Pesten, az Oktogon téren mint vándor apostol fogom hirdetni az ígét, míg egy szoknyába öltözött ember (a spiritiszta értelmezés szerint egy dühöngő pap) le nem lő. De nem fogok meghalni, hanem újult erővel fogom folytatni az igazi kereszténységhez való visszatérés propagandáját.”

• Lénye alapszerkezetéhez tartozott fabuláló és deklamáló vénája is. Született szónok volt, erős a parlamentben, de még erősebb az egyházi szószéken. A fényes képek és szép szavak csak úgy áradtak belőle. Az emberi természet ösztönös vágyát a jóságra és becsületességre, amiben minden korszak legjobb emberei hittek, míg a marxizmus és freudizmus nem kezdtek hozzá ezeknek az „előítéleteknek és szentimentalizmusoknak” kiirtásához, kevés ember tudta úgy megmarkolni, mint ő. Miközben beszélt, maga is megittasodott a saját szavaitól. Érdekes volt megfigyelni, mily öntudatosan vitte bele hallgatóságát egy nemesebb emócióba, míg végül maga is könnyezett. Ezt némelyek félreértették, és hipokrizisnek minősítették. Szemére vetették, hogy a metafizikai és érzelmi egzaltáció mellett az élet apró örömeiről és érdekeiről sem feledkezett meg. Ezek a bírálók nem vették észre, hogy materializmus és spiritualizmus elválhatatlan egységben élt természetében, és hogy önmagát éppúgy képes volt egy magasabb szférába áthangolni, mint hallgatóságát. Gyakran maga sem volt teljesen tisztában saját motívumai felől, és merőben praktikus dolgokat teljesen bona fide átszellemített. Egyházi téren az volt, aki Daudet Numa Roumestan-ja a politika terén.

E tulajdonságainál fogva kivételesen boldog ember volt. Ételeket, tájat, társaságot ujjongva élvező, egyben a platóni eszmék keresztény értelmezésében rajongva gyönyörködő, állandóan Isten és a szellemek által vezetett, ideáljai végső diadalában egy percig sem kételkedő, nehéz, fájó problémákat csálhatatlan életösztönrel elhárító, munkája végső értékében és abban, hogy a földi epizód után kikerülhetetlenül része lesz a személyes túlvilági halhatatlanságban, a legkisebb kétely nélkül hívő: ez volt Hock János.

Természetének ezekből a fizikai és lelki gyökereiből nőtt ki vallási, politikai és irodalmi egyénisége.

Vallási téren távol volt minden szűkkeblű dogmatizmustól, bár a katolicizmus szimbólumaihoz megingás nélkül ragaszkodott. De

ezek mellett egyre teljesebben érezte a vallás és a szociális probléma elválaszthatatlanságát. Öntudatosan a magyar glóbusz Lamennais-jének érezte magát. Gyakran mondotta: „Ami a szocializmusban igazán hat, azok a krisztusi eszmék. Amit az agitátorok hozzáadtak, az ezeknek az eszméknek elferdítése. A politikai szocializmus ezen bukott meg. Nem lehet büntetlenül a szocializmust szeretet helyett gyűlöletre alapítani. Az igazi út nem az osztályharc, hanem csak a szövetekezés útja lehet.” Ezért üdvözölte lelkesen amerikai útjában Himmler Márton nemes kísérletét, aki kentuckyi szénbányáját egy kooperatív szocializmus szellemében vezette. Életének egyik fénypontja volt a Himmlerville-ben töltött idő.

Ez az erősen szociális vallásossága abból a megfigyelésből is táplálkozott, hogy a saját egyháza is senyvedett az ország feudális struktúrája alatt. Láta, hogy a legnagyobb méltóságok gyakran családi összeköttetések révén olyanok kezébe kerültek, akik mélyebb szellemi és erkölcsi tartalom híján képtelenek voltak a kor követelményei szerint vezetni a hívőket. Az októberi forradalom alatt mondotta, hogy íme, elmúlt az az idő, mikor egy-egy kis gróf az egyházi pályát eszköznek tekinthette megingott családi patrimoniuma helyreállítására. És ezt nem személyes *ressentiment*-ből mondta, hiszen mint a Nemzeti Tanács elnöke, minden neki felajánlott méltóságot visszautasított.

Politikai téren a megelőző nemzedék liberális és nemzeti célkitűzéseinek folytatója volt. Justh Gyulán kívül senki sem volt oly öntudatos őrzője Kossuth Lajos örökségének, mint ő. Kossuthtal való találkozását élete legfontosabb emlékének tartotta, és nem tudott róla megindultság nélkül beszélni. Ezek a hagyományok vitték őt az októberi forradalom táborába, és juttattak neki, akarata ellenére is, vezető szerepet a forradalmi mozgalmak első idejében. De csakhamar úgy érezte, hogy ellentétbe került a fejleményekkel (és ez volt életének egyik legfájóbb tapasztalata), amidőn az októberi törekvések egyre inkább szocialista és kommunista színeket kezdtek felvenni. Nem mintha egy nagyon messzemenő gazdasági és szociális átalakulást ellenzett volna, hanem mivel az osztályharcnak, erő-

szaknak és diktatúrának egyre élesebben hangsúlyozott ideológiája sértette lényének úgy nemzeti, mint vallásos struktúráját. Mikor a Nemzeti Tanácstól visszavonult, kijelentette, hogy a nemzeti zászló fedezéke alatt várja a jövődőt vagy a halált. Az emigrációban is minden törés vagy köntörfalazás nélkül ragaszkodott élete fő irányvonalához, és Amerikában is nemzeti és szociális demokráciát hirdetett. Nem nagy sikerrel, s így Hock Jánost a szélsőbal és a szélsőjobb egyaránt támadta. Itt-ott azonban megtalálta régi híveit és tömegeit, és látszott rajta a boldogság, hogy együtt lehet az ő igazi népével, amelyre egyaránt hatott Kossuth kultusza és Krisztus magyarázata. S bár angolul nagyon törten beszélt, előfordult, hogy amerikai közönség előtt is nagy sikert aratott, elsősorban hangja melegével, gesztusai szuggesztív erejével és egy-egy kicsattanó jelmonddal.

Politikájában is fő irányítója misztikus vallási koncepciója volt. Jellemző erre a következő epizód, amelyet nagy nyomatékkal beszélt el nekem. A háború folyamán megkérdezte tőle Apponyi Albert gróf, hogy mit vár a háború kimenetelétől. „Az antant győzni fog” – felelte, némi gondolkodás után Hock. „Miért vagy ebben oly biztos?” – veté ellen a gróf. „Azért, mivel a nyugati hatalmak magasabb fejlődési elveket képviselnek, mint a központi hatalmak, s így a spirituális világrend követelménye, hogy győzzenek” – felelte Hock. De Apponyi nem tágított: „Ez talán Franciaországra és Angliára nézve igaz, de hogyan illik bele Oroszország a Te elméletedbe? Csak nem akarod azt állítani, hogy a cárizmus Közép-Európával szemben magasabb erkölcsi rendet képvisel? Ha nem, mi lesz akkor a Te jóslatoddal?” ... „Ebben igazad van – válaszolta Hock –, s ma még képtelen vagyok ellenvetésekre felelni. De meglátod, rövid idő alatt valami fog történni Oroszországban, ami új helyzetet fog teremteni. A spirituális erők ki fogják küszöbölni a fejlődés akadályait...” És Hock hozzátette: „Három hónappal később bekövetkezett az orosz forradalom...” Természetesen Hock mást várt az orosz forradalomtól, mint amit a bolsevizmus hozott.

Általában később ezt a hitét úgy fogalmazta meg: Európa rege-

nerálási folyamata megakadt az államférfiak önzése és rövidlátása folytán, akik a magasabb világrend hirdetőjének, Wilson elnöknek elveit meghamisították. Épp ezért Európán csak egy új morál, egy új nemzetközi öntudat, röviden, a lábbal tiptort keresztény elvek visszaállítása segíthet.

E meggyőződés hatása alatt, részben pedig ama csak félig tudatos vágy által hajtva, hogy a közte és a hazája között tátongó ideológiai örvényt áthidalja, egyre inkább eltávolodott a politikától, és vallásos metafizikájának kidolgozásához fogott, ami életének utolsó tíz évét betöltötte. Csaknem halála órájáig dolgozott rajta, és a munka (mint hallom) négy kötetben készen vár a kiadásra. Csak részleteket ismerek ebből a munkából, amelyet élete *magnum opus*-ának tekintett, s így nem lehet róla végső véleményem. De felejtethetetlenek maradnak előttem azok az órák, amelyekben szerény bécsi hónapos szobájában egy-egy csendes estén ragyogó szemmel és prófétai hangon olvasott fel belőle. Hock János nem volt szakszerű filozófus, az idevágó irodalmat csak hézagosan ismerte, s rendszerében több volt az érzelem és az intuíció, mint a logika és a bizonyítás. Nyelve is inkább volt költői és retorikus, mint elemző és tudományosan meggyőző. Inkább a múlt, mint a jelen szótárát használta. Ezért volt, hogy írása gyakran mint moralizáló axióma vagy poetizált bölcsesség hatott. De aki nem rettent vissza ezektől az archaizmusoktól, az sokszor csodálkozva látta, mennyi eredetiség, útkeresés, megsejtés volt gondolataiban. Hock, aki alig ismerte Bergsont, nemegyszer jutott vele rokon eredményekre; vannak munkájában mondatok, amelyekre a nagy középkori metafizikusok vagy a csillogó romantikusok büszkék lehetnek volna. Sosem hagyta el az élethez és az életen túlihoz való közelsége, emberszeretete és hite egy a mechanikainál magasabb világrendben. Szerette a művészetet, és fiatalabb korában örömmel egyengette új tehetségek útját a konzervatív maradisággal szemben.

Hock Jánosnak végső metafizikai fordulatát (egyben visszavonulását a politikától) csillapíthatatlan honvágya is sugallta. Egyre kevésbé bírta az idegenséget; egyre inkább vágyott honi színek, tá-

jak és arcok után. Növekedő transzcendentalizmusa lehetővé tette számára, hogy elvei megtagadása nélkül távolodjék el olyan problémáktól, amelyeknek gátlástalan megvitatása legális formák között (ezekhez mindig ragaszkodott) lehetetlenné vált. Ez volt visszavonulásának tudat alatti értelme, nem pedig az, amivel néhány baloldali ellenfele vádolta, hogy ezen az áron akarta megvásárolni ellenségei elnézését és bocsánatát. Nem. Többször mondta nekem, hogy hazatérése csak a börtönön át vezet, s mikor hazatért, nem volt illúziók vagy egy be nem vált hadicsel áldozata.

Idegenben élő bírálói közül csak egyet ismerek, aki saját példája jogán ítélkezhetett felette, mert a maga esetében megmutatta, hogy bátran szembe mert nézni a halállal is elveiért. De a többi bírálónak észre kellett volna vennie, hogy Hock János a vádlottak padján is legfeljebb kifejezésekben és formákban engedett, de elveit és munkáját nem tagadta meg. A saját vonalát, amely nem mindenben volt a mienk, mindvégig megtartotta. Nem akart és nem kért semmit, csak a honi sír jogáért küzdött hetven éven felüli korában. Ez lehet gyöngeség, de nagyon emberi. Csak hősöknek és mártíroknak van joguk, hogy követ dobjanak rá. És ebbe a kategóriába csak egyetlenegy októberi ember tartozott. Az ő szigorát sem helyeseltem, de megértettem.

Hock János nagyságának a jele, hogy azok, akik legközelebb álltak hozzá, leginkább voltak egyéniségének a varázsa alatt. Magnetikus fluidumok áradtak belőle, amelyek sok embert szinte hipnotikus hatalmában tartottak. Ez a hatás oly mély, szinte elemi volt, hogy nem lehet azt racionálisan megmagyarázni. Az ember szinte irigylte azokat, akik lelki hűbéresei voltak. Egy finom elméjű és erkölcsiségében kivételes rangú fiatal férfi, aki mindenkinél közelebb állott Hock Jánoshoz, ezt írta nekem halálhírének vételekor:

„Távozása mindnyájunkat lesújtott, jóllehet az ő korában az ilyesmire számítani lehetett volna; de nekünk valahogy sosem jutott eszünkbe, hogy esetleg itt is hagyhat bennünket; azt hittük, öröké velünk marad. Hiszen oly víg kedélyű, életerős ember volt, hogy megszégyenítette környezetét: a panaszos, gyengélkedő és kishitű

»középkorúakat«. Még a nyáron a Balatonban úszott, és friss erőben tért vissza Pestre, hogy hozzáláthasson legújabb könyvének kiadásához. Az első példányokat már a szanatóriumból irányította széjjel.”

„Valahogy úgy érzem, hogy gondviselészerű hatalmaknak van ebben részük. Abban ti., hogy ilyen hirtelen, bejelentés nélkül szólították el körünkből. Jelenlétével még sokaknak tudott volna örömet okozni, sok kedves testvérének aranyozhatta volna be napjait, de a felsőbb hatalmak megkímélték őt a közelgő orkán borzalmaitól. Hirtelen kiemelték őt a tájfun útjából. Kíméletesebb, kegyeletesebb volt ez így ...”

Századunk, 1937. 19–23. Aláírás: Jászi Oszkár

Nil humani a me alienum esse puto: semmi, ami emberi, nem idegen tőlem.

bona fide: jóhiszeműen.

Daudet: Numa Roumestan-ja: Alphonse Daudet Numa Roumestan-ja, a francia író egyik legjelentősebb regénye, amely egy dél-franciaországi politikus szatirikus eszközökkel megfestett portréja.

egyetlenegy októberi ember: bizonyára Fényes Lászlóra céloz, akit 1920-ban a Tisza-gyilkosság vádjával állítottak bíróság elé.

Braun Róbert emlékére

Még mindig nem tudom valóra venni, hogy elment. Ha az ember nagy távolságban él legközelebbi barátaitól (a levél legjobb esetben három hét alatt fordul meg, s levelet írni egyre nehezebb), azok már életükben csaknem teljesen szellemi lényekké válnak, eszmék és értékek központjává. A lefolyt tizenöt év alatt nagyon ritkán láttam Braun Róbertet, s akkor is csak pár napig, hiszen senki nem dolgozott többet és rendszeresebben, mint ő – s így fizikai valója, az empirikus ember adottságai, részletei, átmenetiségei egyre jobban elhalványultak előttem, míg numenális lénye egyre világosabban bontakozott ki. S most, hogy a lét és nemlét végletes távolsága választ el tőle, úgy érzem, hogy viszonyunk változatlan maradt, hogy ő változatlanul tovább él, hisz érintkezésünkben az élet köznapi adottságai, gondjai-bajai, problémái (egymástól teljesen eltérő környezetünkben) inkább gátak voltak, míg végső értékeink és meggyőződéseink továbbra is összefűztek bennünket.

Mégis kevés halálhír rázott úgy meg, mint ez. Hogy soha többé nem fogom látni nyílt, tiszta, jóságos tekintetét, kis, kedves, még szegénysége idején is bizonyos gavalléros gonddal öltözködő alakját, és nem fogom hallani meleg, részvevő, bátorító hangját... mindez világossá tette előttem barátságunk fizikai alapjait is.

Mihelyst első cikkét elolvastam, amelyet mint ismeretlen küldött, tisztában voltam vele, hogy a *Huszedik Század* egy nagy értékkel lett gazdagabb. Éles szemű megfigyelő, nyugodt kritikus, pontos stilisztá, bátor, szókimondó ember szólalt meg itt, s cikke mögött érezni lehetett egy zárt világnézet biztonságát. A személyes megismerkedés és az azt követő, szinte mindennapos együttműködés az első benyomás ítéletét még kedvezőbbé tette.

Braun Róbertnek csaknem polihisztori tudása volt. Közgazdaságban, történelemben, szociológiában, néprajzban szinte elképesztően széles körű ismeretei voltak. De amiben igazán mester volt, az a szociográfia tudománya, amelynek első úttörőjéhez tartozott. *Gusti* professzornak ma joggal híres iskoláját ő a lényeges módszertani pontokban anticipálta. Lényének jeles tulajdonságai itt legteljesebben érvényesülhettek: pontossága, lelkiismeretessége, mély rokonszenve a szenvedők és elnyomottak iránt, humorérzéke és kíváncsisága, örömet pergő, mindig érdekes társalgása, erősen kifejezett összehasonlító képessége, szilárd ökonómiai megalapozottsága, kedvtelése a részletek sokféleségében és változatosságában. Volt benne valami költői szenzibilitás az élet minden vonatkozásában. Kevés ember ismerte úgy a világ elbeszélő irodalmát, mint ő, s tudott úgy gyönyörködni benne. Finom, kifejelett ízlése volt, amely egyesült benne az ítélet bátorságával. Itt is szembe mert szállni a hitelesített szakvéleményekkel. Ezért tudott lektorsága idején utat nyitni újszerű tehetségeknek, s megható volt öröme, valahányszor felfedezett valakit. Szociográfiai kutatómódja is tulajdonképpen alkalmazott lélektan és emberkeresés volt. Egyszerű emberek életét s lelkivilágát megérteni: ez volt tanulmányainak fő irányvonala.

Sokoldalúsága s nagy nyelvismerete különösen alkalmassá tették arra, hogy egy nagy könyvtárat vezessen. A világnak kevés könyvtára volt olyan nagyszerű kezekben, mint a *Fővárosi Könyvtár* a Szabó Ervin–Braun Róbert-rezsim idején. De szigorú pontossága és lelkiismeretessége sosem öltött pedáns színt. Ismerte a mechanizálás veszélyét, és óvakodott tőle. Ezek az elvei és mindenki iránt kész jóindulata ideális adminisztrátorrá tették. Hivatalán kívül is úgy tudott bánni az emberekkel, mint kevesen. A szív öntudatlan és keresetlen udvariasságával mindenkit megnyert, akiben a jóra törekvésnek csak egyetlen szikrája élt. Emellett önuralomban bárkit felülmúlt. A leghevesebb vita közepette is megőrizte tárgyilagosságát. Láthattad, hogy egy bántó szó hogyan sebezte meg rendkívül érzékeny lelkét, s mégis, a következő percben nyoma sem volt benne a sértődöttségnek.

Tárgyilagosságából és ember-megértéséből eredt biztos érzéke a politikával és a politikusokkal szemben is, bár távol állt a gyakorlati politikától. Mindig jótéteménynek éreztem, ha megbeszélhettem vele egy-egy bonyolultabb helyzet lehetőségeit. Volt benne valami az eljövendő diplomata típusából. Ha egyszer majd nem erőszak, fenyegetés és becsapás fogja vezetni a nemzetközi tárgyalásokat, hanem kölcsönös felvilágosítás és meggyőzni akarás, nagy szükség lesz a Braun Róbert-típusú emberekre. Ami a nagy válság idején a magyar álláspont védelmére komoly nyomatékkl felhozható volt, s talán még egyszer felhozható lesz a külföld előtt, annak nagy részét ő hordotta össze és ő formulázta meg először. S mindig a legnagyobb érdekmentességgel. Amikor arra kértem, hogy az újonnan szervezendő minisztériumban vállalja el egy osztály vezetését, rövid megfontolás után kijelentette, hogy az ő helye inkább a könyvtárban van, de átmenetileg velem marad addig, míg szükségem lesz rá.

Mínthogy fiatalságát nemzetiségi határvidéken töltötte, nemcsak a nyelveket tanulta meg, hanem az idegen népek lélektanát is. Magyar oldalról senki sem mélyedt el annyi megértéssel és szeretettel a nemzeti kisebbségek múltjába, bajaiba és törekvéseibe, mint ő. Nagy tudásával és tárgyilagos ítéletével külföldiek figyelmét is magára vonta. Számos angol és amerikai kutató, aki Budapestre jött a dunai problémák tanulmányozására, súlyt vetett rá, hogy megtudja Braun Róbert véleményét. Kiérezték szavaiból annak a *fair play*-nek a szellemét, amely ezeken a tájakon oly reménytelenül hiányzik, s aminek hiánya a népeket egyre inkább katasztrófába hajtja.

A nemzetiségi kérdés iránti érdeklődése vezetett el az általános nagy paraszti probléma méltánylásához és kutatásához. Tisztában volt vele, hogy a szociális kérdés Magyarországon túlnyomó részben parasztkérdés és földmunkáskérdés; látta a veszélyt, hogy e sorsdöntő feladat megoldásának nincs táborokra, és hogy a vezérlet a parasztságtól idegen, feudális és marxista elemek kezébe jutott, akik végeredményben egyformán tagadják az önmagára támaszkodó, szabad, öntudatos és kooperatív falusi kultúra ideálját. Az ilyen kul-

túra kialakulása barátunk számára nemcsak a politikai taktika, sőt nem is csupán az igazságosság és az ökonomiai célszerűség követelménye volt, hanem ama felismerés eredménye is, hogy a falusi ideál magasabb rendű, mint az ipari metropolisz ideálja, ha nem a mai adottságokat nézzük, de a bennük rejlő fejlődési lehetőségeket.

Ebben az értéktételben döntő szerepet játszott Henry George-i alapon felépült gazdasági és szociális világnézete. Ő fordította le a *Progress and Poverty*-t magyarra, és senki annyit nem tett, mint ő a nagy amerikai tanainak népszerűsítésére. Ezt a meggyőződését, azt hiszem, nem annyira a *single tax* utópiája értele ki, mint inkább világos átlátása annak, hogy egy mindent kitervező kommunista állam kikerülhetetlenül az emberi jogok konfiskálására vezetne. (...) Hogy emez alapvető meggyőződése ellenére az orosz fejleményekkel szemben egyre több tudományos érdeklődést tanúsított, sőt azokat bizonyos optimizmussal nézte (ezt az álláspontot illetőleg nemegyszer élénk vitát folytattunk leveleinkben): ez nem jelentette elméleti és etikai alapjainak feladását, hanem inkább ama dialektikai kényszerűségek mérlegelését, amelyek alatt ő éppúgy szenvedett, mint mi. Még nem jött el az ideje annak, hogy levelezésünknek idevonatkozó részeit közölhetném (bár azok a korszakra nagyon fényt derítők), de utolsó levelének rezignációja félremagyarázhatatlanul beszél.

„A magyar belpolitika változatlan. Szörnyű és érthetetlen, ami most Oroszországban történik. Ennél csak a japán belpolitikai események sötétebbek.”

Hogy ezeket a sorokat újra elolvasom, kínosan érzem: mennyire fakóak, s képem mily kevésbé domborítja ki azt, ami barátunkban a legfontosabb és leglényegesebb volt. Mert mindaz, amivel jellemezni akartam, csak részlet, csak kisugárzása valódi lényének. És ha még hozzáteszem, hogy a legmegbízhatóbb barát, a legjobb apa és férj volt, a legjobbat akaró ember, akivel valaha is találkoztam a mi nemzedékünkben, még mindig csak a felszínen maradok. Ami

Braun Róbertben a legnagyobb és a legegyetlenebb volt, azt úgy lehetne kifejezni, hogy nem ismertem embert, akiben a Kant erkölcsi törvénye oly teljességgel öltött volna testet, mint őbenne. Ő valóban sosem cselekedett oly elv szerint, amely ne lehetett volna ellenmondás nélkül általános törvény. Minden emberben nem eszközt, hanem öncélt látott.

Ismertem melegebb, lelkesedőbb, kockázatóbb, színesebb, önmagukat olykor teljesebben elfeledő embereket, mint aminő Braun Róbert volt. De nem ismertem senkit, aki jobban tisztelte volna az emberi méltóságot mindenkiben, és aki kérlelhetetlenebbül lett volna igazságos önmagával és másokkal szemben. Senkit, aki kevésbé hódolt volna be hangulatoknak és közvéleménynek, aki állandóbb, változatlanabb és tisztább akarattal tette volna meg kötelességét.

Századunk, 1937. 97–100. Aláírás: Jászi Oszkár

Henry George: Progres and Poverty . . . Haladás és szegénység, Budapest, Athenaeum, 1914.

Szörnyű és érthetetlen, ami most Oroszországban történik: célzás a sztálini törvénytörtő perek tragikus eseményeire.

Diner-Dénes József

(1857–1937)

Annyiunk „Diner bácsi”-jának, „Józsi bácsi”-jának eltávozása nagyobb visszhangot keltett külföldön, mint odahaza. Ami nagyon érthető, mivel az öregúr a legkorszerűtlenebb ember volt otthon, „elvtársai” számára teherként, viszont minden egyéb körben is gyökértelen maradt. A német kultúra jegyében indult, és tökéletesen sosem tanult meg magyarul, bár határozott nyelvtelenség volt. Franciaul pl. folyékonyan beszélt és szépen írt. A háború előtt Bécs volt az igazi otthona, ahol nemcsak az *Arbeiter-Zeitung* emberei előtt tett szert rendkívül tekintélyre (évek során át tudósítója volt a lapnak), hanem a Ferenc Ferdinándhoz közel álló körökben is szívesen meghallgatták véleményét. Az emigrációban pedig Párizs lett igazi hazája, s mint a *Populaire* munkatársa kereste meg kenyerét. Léon Blum tábora sokra értékelte, s mikor a *Front Populaire* uralomra került, egy félhivatalos megbízatásban is része lett, amely a dunai helyzet kipuhatolására irányult. Budapest ellenben mindig mostoha városa maradt, idegennek érezte magát benne. Nemcsak azért, mert ennek a városnak kultúrája, amelyet csak marxista szemüvegén keresztül szemlélt, sosem hatott rá közvetlenül, hanem azért is, mivel hosszú éveken át mint egy német kispolgári lap munkatársa kereste meg kenyerét. Ez a foglalkozás különben csaknem groteszk ellentétben állott forradalmi szocialista világnézetével.

Budapesti éveiben a szabadkőművesség egyik csoportja állott hozzá legközelebb, míg a szocialista pártban mindvégig inkább „kültag” maradt. A *Huszádik Század* dogmamentes radikalizmusa is idegen volt tőle, mint hithű marxista, tökéletlennek tartott egy olyan társadalomszemléletet, amely nem az ipari proletariátuson, hanem

a mezőgazdasági tömegeken épült fel. Ezek az ellentétek azonban áthidalódtak az általános választójogért megindult küzdelemben, melyben Diner-Dénes nagy lelkesedéssel vett részt. A nézeteltérések ellenben újra kiélesedtek, amikor a Liga nagyobb része nem követte a megbukott Kristóffy Belvedere-orientációját, amelynek ő híve volt.

A háború és Október újra összekovácsolta Diner-Dénest a magyar demokrácia egységfrontjával, és Károlyi külügyi államtitkárává nevezte ki annak a hűségnek elismeréseképpen, amellyel Diner-Dénes a háború alatt és előtt az ő politikáját támogatta. Rövid államtitkári működése azonban nem volt szerencsés még abban a relatív értelemben sem, amelyben a Károlyi-kormány embereinek „sikereiről” beszélni lehet. Diner bácsi sokkal bohémebb hírlapíró és szenvedélyesebb causeur volt, semhogy az akták között rendet és hivatalnokai között fegyelmet tudott volna tartani, s így hamar el is távozott helyéről. Egy csomó kedves, de az aktív államférfiú szempontjából gyilkos anekdota keringett a zsebében megrekedt hivatalos iratokról.

A bolsevista epizód őt is, mint a legtöbb igaz marxistát megszédítette. Nem hagyhatta cserben amaz elvek megvalósítását, amelyeket elméletben mindig hirdetett, kivált oly időben, amikor az orosz varázs még kompromisszum és igazi kipróbálás híján legendás tekintetnélküliséggel hódíthatott. Az első hetekben önmagát is diktátornak érezte, és egy bécsi társaságban a kételkedőknek dantoni keménységgel mondotta: „Mindenkít letaposunk, aki utunkat állja.” De sem szíve, sem intelligenciája nem bírta ki soká a rendszer kegyetlenségét, és az erőket félreismerő kapkodását, már a kommün alatt emigrált. Előbb Bécsben, azután Prágában és végül Párizsban élt.

Míg sokan elsorvadtak az emigráció gyökértelensége és kínos anyagi nehézségei között, Diner bácsi egyre nőtt, és igazi értékei kifényesedtek. Volt valami nagyszerű ebben az öreg emberben, aki hősie felesége társaságában, nemegyszer a nyomor küszöbén és gyakorta betegen, mit sem törődött az élet szomorú adottságaival, meg-

megújuló bizonytalanságaival – hanem szemét állandóan az *Úgyre* irányítva, fiatalos optimizmussal kereste a proletármegváltás útjait. (Talán senki tudatában sem volt az ipari munkásság annyira demingoszi osztály, mint az övében, akinek pedig vajmi kevés kapcsolata volt a testi munka igazi életével.) Nem volt olyan esemény a világpolitikában, amely kikerülte volna figyelmét, s amelyet nem átlított volna be szüntelenül működő politikai horoszkópjába.

Gondosan fenntartotta összeköttetéseit számos országban élő barátaival (jó, hű, részvevő barát volt!); szegényes dolgozószobája valóságos *clearing house* lett, amelyből szüntelenül rajzottak ki az európai problémák folyton változó kaleidoszkópjával foglalkozó politikai memorandumok. Ezek a memorandumok sajátos keverékei voltak régi és új tényeknek és hozzájuk fűzött, mindig eredeti és merész kommentároknak. Aki megfelelő szkepticizmussal tudta olvasni az olykor igen terjedelmes dossziékat, mindig tanulhatott belőlük, s ezért volt, hogy nem egy kancelláriában szívesen és gondosan olvasták őket. Ezek a memorandumok nemcsak politikai írárok voltak, hanem olykor élvezetes pszichológiai és szociológiai felvételek is. Hisz Diner bácsi nem volt unalmas marxi talmudista vagy citátumhalmozó, hanem művészi temperamentumával és intuíciójával nemegyszer a helyzet elevenjére tapintott. Pl. abban az időben, amikor Hitler és Mussolini a legszögesebb ellentétben állottak, és a Duce mobilizált, ő az egész konfliktust pusztán „Spiegelfechtereinek” minősítette, és ellentmondást nem tűrő apodikticitással jelentette ki, hogy a két vezérnek egy az útja. Ez persze akkor még nem volt igaz (és talán még ma sem az), de barátunk helyesen értékelte és fedte fel a gazdasági adottságokat megszegényítő karakterológiai és pszichológiai indítóokokat.

Nem habozom elismerni, hogy még annak számára is, aki nem hitt az ő elveiben, és kételkedett információiban, volt valami példát adó élete utolsó két évtizedében. Kevés embert ismertem, akiben az Eszme úgy uralkodott a Test felett, a képzelet a környezet felett, mint ebben a hithű materialistában. Személye egy nagy regényírónak, egy Balzacnak tollára volt méltó. Sosem fogom elfelej-

teni azt a délutánt, amelyet Párizsban, külvárosi hotelszobájában töltöttem. Nyomasztó szegénység mindenfelé. A rendetlen szoba egyben dolgozó- és hálószoba, sőt konyha is volt. Az ágyakon, székeken és padlón könyvek és kéziratok garmadája heverték, és ő fiatalos lendülettel, csillogó szemekkel magyarázta a politikai helyzet újabb fejleményeit, egy percre sem kételkedve, hogy végeredményben a dolgok a szocialista (de többé nem kommunista) forradalom irányában fognak haladni.

Energiája és bátorsága olyan hallatlan volt, hogy az utolsó években egy amerikai letelepülést is megkísérelt, amelynek sikertelensége után töretlenül utazott vissza Párizsba, hogy ismét régi szerkesztőségi asztalához üljön. Ez a példátlan optimizmus, erős esztétikai élvezőképesseggel párosulva (fiatalkorában könyvet írt Leonardo da Vinciről és az elefántcsont-faragás művészetéről), a kevés igazán boldog ember sorába állította őt. Hitt munkája jelentőségében és sikerében. Valahogyan állandóan a világesemények közepontjában érezte a maga személyét akkor is, amikor az aggkor és betegség roskataggá tették. A következő kis anekdota, melyet egy amerikai emigráns barátom beszélt el, nagyon jellemző életérzésére. Néhány év előtt felkereste Diner-Dénest a fent leírt külvárosi szálalásán, s miután az öregúr elmagyarázta a világhelyzetet és legújabb diplomáciai lépéseit, törött magyarságával ezekkel a szavakkal vett tőle búcsút: „Látja, Öcsém, ebből a lyukból kormányzok én a világot...”

És ebben a mondásban nem volt sem kérkedés, sem nagyzási hóbort, hanem oly valakinek a meggyőződése, aki egy hosszú életen át bátran és állhatatosan verekedett eszményeiért, amelyeknek megvalósításában mindhalálig hitt marxi credója kételyt nem ismerő biztonságával. Színes, lelkes, eszméknek élő egyéniségének – minden szertelenségével és elégtelen önkritikájával együtt – ő maga emelt emléket francia nyelven, a *Monde Slave*-ban megjelent emlékirataiban (*Fragments de Souvenirs Politiques*), melyeknek nem egy részlete érdekes adatokkal fog szolgálni a jövő történetírójának.

Annak a nemzedéknek, amely Októbert megcsinálta és elbukott,
nem lehet megfesteni a képét Diner-Dénes profilja nélkül.

Századunk, 1938. 21-23. Aláírás: Jászi Oszkár

Liga: Választójogi Liga.

Spiegelfechterei: szemfényvesztés.

„*Fragments de Souvenirs Politiques*” (Politikai emléktöredékek), *Le Monde Slave*,
Párizs, 1937.

JÁSZI EMLÉKIRATAI

Ez a fejezet részlet feljegyzéseimből, melyeknek összefoglalásával most foglalkozom. Nem célom önéletrajzot írni a szó pszichoanalitikus, freudista vagy (a másik póluson) marxista értelmében. Mindig irtóztam intim élmények turkálásától a nyilvánosság előtt. Ezt a fényűzést csak oly emberek engedhetik meg maguknak, kiknek élettörténete a küzdőknek és kételkedőknek útmutatást vagy vigaszt adhat. Amit én tervezek, csak annyiban életrajz, amennyiben a kortörténeti események megértéséhez hozzájárul, és rámutat azokra a szereplőkre, akiknek részük volt a Habsburg-monarchia felbomlása és az új egyensúly kialakítása folyamatában. A történelem úgynevezett objektív tényei mit sem magyaráznak meg azok nélkül az ideológiák és értékek ismerete nélkül, melyek a folyamatokat kísérték és részben előidézték. Minthogy ezeket egy fél életem át egész közelről figyelhettem, sőt azok kialakulásában némi részem volt, egyéni életem bizonyos történelmi báteret kapott. A ma története ezekkel a tényezőkkel még mindig szoros összefüggésben van: az ún. nemzeti államok jövő sorsa, a kommunizmus és az individualizmus harca nem csekély mértékben ezektől függ. Törekvésem az lesz, hogy amennyire csak lehet, a kortörténetet kiterjesszem, és a személyi életrajzban csak a legszükségesebbre szorítkozzam.

A munkának ezt a címet szándékozom adni: *Harcunk az emberi méltóságért és a nemzetek egyenjogúságáért: Egy dunai ember emlékeiből.*

Emlékeimből: Szülőföldemen

I. Nagykároly

Nagykárolyban 1875-ben születtem. Természeti vagy művészeti szépségek nélkül is, kis házaival és kertjeivel, közelben a Károlyi grófok Somoserdejével és a városi polgárság szőlőskertjeivel, nem volt attrakció híján, amint ezt tőszomszédnóm a Zöldfa utcában, Kaffka Margit szép és hangulatos könyvében, a *Színek és évek*-ben megfestette. Mint Szatmár vármegye székhelye és egy gazdag mezőgazdasági terület központja, a gazdasági, törvényhatósági és politikai élet fontos tényezője volt. Múltjából két esemény maradt az élők emlékezetében: közelben, a majtényi síkon tette le az egyik Károlyi a fegyvert a Habsburg-erőkkel szemben, amiért grófi címmel és óriási földbirtokkal jutalmazták; a másik esemény eszmetörténeti volt. Kölcsey Ferenc, a vármegye főjegyzője, a magyar reformkor egyik hivatott előkészítője volt.

A napi politikát még a mi nemzedékünk idejében is az osztályharc egy különös neme határozta meg, amelyet *néma osztályharcnak* lehetne nevezni a Károlyi grófék gazdasági intézőszemélyzete és a vármegyei kisebb gentry között. A gróftól függetlenebb elemek, a gentry mellett a vagyonosabb parasztság, a maga lábán élő intelligencia és a nemzetiségi papság, ha szótlannul is, egyre irritálóbbnak érezték a grófi uralmat. Az ellentétes erők küzdelmére jellemző a következő eset:

Nagy László, a nemesi középosztály nagy tehetségű és irodalmilag kiművelt tagja az alispánságért folytatott kampányban programjába vette a megyeszékhelynek Nagykárolyból Szatmárnémetibe való áthelyezését, amely szerinte gazdaságilag és közigazgatásilag is megfelelőbb központ volna. A nagy szenvedélyességgel vívott harc Nagy László győzelmével végződött. A törvényhatósági közgyűlés

követelte a megyeszékhelynek Szatmárnémetibe való áthelyezését. Ehhez azonban a kormány jóváhagyása kellett. A kisebbség megálázottnak érezte magát, és Károlyi „Pista” gróf, a nagy gavallér és Rudolf trónörökös intimnek mondott barátja, a legyőzött politikai erők vezére egy mondattal fejezte be sivító hangon a vitát: *Éljen soká Nagykaroly megyeszékbely!* Ezzel a lapidáris mondattal jósolta meg, hogy a kormány az ő akaratának fog engedelmeskedni a megye többségének akaratával szemben. Így is történt. Tisza Kálmán keménykezű kormányának szüksége volt a főúr erkölcsi támogatására, aki az egész nemzet érdeklődésétől kísérve egyszer nagy osztentációval fogadta vendégül Rudolf trónörököszt nagykarolyi palotájában.

Ezt az ellentétet szinte szimbolikusan testesítette meg a Károlyi-kastély s gondosan bekerített parkja a város közepén (egy nem éppen szép, de impozáns épület gótikus maradványokkal és hozzá épített modern toldalékokkal), ahová közönséges halandó nem könnyen tehetette be a lábát, valamint néhány száz méter távolságban az ormótlan Vármegyeház, mely a befolyásos vagyonos gentry domíniuma volt. A megyei közigazgatás összes magasabb pozícióit a gentry rezervációjának tekintették, és ez ellen nem lehetett hallani nyílt elmentmondást.

Ez az állapot természetesnek tűnt fel a legtöbb ember előtt. Senki szóba hozni sem merte. A megye aranyifjúsága minden délután a megyeház árnyékában üldögélt, és az előttük ellejtő hölgyeket szakértelemmel szemlélte és bírálta. Még nem erőltető napi munkájuk után a szemben lévő Úri Kaszinó (melyet a Polgári Kaszinótól gondosan megkülönböztettek) helyiségeibe mentek át újságot olvasni és tarokkozni, majd pedig vacsora után cigányzenével vigadni, gyakran a hajnali órákig. A hivatalos órákat nem kellett túl szigorúan venni. A gróf és a kastély uralmát és a nemesi úri hivatalt az emberek szinte észre sem vették.

De Petőfi Sándor, átutaztában, házasságát előkészítve Szendrey Júliával, az erdődi jószágigazgató szép lányával, ki családja ellenére igent mondott az ünnepektől, úgy látszik, megborzadt a

kis város atmoszférájától. Gondos Sándor, a jó ízű és jól látó író érdekesen rekonstruálta Petőfi esti társaságát a Korona kávéházban, hol egy erdélyi „szegény gróf”, Teleki Sándor melegen üdvözölte, sőt mézesheteire felajánlotta a nincstelen költőnek a közeli Koltó faluban fekvő kastélyát. Ezekkel az élményekkel lehetett kapcsolatban Petőfi két halhatatlan, sötéten vizionárius verse: az egyik a remekműnek elismert *Szeptember végén*, a másik a csak kevesek által észrevett *Nagy-Károlyban*. Ennek a versnek, melyet 1846. szeptember 7-én írt, közvetlen motívumait nem tudtam megállapítani, borzalmas heve és a szörnyű átok, melyben végződik, annyira magával ragadott, hogy már kisfiú koromban könyv nélkül tudtam, s gyakran elszavaltam, keresve annak igazi értelmét. Még ma is úgy érzem, hogy ez a vers kulcsot ad a kor és szülővárosom szociális szerkezetéhez és lélektanához. Mindenesetre rám egy forradalmi hangulat erejével hatott, és elhatározó emléke maradt életemnek.

Közben a vallásos élet is tradicionális keretekben zavartalanul folyt. A nagy és díszes katolikus templomban főként a tizenegy órás miséken, s a szerény református templomban, hol nemegyszer a kritikai vizsgálódás szelleme is szóhoz jutott. Egy alkalommal a pap védelmébe vette Tamás apostol kételkedését, aki bizonyítékot kért a feltámadásra, és benne a kritikai szellem jelentkezését dicsérte.

A görög-keleti és a görög-katolikus templomok hívői nagyrészt románok voltak, de nem volt tudatos nemzetiségi színezetük. Mégis a nemzeti hit lényeges szervei lettek, anélkül hogy nemzetiségi torzalkodáshoz vezettek volna. A román pap leánya gyakran csevegett velünk, és később pajzán és elmés vígságával az irodalmi körök kedvelt „Itókája” (ha jól emlékszem, Ady nevezte így először), majd pedig Bölöni György felesége lett. Már előbb Párizsba ment, és mint Anatole France titkára, széles körű nemzetközi összeköttetéseket szerzett. A zsinagóga elzárt világáról alig volt a kívülállóknak tudomásuk, de a templom előterén a kaftános és tincses zsidók százai nyüzsögtek szombat estéken, s mint egy idegen faj maradványai, sokakban bizalmatlanságot és félelmet keltettek.

Családi kör

Életem legmélyebb és legelhatározóbb befolyásai innen eredtek. Viszonyom szüleimhez mindvégig zavartalan maradt, sőt egyszerű, tiszta, kötelességüket teljesítő életük iránti tiszteletem egyre növekedett, noha világosan láttam az ellentétet természetükben és jellemükben. Goethe híres sorait ekképpen variáltam:

*Von Mutter hab' Ich die Statur
des Lebens heftiges Führen
Vom Vaterchen Frau Sorge
und Lust zu moralisieren*

Apám szegény eperjesi családból egyedül küzdötte végig tanulmányait a bécsi egyetem orvosi karán, mely már abban az időben az elsők közé tartozott Európában. Világnézetében nemes és humánus *libre penseur* volt. Nem volt küzdő természet, de minden igazságtalanság vagy embertelenség, mellyel életében találkozott, mély szomorúságot okozott neki. Nemegyszer mondotta: „Fogalmatok sincs róla, hogy mennyit szenved a szegény nép.” Gyakran kísértem el betegeihez rázós parasztszekéren a környező falvakba, a vagyonos sváb s a hanyatló magyar és elmaradt román községekbe, és feltűnt gyermekszemeimnek is, mennyire jóságos és emberséges volt a legegyszerűbb parasztok iránt. Ezek a kirándulások öntudatlan, de jó leckék voltak a szociálpolitikában, amiről akkor kevés szó esett. És a bakon, a kocsis mellett ülve nemegyszer elbeszélgettem a falu bajairól és problémáiról. Az egyik, akivel így beszélgettem, hálásan emlékezett meg anyám előtt érdeklődésemről.

Anyám, egy debreceni orvos leánya, érzelmi életében sokkal hevesebb volt. Noha két háztartási alkalmazottat (akkor cselédnek nevezték) tartottunk, reggeltől estig velük dolgozott. Kemény háziasszony volt, aki túlmunka következtében nem vigyázott az egészségére, és krónikusan beteg lett, elhanyagolva apám előírásait. Anyám, a családi önfeláldozás mintaképe, a cselédséggel nagyon szigorú tudott lenni. A cselédkérdés sötét árnya, a szociális kérdés

e legbántóbb formája már korán rám nehezedett. Kínosan éreztem, hogy körülöttem emberségesnek nem mondható igazságtalanságok történtek, melyeket apám nem tudott kiküszöbölni.

Testvéreim is lényeges szerepet játszottak életemben. Féltestvérem, Viktor, univerzális tehetség volt: vezető közjogász, nagy szónok és meglepően ügyes festő és karikaturista (bár sehol sem tanulta), bátor és szókimondó ember, aki a szociális és politikai elnyomást nemcsak hallgatagon gyűlölte, mint apám, hanem gyakran tevékenyen is fellépett a gentry és a katonai hatalmaskodás megnyilvánulásaival szemben. Mint a debreceni jogakadémia, később egyetem tanára, országos tekintélyt élvezett, s amikor túl korán, a háború első évében leukémia áldozata lett, egy közeli barátja, a kúruc kálvinista pap egy szép versben „gyémánt agyú, aranyszívű ember”-nek nevezte. Temetésére a kollégium énekkara testületileg felutazott Budapestre.

Alice húgom már korán mutatott misztikus hajlandóságokat. Mint kisleány, telefon-összeköttetésben állt „bűvös királynőjével”, s gyakran felhívta egy-egy eszmecestrére. Ez a hajlandósága egész életén elkísérte, és jóslásai, kéziratlelmzései és látomásai olykor széles körű érdeklődést keltettek, s ez alapon egész kis udvara volt Budapesten. A dalcrozei tornaoktatás bevezetésével és tökéletesítésével a főváros egyik legdivatosabb iskolájának lett az alapítója. Férje, Madzsar József fogorvos, igen tehetséges, de állhatatlan természetű ember volt. Kezdetről fogva extrém tanok hatása alá került: gyermekkorában mint szenvedélyes katolikus, majd mint orvos hitbuzgó antialkoholista Forel professzorral való szoros összeköttetése révén. Később az én politikai iránymutatásomat követte, de csakhamar Szabó Ervin baloldali szocialista, majd pedig szindikalista elveinek pártosa lett, és az októberi forradalom után mindinkább titkos forradalmiság felé hajlott, végül Oroszországban pusztult el, ismeretlen helyen elvtársai intrikái folytán. A forradalom előtti normális időkben a Madzsarék háza az összes progresszív elemek és reformerek kedvelt találkozóhelye volt.

A családi hatásoknak ez a vázlatos képe még hiányosabb volna

anyám testvérbátyjának, Liebermann Leónak említése nélkül. Egyetemi tanár, kiváló kémikus, a vegykísérleti állomás főnöke, végül a közegészségtan professzora, egyike volt a legsokoldalúbban kiművelt embereknek. Jóindulatú és melegszívű ember, aki sok éven át segített szellemileg és anyagilag. A vele való szinte mindennapos érintkezés budapesti tartózkodásom alatt nagyon tágitotta látókörömet. Egyetlen hibája, hogy gyöngé ember volt, aki könnyen engedett a környező befolyásoknak. Ambiciózus bécsi feleségének hatása alatt magyar nemességet szerzett, ami körül szenvedélyes vitáink voltak. Mikor az októberi forradalom engem miniszterré tett, szietett anyámnak melegen gratulálni „sikeremhez”. De amikor pár hónap múlva a reakció felülkerekedett, ugyancsak anyám előtt sajnálkozását fejezte ki „eltévelyedésem” miatt, amit anyám nemes büszkeséggel utasított vissza.

Vallási kételyek

Legkorábbi gyermekemlékeim közé tartozik családom kikeresztelkedése. Helyesebben alig nevezhetem emléknek. Csak homályosan emlékszem, hogy egy idegen férfi jött be délután anyám fogadószobájába, Asztalos György volt, az ékes szavú református lelkész, és néhány szót intézett hozzánk, melyeket nem értettem meg, és megismételte neveinket. Éreztem szüleim magatartásán az aktus ünnepélyességét, de nem tudtam, hogy miről van szó. Hogy zsidók voltunk, azt sem tudtam. A vallásnak nem volt szerepe életünkben. Szüleim, apám *aufklärista* elvei szerint, csak erkölcsi nevelésünket tartották fontosnak, teljesen dogmátlan szellemben. Társadalmi életünkben sem észleltem a valláskülönbségeket. Szüleim általános tekintélynek örvendtek, közeli barátaink jórészt keresztények voltak, sőt néhány gentrycsaláddal is gyakori érintkezésben voltunk.

Ma súlyos nevelési hibának érzem, hogy nem magyarázták meg nekünk a valláscsere értelmét és jelentőségét, sőt olykor kitértek előle, ha jelenlétünkben ez a téma a társaságban felmerült. Így csaknem készületlenül ért bennünket a helyzet, amikor egy-két év múlva a keresztény-zsidó kérdés és ellentét kezdett kibontakozni a

mi kis városunk társadalmában is. Ilyen előzmények után valami nem szándékolt titkolózás árnyéka borította be keresztény életünket, a templomba járást és zsoltáréneklést. Később az antiszemitizmus növekedését, melyet szüleim szenvedélyesen elítéltek, mint egy sötét kor gonosz maradványát, nem tudtuk a saját egyéni életünk problémájának tekinteni. De nemsokára előttünk is kezdett az igazi helyzet kibontakozni a maga félelmetes valóságában.

Szüleimnek ferde nevelési módszere részben a vallási realitás meg nem értésén alapult (túlbecsülték az agnosztikus humanizmus teherbírását), részben pedig apám téves véleményén, hogy a kora gyermekkor nem alkalmas hitbeli kérdések megvitatására, s hogy később maga az élet fogja azokat közelebb hozni, és racionális megoldáshoz vezetni. Nyilvánvaló, hogy a valláscsere nem volt igazi megoldás, mivel a titkolózás árnyéka vette körül, valami tabu érzése, melyről nem jó beszélni. Hogy mi vitte hozzá apámat, soha nem képezte köztünk beszéd tárgyát. Ismerve szellemi szerkezetét, két motívumot kell feltételeznem. Az egyik az lehetett, hogy a liberális kálvinizmus sokkal közelebb állott hozzá, mint a zsidó ortodox dogmatizmus. A másik, hogy látva a zsidók életének akadályait, nem habozhatott megválni egy hittől, melyben már nem hitt, és ezáltal gyermekei jövőendő életének útjait egyengetni. Valami olyasmit gondolhatott, aminek a neves filozófus, Pikler Gyula adott kifejezést, ha valaki tudakolta tőle, hogy miért lett keresztény, amikor vallási hite nem volt: „... Ugyanazon okból – szokta mondani cinikus őszinteséggel –, mint amely Szent István királyt indította a kereszténység felvételére, annak belátása, hogy a pogányság hátrányára volt a magyarság fejlődésének a környező keresztény európai társadalomban, míg a kereszténység felvétele nagy lehetőséget nyújtott neki az új állami és társadalmi rend kialakításában, melytől országa függött...” (Persze Pikler „belátásos” elméje nem tördött az egyéni és a politikai cselekvés olykor eltérő motiváltságával és az azzal járó érzelmi és esztétikai különbségekkel.)

Apám elhatározásának egy korábbi oka lehetett anyám mély érzelmi élete, akit a humánus szabadgondolkodás nem elégíthetett ki.

Emlékszem, hogy Istent gyakran invokálta, s olykor apámnak egy-egy materialista tréfáját, bármily ártatlan volt is az, nagy komolysággal és meggyőző erővel utasította vissza, nyilván hozzánk, gyermekeihez szólva. Az sem lehet kétséges, hogy mind a kettejüknél az antiszemitizmus növekedő rémének az elkerülése gyermekeik életében, erősen motiválhatta elhatározásukat.

Tanulóéveim odabaza

Az elemi iskolából nincsenek emlékeim. Az osztályok túl népesek voltak, semhogy a gyér órák alatt bárminő intimitás fejlődhetett volna ki iskolatársaimmal. A legtöbben a szegényebb kispolgárságból kerültek ki; más volt a modoruk, mások a szokásaik és érdeklődési körük. Apám nem is szorgalmazta a közelebbi érintkezést velük, mivelhogy azok nem követhették a higiénia szabályait, s apám félt az infekció veszélyétől. Emlékszem, hogy egyszer kora reggel nagy titokban egy külön szeget vert a falba télikabátom számára. Az osztálykülönbségnek ez a kirívó formája, bár elméleti visszhang nélkül, kellemetlen érzést váltott ki bennem, és fokozta idegenségem tudatát. A tanítók sem tudták a szolidaritás érzetét felkelteni bennünk, a különböző osztályok gyermekei közt. Ellenben a botbüntetés alkalmazása súlyosabb kihágások esetén, noha ritkán fordult elő, s engemet, a szelíd, félénk kisleányt ez a veszély nem fenyegetett, függetlenül társadalmi presztízsem védelmétől, borzalommal töltött el. A tanító úr, ha rákerült a sor, a nádpálcát bezárt fali szekrényéből zordon oszttentációval vette elő, s mi rettegve éreztük, hogy most kezdődik a „nemulass”!

Ígazi tanulóélet csak a piarista gimnáziumban nyílt meg előttem. Itt sem voltak ugyan közelebbi barátaim vagy pajtásaim, de egyesekkel rokonszenveztem, sőt, olykor kisebb társasággal sétálni mentünk a Somoserdőbe. Ott néha bujkált egy-egy cigányasszony, aki felajánlotta jóstehetségét. A cigány társadalom kóborló anarchiájával s alig tűrt rövid letelepedéseivel a város határán, s eleven vitatkozásaival piszkos sátraik körül, ingerelte érdeklődésünket, mint egy ősrégi törzsi életnek egzotikus maradványa.

A piarista gimnázium csak később lett főgimnázium, apám és egy orvostársa lelkes fáradozásainak eredményeképpen. (Viktor bátyámnak a két utolsó évet még Debrecenben, a református kollégiumban kellett elvégeznie.) A piarista tanárok nagy része jó modorú és jól felkészült férfi volt. Igazságra törekvésük a tanulók osztályozásában, nem törődve társadalmi s vagyoni helyzetükkel és valóságukkal, oly kivételesen magas fokú volt, hogy később, a „való életben” nemegyszer nosztalgiával gondoltam az egyszerű fekete ruhás rend tagjaira. Erős hazafiságuknak rendszerint nem volt türelmetlen vagy elzárkózó mellékíze, és nem volt bennük antiszemitizmus a zsidó tanulókkal szemben, akik közül számosan elsőrangú tanulók lettek. Csak később, amikor a polgári házasságért megindult a küzdelem, és Szilágyi Dezső, gróf Csáky Albin s néhány más nagyszabású államférfi a liberális tradíciókat igyekeztek helyreállítani, melyek nagyon elkoptak a dualizmus közjogi-katonai jelszópolitikájának meddő tusái közben, történtek antiszemita kitörések az idők „rossz szelleme” ellen. Egy poéta-irodalmár tanár verseskötetéből például emlékezetemben maradt az egyik vers: *Magyar ne badd magad* – azzal a figyelmeztetéssel, hogy „zsidó nő kedvéért félzsidóvá” ne válj. Érdekes, hogy neve után ítélve az illető délszláv eredetű lehetett.

Kényszer vagy tüzelő ambíció nélkül mindig úgynevezett első tanuló voltam, és az érettségi előtt Malonyay István igazgató, egy elegáns és méltóságos férfiú, nyilvánosan is ezzel a címmel tisztelt meg. Ebben az érdemen felüli sikeremben nagy szerepe volt apámnak, ki velem együtt újratanult latinul, sőt a grammatikából komplikált grafikonokat készített, melyek a felső osztályú diákokat irigységgel töltötték el, amikor a szigorú latintanár azokat nekik dicsekedve megmutatta.

Ezekből a diákkori évekből további négy lelki élményem maradt, melyek mély nyomokat hagytak bennem. Az egyik annak az átérzése volt, hogy *voltaképp egy rabszolga-társadalomban éltem*. A cseleldekérdés általános formája, még egy olyan humanizmusra törekvő családban is, mint a mienk volt, aligha nevezhető másnak, mint

a rabszolgaság enyhített formájának. Szinte szabály volt, hogy a cseléd, vagy jobb módú családokban a szakácsnő és a szobalány kora reggeltől késő estig megszakítás nélkül dolgoztak, és voltaképp a koszton és a szűkös fizetésen kívül semmi más igényük nem volt. Az úrnő minden szava parancs volt, melynek tüstént engedelmeskedni kellett. Szabad időt nem adtak nekik. Egypár órai „kimenő” minden második vasárnap délután; ez volt robotos életük egyetlen megszakítása. És ha valami engedetlenség vagy összeszólalkozás történt, a ház ura a „házi fenyítés” jogát néha brutálisan alkalmazta. És ha a vérig megbántott cseléd a városi rendőrkapitánynál kérészt oltalmat, az mint a vagyonos háziurak választottja, durván utasította ki hivatalából, figyelmeztetve őt, hogy a „nagyságának” bizonyára igaza volt, és ha ez még egyszer megismétlődik, le fogja őt csukatni. S minthogy akkor már Petőfit, Zolát és néhány magyar naturalistát, főként Tolnai Lajost kezdtem olvasni, a lázadás szelleme ébredezett bennem az elavult és embertelen társadalmi intézmények ellen. Egyes helyeken a cselédség anyagi és szolgálati kiszákmányolása együtt járt azzal a szokással, hogy a csinosabb nők a „fiatalurak” nemi szükségleteit elégítették ki. A cselédek rabszolgaságát ez még undorítóbbá tette a kevés számú érzékenyebb megfigyelő előtt. Ez a helyzet még később is meglehetősen általános, sőt nemzetközi lehetett, hisz’ Anton Menger, a bécsi egyetem híres tanára figyelmeztetett arra, hogy „a fennálló törvények a vagyonosokat védik a vagyontalanok támadásai ellen, de szexuális téren a vagyontalanok vannak kitéve komoly oltalom nélkül a vagyonosok támadásainak”.

A másik lelki élmény, melyre előbb hivatkoztam, az előbbivel volt szoros összefüggésben: a hang trágársága és az ocsmány átkozódás nemcsak a falusi nép, de a gimnáziumi ifjúság körében is. A szexualitás durva, állati funkció számba ment. Engemet heves irritálás fogott el magatartásukkal szemben, nem is beszélve káromkodásaikról, melyekben a szexuális fantázia olykor vallási szimbólumokkal keveredett össze. Borzalmam és undorom ezekkel a dolgokkal szemben teljesen spontán volt. Soha semmiféle „nemi felvi-

lágosításban” nem volt részem. Ezekről a dolgokról senkivel sem tudtam beszélni, legkevésbé apámmal. Magamba fojtottam elkeseredésemet. Ez az undor végigkísért egész életemen; az irodalmi vagy „tudományos” trágárkodás nem volt nekem élvezhető „tilos gyümölcs”, hanem bántó eltévelyedés. Noha ezt az érzelmi reakciót ma is helyesnek érzem, ma annak ösztönös megalapozottságában nem tudok hinni, és miként a vallásos téren, itt is súlyos nevelési hibának érzem, hogy az életnek ezt a két fontos terét nem világították meg előttünk az ész és emberi nemünk ellentmondó tapasztalatainak fényében.

Ez az érzéskomplexum válságba vitt serdülőkoromban, és harmadik lelki élménnyel függött össze. Midőn kíváncsisággal vegyes undorral kezdtem botorkálni a prostitúció vörös lámpája közelében, egy különös polémia mély hatást tett rám. Ez a polémia a helyi lapban az egyik polgári bál rendezőse és az egyik bordélyház tulajdonosnője között abból keletkezett, hogy a hölgynek valaki tévedésből meghívót küldött a bálra, és aztán visszakövetelték tőle. De ő nem akart engedelmeskedni, sőt a nyilvánosság elé vitte ügyét, és igyekezett meggyőzni a közönséget, hogy ő hasznos és elkerülhetetlen funkciót teljesít. Ellenfele szenvedélyesen harsogta a helyi lapban, hogy „nem becstelenítő-é a foglalkozás kéjleányok után élni?” Ez a szokatlanul nyílt érvelés a prostitúció ellen és mellett, amelyet a tisztes publikum mohón látszott olvasni, még csak fokozta zavaromat és nyugtalanságomat. Éreztem, hogy a kontroverzia gyökerében a „bukott nő” problémája áll, és a részvét iránta és fölháborodásom brutalizálása fölött mély elkeseredés forrása maradt életemben – a később megismert abolicionista irodalom hatása nélkül is.

Ez az igen éles és nem szándékosan belém nevelt részvét az elnyomottak és kizsákmányoltak iránt, kiterjedt az *állatvilágra* is. Ennek közvetlen eredetét negyedik élményem magyarázza. Egy napon éles kutyavonítás zavart bennünket egy távoli szomszéd házából, mely óráról órára fokozódott. Egy ismerős fiú úgy magyarázta, hogy egy harapós kutyát most halálra éheztet a gazdája. Ez a gondolat és

elképzelés nagy izgalommal töltött el, és hosszasan sírtam, az állat megmentését követelve, míg a kétségbeesett vonítás nem szűnt meg. Nem tudom, hogy az állat tragédiája tényleg az volt-e, ahogyan a fiú mondotta, és nem tudom, hogy szüleim részéről nem történt-e valami közbelépés, mikor látták nagy izgalmammat. De bizonyos, hogy valami szinte misztikus félelem maradt meg bennem a magasabbra fejlett állatvilággal szemben, és ma is erős bennem a meggyőződés, hogy egy civilizáció, mely az állatok millióinak mindennapos kihizlalásán és lemészárlásán alapszik, nem lehet igazán emberséges kultúra. Nem volt ugyan elég lehetőségem és energiám ezt a hitet követni, de igazat adtam egy pesszimista, nagyon is húst evő filozófus barátomnak, aki, bár az érzést érzelgésnek minősítette, azt szokta mondani: „Aki képes egy csirkét önkezűleg megölni, az képes lesz rendkívüli körülmények nyomása alatt embert is ölni.”

Épp ezért még mindig hiszem, hogy az erkölcsi megismerés továbbbi kifejesztése az állatvilág szférájába fog vágni. Akkor a nevét sem hallottam, de nem véletlenség, hogy Albert Schweitzer, a legjobban kiművelt és legáldozatkészebb ember a ma élők között, ezt a hitet vallja, mégpedig túlzottan extrém fogalmazásában, amikor az etika alapkövetelését a „respect for all life”-ben látja, érzi és azt megvalósítani törekszik.

*

Talán lesznek, akik azt fogják tőlem kérdezni, hogy kora ifjúságomnak ezek a benyomásai, tapasztalatai, kételyei és meghasonlásokai hogyan befolyásolták tovább életemet, s mi volt a hatásuk arra a munkára, melyet keresztülvinni igyekeztem. Vajon javamra vagy káromra voltak-e?

Alig lehet kétséges, hogy életem korai iskolája nem volt jó arra a későbbi tevékenységemre, amit „gyakorlati politikának” szoktak nevezni, s ami a harc, a ravasz taktika, a színpadi póz, a fenyegetés és meghátrálás, az öklök és könyökök úttörésének a területe. Amiben részem volt korai éveimben, az mindennek teljes nem ismerése volt. Csaknem teljesen „au dessus de la mêlée” éltem, barátok és ellenségek nélkül.

Viszont ez a korai iskola jó bevezető volt ahhoz a politikához, mely helyes célokat igyekszik kitűzni, és azokhoz értelmes, tehát igazságos eszközöket keres, mely a más kevésbé fontosnak érzi, mint a holnapot, mely nem hajlandó eszméket és értékeket az egyéni boldogulásért cserbenhagyni.

Az igazi államférfi a két politika között élő szintézist tud teremteni, ésszerű mértéket tartva a kettő között. Ez a nagyság nem adott meg nekem, és ezzel kell magyaráznom részben annak okát is, hogy politikám torzó maradt.

II. Egyetemi évek

A matúra szerencsés letétele után (mely alkalomból meg nem érdemelt elismerésre találtam úgy a tanári kar, mint a tankerületi főigazgató részéről) Budapestre kerültem mint a jog- és államtudományi kar hallgatója. „Jogász” lettem, mivel ez a pálya látszott a legsokoldalúbb lehetőséget nyújtani, valóságos passe-partout számba ment. Technikai pályára nem volt kedvem, a tanári sors szükségességét közelről láttam, az orvositól apám nehéz életharca visszaretentett. Persze a pályaválasztás nem volt öntudatos elhatározás eredménye, sem valakinek határozott tanácsa. Csak Liebermann nagybátyám ajánlotta nyomatékosabban, merőben hasznossági alapon a „jogi vagy a magasabb katonai pályát”. Az a tény is, hogy Viktor bátyám már a jogi pályán működött, és az egyetemen a nagy híró Pulszky Ágoston kedvenc tanítványa lett, megerősített „hangulataimban”, mert többről aligha lehetett szó. Egy húsvéti kirándulás Budapestre (mint az ő vendége) szintén ebben az irányban befolyásolt.

A budapesti környezet és tapasztalataim Pázmány Péter egykori egyetemén, először hoztak közelebb az „igazi” élethez és küzdelmeihez. Jó bevezetés volt mindjárt a tanév elején az Egyetemi Olvasókör elnökválasztása, amely rendszerint felkavarta a szenvedélyeket. Érdeklődésem ez iránt annál nagyobb volt, mivel egy olvasóköri választást közel tíz év előtt mint kisdíák már egyszer, mégpedig izga-

tottan éltem át. Akkor Viktor volt az egyik elnökjelölt, mint a másik hangadó egyetemi kör, a Jogtudományi Segítő Egyesület favorizálta. Ennek az egyesületnek bizonyos arisztokratikus jellege volt, úgyhogy az ellenzék, mely győzelmes lett, a Jászi-pártot, mint „gentry pártot” támadta, mégpedig demokrata alapon. Persze ilyesmiről szó sem volt, de jellemezte az akkor még tovább élő liberális hangulatot.

1892-ben már más szelek fújtak, és az antiszemitizmus árnya ott kísértett az egyetem aulájában, ahol a „fajmagyar” Hindy állt szemben az „új magyar” Várkonyival. A nagy többségben felvonult ősmagyarok rázendítettek kortesdalukra, hogy

Az elnök Hindy lesz!

Reá szavaz minden magyar...

Mert Hindy az igaz magyar

a Várkonyi csak fél,

Teste-lelke mindene

*Csak ötven krajcárt ér.**

De akkor még az antiszemitizmus korántsem volt választóvonal. A liberálisok, sőt a zsidók többsége is Hindyre szavazott. Az egyetemi fiatalságban az antiszemitizmus kevésbé vert még gyökeret, mint az országban, ahol 1882–83-ban a tiszaezlári vérvád brutális hullámokat váltott ki; 1884-ben az antiszemita párt Istóczy körül 17 taggal vonult be az országgyűlésbe, és a zsidó–keresztény házasság, az úgynevezett Notzivilehe törvényjavaslata nem tudott többséget kapni. Az antiszemitizmus Németországból és Ausztriából szivárgott be, a kiegyezést követő „enrichissez vous” jellegű korszakban, a bankgründölások és kapitalista nagyvagyonok keletkezése korszakában, mellyel együtt járt az új kereskedelmi szellemhez nem szokott nemesi középosztály anyagi és erkölcsi megingása, a latei-

* A névmagyarosítási kérvényre 50 krajcáros okmánybélyeget ragasztottak. (Szerk. megj.)

ner középosztály rendkívüli megerősödése és a kelet-európai zsidóság, egy teljes idegen elem, beszivárgása és rohamos gyarapodása. Ennek uzsoraüzletei s a feudalizmusnak tett ágensi szolgálatai a föld nélküli parasztság nagy tömegeit veszélyeztették. Ez magyarázza meg, hogy már 1878-ban Istóczy Győző a zsidóknak Palesztinába való kitelepítését indítványozta, és eszméinek úgy a kormánypárton, mint az ellenzéken számos híve volt. De a mozgalom sosem tudott olyan arányokat öltetni, mint Ausztriában vagy Németországban, és még a legrosszabb Hitleri-időkben is nem a nép, hanem kétes entellektüelek és mohó szerencselovagok előretörése volt. Tudok eseteket a Horthy-korszak legvéresebb idejéből, amikor parasztok éjnek idején saját szekereiken szállították ki és rejtették el azokat a zsidókat, akiket kedveltek, amikor életük fenyegetve volt. A magyar nép tartózkodóbb ideológiákkal és propagandákkal szemben, mint a német vagy szláv.

Mindenesetre egyetemi éveim alatt az antiszemitizmus inkább politikai, mint társadalmi jelenség volt. Később is talán éppen akkor lett komoly közéleti mozgalommá, amikor az antiszemitizmus mint szervezett politikai párt megszűnt, és a magyar zsidóságot az úgynevezett liberális párt (annak a Tisza Kálmánnak tizenöt évig uralkodó pártja, aki kiegyezésellenes álláspontját eldobva mindinkább hasznossági és hatalmi alapon rendezkedett be) mint uralmának egyik támaszát kezelte, és mint szövetséges erőt a megingott gentry kormányzati monopóliumainak és gazdasági megerősödésének támogatására. Ez a párt a zsidóságot a gentrynek a nagybankok igazgatóságában való részvételére, valamint a nemzetiségeknek a politikai és gazdasági életből való lehetőleg teljes kinullázására használta fel.

Egyetemi éveim alatt ritkán fordult elő, hogy az antiszemitizmust mint a diákmozgalom elválasztó elemét észlelhettem volna. Tudtuk, hogy megvan, de komoly jelentőséget nem tulajdonítottunk neki. Most, mikor életemnek első komoly baráti köre alakult ki (már említettem, hogy a gimnáziumban ilyesmiről szó sem lehetett), egész további életemre döntő befolyása volt annak, hogy tehetséges és önálló gondolkozású keresztény és zsidó fiatal emberek jó barát-

ságban és összhangban tudtak együttműködni. Így Berinkey Dénes, a későbbi miniszterelnök, Petrovics Elek, a finom esztéta, a Szépművészeti Múzeum későbbi igazgatója, Wildner Ödön, a Nietzsche-kutató, Harrer Ferenc, aki Budapest polgármestere lett, és még többen a jövő „árja” vezérférfiai közül, nem ismertek maguk körül faji és vallási különbségeket; még azok sem, akik a zsidóság egyes tulajdonságait kritikus szemmel nézték, inkább a Budapesti Hírlap szemüvegén át, mint a Pesti Hírlapén, mely éppoly kevésbé szeretete a zsidó befolyást kritizálni, mint maga a liberális párt.

A minket megelőző nemzedékből főleg három férfiú hatását éreztem, Liebermann Leó előbb említett rokon és kulturális befolyása mellett. Az egyik a nagy öreg orientalista, Vámbéry Ármin volt, Rusztem barátom édesatyja. Gyakran elbeszélgetett velünk gazdag és kalandos életéről, egy francia jakobinus szellemében. Bár a Nemzeti Kaszinónak – az ország legarisztokratikusabb kaszinójának – tagja, melynek fényes könyvtárszobájában kora délután (amikor a grófok még nem voltak itt) a külföldi revüket olvasta, az öregúr lelke telve volt haraggal a magyar úri rend ellen. Gondterhelt fiatalkorának sebei fakadtak fel benne. Mindig telve volt extrém ítéletekkel. S mikor később a mi egyetemi mozgalmunk agitációvá szélesült az általános választójog kivívására, melyben egyszer ő is aláírását adta (amiért egy konzervatív főúr le is intette), vörös sapkás fejét rázogatva mondotta nekem: „Öcsém, ennek nem lesz jó vége... Magyarországon nyugati szociális politikát hirdetni olyan, mint hentesboltot nyitni Mekkában.”

A másik idősebb úr befolyása ellenkező irányú volt. Zempléni Moscovitz Geyza (így szokta nevét aláírni), ifjabb gróf Andrássy Gyula bizalmas tanácsadója, nagy műveltségű úri gavallér, gazdag ember és szeretetreméltó causeur, Disraeli egyéniségére emlékeztetett. Mérsékelt liberális, a nagy pénztőke ellen fordított éllel (bár bájos és jóságos felesége egy ilyen családból eredt, s finansziális harcai sógorával ezt a tendenciáját még fokozták), nyílt házat tartott Pesten, s bárki barátai közül meghívás nélkül felmehetett hozzájuk vacsorázni. Örömet lelte benne, hogy házában a legkülönbözőbb

pártállású és világnézetű emberek találkoztak, és ott éjfélig elvitatkoztak irodalmi és politikai kérdésekről. Konzervatív liberalizmusa az extrémek ellen fordult, de szívesen látott vendég volt minden jó modorú ember a fiatalabb korosztályokból; fiatal barátainak a magyar nemzeti küzdelem értelmét és jelentőségét magyarázta, Andrássy Gyula és Apponyi Albert szellemében. Persze bennünket a „dzsungliban” nem győzött meg, csak fokozta ellenállásunkat az ország uraival szemben.

Szellemes, briliáns, bőkezű háziurunk ezeket az informális társas estéit valószínűleg a Kipling akkor nagyon divatos könyve mintájára nevezte el, s a dzsunglival azt akarta kifejezni, hogy egy csomó össze nem tartozó, különös és eredeti emberpéldány verődött ott össze. Közülük emlékemben három dzsunglitársam maradt. A már említett finom és előkelő Petrovics Elek a háziúr kedvence volt. Ha beköszöntött, Geyza bácsi atyai érzelmei jeléül mindig egy csókot nyomott a homlokára. A másik kettő a család két gyermeke: a jeles jogász és humanizmussal átitatott konzervatív igazságkereső Iván, aki az első világháborúban esett el, mert nem akarta azokat a kiváltságokat élvezni, melyeket kapitányi rangjánál és koránál fogva, azonkívül összeköttetései révén kaphatott volna. Húga, a tíz évvel fiatalabb Amália, ebben az időben még gyermekleány, a dzsunglinak inkább hallgató tagja, aki szótlanul is sok jelét adta önállóságának és balra irányuló rokonszenvének, s aki néhány év múlva híres költőnő, esztéta és kritikus lett, de nem hagyta el első kedvtelését, a népies műipart és a festészetet sem. (Később és más összefüggésben fogom elbeszélni nagy szerepét életem kialakulásában).

Emellett a nemzeti konzervatív dzsungli mellett (tőle teljesen függetlenül, bár egypár tagja mindkettőbe eljárt) volt egy másik ilyen társaság is, erősen radikális, sőt szocialista hangszíval. Egy felvidéki tehetséges és kezdetben nagyon sikeres mérnök, több vasútvonal építője, Pollacsek Mihály és felesége, egy kovnói származású orosz nő, a fogalomná, sőt szimbólummá vált Tante Cécile, vagyoni katasztrófájuk után egy ellentétes „dzsungli” vezető szelleme és

irányítója lett. Ez is igen kevert társaság volt, de mindjobban Nietzsche és Marx hatása alá került. A ház úrnője ragyogóan szellemes, de igen gyakran asszonyosan felületes volt. Olykor valóságos légtornászatot végzett a gyakran változó ideológiai képletek között, újabb és újabb tehetségek felfedezésével s azoknak a saját ízlésére való idomításával. Így emlékszem, hogy egyoldalúan Herbert Spencer-ista koromban arra figyelmeztetett, hogy a nagy angol pozitivisták bölcsességét Nietzsche ragyogásával kellene egyensúlyozni. A Cécile mama körének nemcsak budapesti, de bizonyos fokig nemzetközi hírneve volt, és olykor külföldi gondolkozók is meglátogatták, hogy a magyar extrém tanok levegőjét megismerjék. Jérôme Tharaud, ki akkor lektor volt a budapesti egyetemen, nem ritkán köszöntött be, s a Cécile néni radikális dzsunglijában hallott eszmék segítségére lehettek a két Tharaudnak antiszemita korszakukban, a *Sous l'ombre de la Croix* és a *Quand Israel est roi* megírásában.

Ebből a társaságból több érdekes alak került ki. Először is három családtag. Egy bájos fiatal leány, a sokak által bámult Laura (Mausi), aki gazdag volt megfigyelésekben és ötletekben; jelenleg értékes magyar vonatkozású történeti kutatásokkal foglalkozik. A fiúk közül Polányi Károly legteljesebben örökölte anyjuk szírporkázó természetét, utóbb gazdaságtörténeti elméletre fordítja érdekes tehetségét a Columbia Egyetemen. De őket is felülmúlta fiatalabb testvérük, Polányi Mihály, aki a fizikai kémianak elismert nagysága lett a berlin-dahlemi Kaiser Wilhelm intézetben. Most, a világkrízis után, a manchesteri egyetem tanára, de őszintén „fausti drang”-jában amaz új társadalomfilozófiai kutatás egyik vezető szelleme lett, mely a pozitivisták realizmussal szemben a szabad értékválasztás és az etikai célkitűzés harcosa.

A Polányi család tagjai közül átmenetileg csak Károly gyakorolt politikai befolyást pezsgő szónoklataival és a Galilei diákönképzőkör szervezésével. Ez a kör később a szabadgondolkodó radikális és szocialista eszmék centruma lett, és szerepet játszott a pacifista és forradalmi mozgalmakban, míg végül a kommunisták vezérlete alá került.

De politikai hatása eszmetörténeti szempontból a Polányi család egyik távoli rokonának, egy magányos gondolkodónak volt. Szabó Ervin marxista tanulmányaival az integrális marxizmus vezérszellemé lett, és szembekerült az ortodox szociáldemokráciával, anélkül hogy az orosz kommunista marxizmust elfogadta volna. Egy barátom, ki nagyon közel állt hozzá, és akinek igazmondása kétségtelen, azt beszéli, hogy Leninék győzelme az akkor már a halál felé közeledőt kétségbeejtette. Szabó Ervin igazi vonala a francia szindikalistákhoz állott legközelebb a szerintük korrupt és az igazi problémákat rejtegető parlamenti szocializmussal szemben. Ezért nevezhető életmunkája konspirátori jellegűnek. Tevékenységét konspirátorinak azért nevezem, mivel soha nyíltan állást nem foglalt a szociáldemokrata párt szelleme és taktikája ellen, hanem a harcot kis táborra, a diákok egy csoportja által vette fel, nyilván attól a meggyőződéstől áthatva, hogy az igazi marxi eszmék mívelése végül kikerülhetetlenül diszkreditálni fogja az akkori pártvezetőséget, és helyre fogja állítani a párt igazi forradalmi jellegét. Ezt a munkát Szabó Ervin nagy szívóssággal végezte, s nem minden titkolózás nélkül. A késő esti órákban a budai dombtetőn, az öreg ház előtt, ahol édesanyjával lakott, s ahonnan nagyszerű kilátás nyílt a fényesen kivilágított Pestre, az ember gyakran láthatott (én rövid ideig egy szomszédos villában laktam) a „providenciális gondolkodó” vitaestélyeiről hazaszállingózó lelkes tanítványokat, akik tovább taglalták az igazi jövő eszméit. Szabó Ervin szerepe és szigorú lelki tisztasága (a szociáldemokrata párt iránti ellenszenve jórészt egyes vezetők elvtelen és megalkuvó taktikájára volt visszavezethető), látszólag nyugodt és szenvedélytelen írásai, pontos és rendszerető adminisztrációja az igazgatása alatt álló Fővárosi Könyvtárban, szerény és udvarias modora, olyan nagy presztízst szereztek nevének, amilyenvel senki sem bírt a magyar marxista fronton. Kanonizálásának ez a folyamata a legkisebb ellentmondás nélkül ment végbe a *Népszava*-tól a kommunista lunatic fringe-ig. Férfikora delén bekövetkezett halála még növelte egyéniségének mítoszteremtő erejét. Szinte általános lett hívei körében a megriadt sóhaj: „Hej,

ha Szabó Ervin életben marad, a dolgok másként fordultak volna.” És mikor a régi rend megbukott, majd Kun Béla diktatúrájára került a sor, magam is, Szabó közeli barátja és mindvégig elvi el-
lensége, a Prof. Grünberg archívumában kifejeztem azt a véleményt, hogy ha Szabó Ervin életben és tűrhető egészségben marad, egy nagy marxista közvélemény őt jelölte volna a Tanácsköztársaság vezetőjének, s hogy Szabó aligha utasíthatta volna vissza ezt a meg-
tiszteltetést. Ennek a feltevésnek látszólag ellentmond előbb jel-
zett véleményem, hogy Szabót mélységesen megdöbbenettette Leni-
nék uralomra jutása. Ez az érv azonban nem helytálló. Lehet, hogy Szabót az orosz diktatúra nagyon megrázta, ámde úgy érzem, nem lett volna sem ereje, sem lehetősége, sem kívánsága egy magyar proletárdiktatúrának ellenszegülni, a diktatúrát nyilván szükséges-
nek látta volna a régi gyűlölt rendszer megsemmisítésére. Szerin-
tem ez történt volna az októberi forradalom bukása után, melynek vezérei és elvei idegenek voltak Szabó Ervintől. Ezzel szemben könnyen találhatott volna egy marxi formulát, hogy a nagy földin-
dulás történelmi szükségszerűség volt egy új szintézis létrehozata-
lára, melyet az orosz példa kellő ismeretével értelmesen mérsékel-
ni lehetett volna. Emellett közletről érintette volna az a dicsőség, hogy a magyarországi proletariátus vezére legyen egy súlyosan ve-
szélyes pillanatban, s ennek a feladatnak vállalásával egy lelkiis-
meretlen demagóg útját elvágja.

Persze ezt az elgondolást csak a helyzet jellemzésére említem fel. A realitások szempontjából Szabónak a legkisebb kilátása sem lehetett arra, hogy finom és erkölcsös lény a moszkvaiak jól fel-
készült és mindenre elszánt vezérkarával szemben Kun Béla nagy fizikai és vegetatív erejét ellensúlyozza.

A nagy reformnemzedék tagjai közül Eötvös József gyakorolta rám a legerősebb befolyást. Csodáltam mély humanitását; a nem-
zetiségi kérdés emberséges megoldására való törekvést, mely dön-
tő tényező lett életemben, neki köszönöm. Végül a bennünket köz-
vetlenül megelőző nemzedék hatóerői között fel kell említenem Gyu-
lai Pálnak nem eléggé méltányolt befolyását. Pedig Gyulai Pál, „a

harcos kis úr”, ahogyan Ady Endre nevezte, mint a régi liberális demokrata tradíciók őre, Arany János oldalán az igazi „nemzeti-népies” értékek védelmezője volt a kiegyezési korszak talmi nemzetieskedésével, Széchenyi István örökségének meghamisítóival, a léha dzsentriskedéssel és a múlt munka nélküli haszonélvezőivel szemben; úgy hatott a jobbakra, mint egy, az igazi nagy reformnemzedék elfeledett és meghamisított eszméit demonstráló momentum. A hagyományokkal visszaélőket éppoly keménységgel ítélte el, mint Petőfi. Az *Ób nemzetem* megdöbbenő és egyre igazabb kritikája lett az ország megromlott lelkiismeretének. Hogy csak néhány sorát idézzem:

Esztély s nebéz, de biztos munka

Tetszésed meg nem nyerhetik;

Kortescsíny, zaj és léba tervek

Ez az miben kedved telik.

A törpe nagyravágók serge

Mindenre könnyen rábeszél

S örvény felé evezve gyorsan,

Ajkad mosolyg, szíved remél.

Rögeszmét tartasz bölcsességnek,

És erénynek mi honfibűn,

A tett a szó árjába fullad,

És valóban álmokba vesz:

Már égnék a Sybilla könyvek,

Ób az utolsó drága lesz!

Minden beszélgetés Gyulai Pállal, melyet átélni szerencsés lehettem, fokozta bennem a magyar múlt igazi értékeinek megbecsülését és a jelen sivárságának és reménytelenségének az érzését.*

* Jászi kéziratában itt ceruzajegyzet jelzi, hogy ha emlékiratait befejezhette volna, itt még Baráth Ferencre és Mocsáry Lajosra is kitért volna. (Szerk. megj.)

Az egyetem atmoszférája

Az eddigiekben csaknem kizárólag a múlt emlékeiről és olyan környezeti hatásokról beszéltem, amelyek úgyszólván a levegőben voltak. Most az egyetem közvetlen tanítási és nevelési befolyását szeretném felmérni.

Pázmány Péter egykori híres egyeteme ebben az időben a jog- és államtudományi karon híján volt nagy tudományos értékeknek, vagy magukkal ragadó tanároknak. Mégis volt közöttük néhány ember, akiknek a hatását fel kell jegyeznem. Hajnik Imre, a magyar és összehasonlító jogtörténet tanára, komoly kutató volt, aki az akkor híres François Laurent belga történész és jogtudós 18 kötetes munkája, *Etudes sur l'histoire de l'Humanité* alapján nagy vonásokban festette meg az európai jogfejlődés képét. Vécsey Tamás, a római jog tanára, felkeltette érdeklődésünket a nagy római jogászok kodifikáló és jogfejlesztő munkássága iránt. A nagy tehetségű és éles elméjű jogbölcse, Pulszky Ágoston, nagyobb hatást a hallgatóságra nem gyakorolt, részben nagy gyakorlati politikai elfoglaltsága, részben pedig tankönyvének rendkívül bonyolult stílusa miatt, mely a vizsgázó fiatalok nagy részének valóságos réme lett. A kritikusabb és gondolkodóbb kisebbség azonban észrevette, hogy egy komoly és eredeti gondolkodóval áll szemben, aki sokat tanult a legjobb angol szellemiségtől.

Nagyobb és átfogóbb hatást docensi éveitől kezdve Pulszky mélyen gondolkodó tanítványa, Pikler Gyula gyakorolt, egy komoly és rendületlen igazságkereső, aki pályája első részében a pozitívizmus, a természettudományok és a szociológia szellemében igyekezett új alapot vetni a jogtudománynak, mellyel szemben a tételes jog tudományát, melyet nem nagy tisztelettel *jogászatnak* nevezett, alkalmatlannak jelentette ki a törvényhozás irányítására. Ennek a kirekesztésnek egyik további áldozata a természetjog és észjog ősi tiszteletreméltó doktrínája lett. Minthogy igen érdekes és nagyon világos előadó volt, aki jobb tanítványaival a társas érintkezést is ápolta, alapvető hatást gyakorolt egy új közéleti ideológia kialakulására. Mikor egyszer tanácsát kértem, hogy Darwin melyik köny-

vét ajánlaná olvasásra, igen jellemzően ezt válaszolta: „Ha már Darwint akarja olvasni, olvassa inkább Herbert Spencert.” Ezt a tanácsát jó ideig nemcsak én fogadtam meg, hanem a szociológia iránti érdeklődés szinte divattá vált nemcsak az egyetemi fiatalság progresszív részében, de a nagyobb városok intelligenciájánál is, amint ezt később részletesebben látni fogjuk. Ez a hatás akkor is domináns maradt, mikor Pikler fejlődése későbbi szakában egy alapjában, bár nem kifejezetten anti-spencerista doktrína kifejtője lett, melyet *belátásos elméletnek* nevezett el, s mely az öntudat célkitűző, múltat bíráló és jövőt előkészítő szerepét állította a társadalmi fejlődés homlokterébe.

Ez a megismerés mozgalmunkba egy forradalmi elemet vitt bele, melynek veszélyeit nemcsak a konzervatív és reakciós társadalmi erők, hanem magának az egyetemi karoknak a múltban gyökerező tagjai is világosan felismerték. Így pl. amikor Pikler szemináriumában egy dolgozatot írtam (sajnos a szemináriumi rendszer akkor még nálunk kevésbé volt elterjedve), melyet Pikler az előadóterem ajtaján egy kis hirdetésben is kifüggesztett: „Miként gondolkozik a nagykárolyi nép a jogról és az igazságról?”, Hajnik professzor, látva a tervet, gúnyosan jegyezte meg: „Hát a nagykárolyi nép másként gondolkozik, mint a többi nép Magyarországon?”

Végül felemlítem, hogy a filozófia egyik tanára, Pauer Imre előadásait is az *Etikai determinizmus elméletéről* feszült figyelemmel hallgattam. Ez az igen kitűnő előadó a világhíres Wilhelm Wundt írásait olyan skrupulózusan kivonatolta, hogy Pauer egyik ellenfele őt plágiummal vádolta, amiből parázs, országos botrány keletkezett. Én mégis hálásan gondolok erre az előadásciklusra, melyből sok újat tanultam az etikai és materialista determinizmus ellentétéről; ezt a fontos megismerést sosem felejtettem el.

Ez a változatos intellektuális koszt (melyhez még hozzá kell adnom Ballagi Aladár és Marczali Henrik olykor rendkívül érdekes történelmi kurzusait) azonban mindinkább „jogászatból” állott, ez pedig nem tudott bennem igazi érdeklődést kelteni, dacára Zsögöd Benő nagyon mélyre ható elméjének. (Ezen a ponton talán nem

érdektelen felemlíteni, hogy ez az elsőrangú, erősen nemzeti érzelmű tudós, aki német nevét magyarral cserélte fel, később újra visszatért német nevéhez, és Grosschmidnek nevezte magát, elhatárolásul a névmagyarosítók rohamosan felduzzadt táborától.)

A jogászat tanulása egyre inkább elkedvetlenített, és úgy éreztem, hogy teljesen eltévesztettem életpályámat, mert a tételes jogi tudomány nem fog élethivatásommá válni. Konkrét tanulmányokkal kevésbé támogatott „természettudományi” világnézetemből fakadt ez a felismerés, amely azonban mélyen lesújtott. Eme krízis alatt egészségem is megromlott, és olyan állapotba jutottam, melyet „taedium vitae et jurisprudentiae”-nek neveztem. Szerencsére nagystílű Liebermann Leó nagybátyám megvigasztalt, hogy nem kell feláldozni életemet egyetemi beiratkozásomnak, s hogy semmi akadálya sincs annak, hogy az orvosi tudományra nyergeljek át. Ez az eszme nemcsak mint apai örökség kapott meg, hanem a kilátás is, hogy egyszer majd részt vehetnék az ideggyógyászat és segédtudományai nagyszerű munkájában. Hálás örömmel fogadtam tehát Liebermann ajánlatát, hogy az Állatorvosi Intézetben az ő laboratóriumában kémiai gyakorlatokba fogjak. Nem tudom, hogy ez helyes átmeneti út lett volna-e (lehet, hogy nagybátyám ezt főleg romantikus lendületeim ellensúlyozására ajánlotta), de bizonyos, hogy néhány hónapi kísérletezés után (mely alatt a laboratórium pedáns rendjét olykor felforgattam, és levegőjét megrontottam holmi explóziókkal), úgy éreztem, hogy a társadalomtudománynak némely ága nagyobb lelki kielégülést fog okozni és szélesebb perspektívákat fog feltárni, mint a „tételes” természettudományok. Persze, ez a visszatérés sem ment zökkenő nélkül, és Viktor bátyám levelet írt Pikler Gyulának, amelyben kérte, hogy tudományos kalandom után most ő vegyen gondozásba, mivel „mohó fausti drangom” (ahogy ő nevezte) íme megakasztott munkámban. Pikler Gyula ezt a kérést örömmel teljesítette, és egy szép délután a közeli parkban sétálva élénk képet adott a szellemtudományok feladatairól. Ez a séta egy szoros barátság kezdete lett, mely az összeomlásig tartott.

A baráti kör impulzusai

Az előbbiekben már többször említettem, hogy az egyetemi évek alatt először alakult ki életemben egy mindjobban táguló baráti kör, mely szinte országos jelleget kezdett ölteni. Mi volt az az érzelmi és szellemi szintézis, mely számos, különböző osztályhoz, fajhoz, valláshoz tartozó fiatalembert egyre fokozódó szolidaritással tartott össze, és egy közös kulturális, politikai és szociális mozgalomban egyesített?

A közös tendenciákat talán így lehetne összefoglalni: (Mikor ezt teszem, valószínűleg túl sok racionalizmust és öntudatosságot tulajdonítok annak, ami olykor főleg hangulati elemeknek és izolált egyéni benyomásoknak eredménye volt. Mégis úgy érzem, hogy minden, ami később kialakult és intézményesedett, csírájában már mind megvolt diákkorunk beszélgetéseiben, kirándulásaiban, vitáiban. Az olvasó tehát ne vegye pedantériának, amikor a közös átéléseket pontokba foglalom.)

1. A kiegyezés utáni korszak, melyben élünk, egyikünknek sem hozott kielégülést vagy éppenséggel igazi lelkesedést. Az országos politika küzdelem volt a kiegyezést fenntartó kormányhatalom és az ellenzék különböző árnyalatai között, amelyek vagy teljes függetlenségre törekedtek Kossuth elképzelése szerint (sajnos, az ő konföderációs eszméjének tisztító és diszciplináló ereje nélkül!), vagy a kiegyezés fokozottabb kiépítésére törekedtek az önálló magyar államiság egyre teljesebb kidomborításával. Sajnos, ez a független magyar államiság mindinkább nemzeti jelszó-, vezényszó-, kardbojt-politikává lett, mely heves parlamenti obstrukciókhoz vezetett, és az állami rendet fenyegette. Ezen küzdelmek iránt nem volt érzékünk, mivel gyakran láhattuk komolytalan voltukat és a nagy szavak alatt rejlő igen durva egyéni érdekek viaskodását, miközben az ország igazi, nagy érdekeiről csaknem teljesen megfeledkeztek. Kossuth úgyszólván összes régi híveit elvesztette, s csak egypár ember igyekezett tradícióit nemcsak az állami függetlenség, de a liberalizmus és népjogok szellemében is fenntartani.

2. E helyzetben több-kevesebb világossággal láttuk, hogy az el-

avult választójog, a nép akaratának pénzzel, hivatalos nyomással, terrorral és a katonaság kirendelésével való rendszeres meghamisítása lehetetlenné tesz minden komoly és becsületes politikai küzdelmet, elannyira, hogy a nemzet túlnyomó többsége nem juthatott szóhoz.

3. Azt is tudtuk, főleg azok, akik az ún. perifériákról jöttek, hogy a nemzetiségek a jogtalanoknak egy különösen elnyomott tömegét alkották, melyeknek minden politikai, gazdasági, sőt kulturális megmozdulását mint hazaárulást nyomták el a hatalom privilegizált birtokosai.

4. Azt is éreztük, hogy az örökös hazafias mellveregetés, az üres deklamáció a nemzeti-népies jelszavakkal voltaképp Petőfi és Arany nagy örökségének meghamisítása és önző kihasználása lett.

5. Az is mindinkább világos lett, hogy a történelmi és társadalomtudományi kutatás elvesztette függetlenségét az alapjában feudális hatalom nyomása alatt. Láttuk, hogy sem a főiskolák, sem a szakemberek, sem a tudományos egyesületek szavától nem lehet várni semmit.

6. Megingott a hitünk abban is, hogy a vallási életben és az egyházakban kereshetnénk támaszt vagy útmutatást.

7. Eme nézet korolláriumuma volt az a hit, hogy csak a nép felszabadításától várhatunk kedvező változást, és lelhetünk utat egy jobb, teljesebb és becsületesebb élet felé. Így hát a szocialista mozgalmakra (úgy a paraszti, mint a föld nélküli és az ipari vonalon) fokozódó rokonszenvvel néztünk.

8. Sokan közülünk a zsidóság szerepét is gyanakodással és bizalmatlansággal szemléltük. Ismertük a politizáló zsidó korcsmáros típusát, aki a parasztot a szolgabíró utasításai szerint kezelte és vitte szavazásra. Ismertük a nagy zsidó kapitalisták szerepét is, akik boldogok voltak, ha a grófokkal és a nagy gentryvel közös „nemzeti politikát” csinálhattak. Ezzel szemben elmaradottságnak éreztük, hogy a dolgozó zsidó kispolgárság és lateinerség nem foglalta el az őt munkájánál és képességeinél fogva megillető helyet.

9. Ezen hatások alatt úgy éreztük, hogy a nagy magyar reform-

korszak, a Széchenyi, Kossuth és Eötvös nagy úttörését, melyért igaz szívből lelkesedtünk, méltatlan utódok oly teljesen meghamisították, hogy az azokhoz való visszatérés lehetetlenséggé vált. Úgy éreztük, hogy a történelmi osztályok levitézlettek.

10. Ezeknek a felismeréseknek és érzelmeknek filozófiai következménye volt. Gyanús lett előttünk az ún. nemzeti és történelmi kultúra, mely a múltat kritikátlanul dicsőítette, és a jelen minden vitáját és értéktségét az uralkodó osztály szemszögéből prezentálta. Úgy éreztük, hogy egy nemzetközibb, racionálisabb, kritikusabb világnézet és kultúra nélkül nem lehet megoldani a nehéz és egyre fenyegetőbb problémákat. Ez volt az oka, hogy érdeklődésünk mindinkább a természettudományok és a szociológia felé fordult. Ez magyarázza meg, hogy Herbert Spencer bölcsellete érdeklődésünk középpontjába nyomult, valamivel később pedig Durkheim szociológiája az egyéni introspekciót kizárni akaró tárgyilagosságával szélesebb körök figyelmét is felkeltette. Így lett a „természettudományi világnézet” szinte propagandisztikus követeléssé úgy a vallási dogmákkal, mint a glorifikáló történetírással szemben.

Igaz, hogy a negyvenes évek nagy reformeszméinek az emléke még mindig élt a társadalom egy részében, úgy azok között, akik azokat az időknek átélték, mint azok között, akik visszakívánták őket. Ezen meggyőződés átütő ereje gyakorlatilag is szembeszökő lett, amikor az 1890-es évek elején megindult a nagy küzdelem az egyházpolitikai reformokért. Magyarországon tulajdonképp ötféle házassági jog volt érvényben, és minden felekezetnek külön jurisz-dikciója volt házassági ügyekben. Ez a ferde helyzet sok ember egyéni sorsát veszélyeztette. Fokozták a lelki feszültséget a vegyes házasságokból született gyermekek körül támadt viták, mivel a katolikus egyház vonakodott az 1868:53. tc. rendelkezéseinek engedelmessé válni, és a „reverzálisok” segítségével, valamint „elkeresztelések” gyakorlatával igen kiterjedt prozelitizmust folytatott.* En-

* Jászi egy jegyzete: „birthcontrol”, azt mutatja, hogy itt az egyke problémájáról is akart írni. (Szerk. megj.)

nek az eredménye a katolikus népesség aránytalan megnövekedésében és a két protestáns felekezet apadásában nyert kifejezést 1864 és 1890 között. A kormány nem mert a visszaélésekkel szemben erélyesen fellépni. Midőn megkísérelte az elkereszteléseket mint vétiséget kezelni, néhány harcias főpap nyíltan élesztette az ellenállást Trefort rendeletével szemben, és azt, minthogy az eredeti törvénynek akart érvényt szerezni, a katolikus szellemmel összeegyeztethetetlennek nyilvánították. Ezt a harcias szellemet forrpontra hevítette XIII. Leó pápa 1886. augusztusi enciklikája (Budavára törököktől való visszavételének 200-ik évfordulója alkalmából), melyben kijelentette, hogy „leghőbb vágyunk, hogy a törvényből eltávolíttassék mindaz, ami az egyház jogaival nem áll összhangban, ami cselekvési képességét csökkenti, s a katolikus hitvallással ellenkezik.” Ez a nyílt hadüzenet az ország törvényhozása ellen mindkét oldalon felkavarta a kedélyeket, s mikor Trefort utóda gróf Csáky Albin lett, ő és Szilágyi Dezső álltak élére annak a mozgalomnak, amely az állam jogait meg akarta védeni a támadásokkal szemben, sőt ezen túlmenőleg az összes egyházpolitikai intézményeket a modern jogrend szellemében akarta kodifikálni.

A felekezeti reakció katolikus főpapok és főurak vezetése alatt eredményesen mozgósította az ország lakosságának egy jelentékeny részét, elsősorban abban bizakodva, hogy a buzgó katolikus Ferenc József király nem fogja tűrni egyháza hatalmának visszaszorítását, s érvényben marad a régi rendszer, mely alatt Irányi Dániel (a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke, aki egyre inkább mint Kossuth személyének és eszméinek a helytartója szerepelt) 1867 óta huszonháromszor terjesztette be indítványát a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúsításáról. De most más szelek fújtak; a két vezér, Csáky Albin és Szilágyi Dezső igazi, nagy kaliberű államférfi volt, és mindkettő szellemében és lelki alkatában a magyar reformkorszak tradícióit képviselte, szemben a politikusok ismert átlagával, akik egyéni vagy párturalmi szempontoktól vezetve, csak opportunistá formulákat és megegyezéseket kerestek. Az ország újra, a kiegyezés óta először, mély szellemi, világnézeti és erkölcsi jellegű

harcok küzdőtere lett. 1892 novemberében törvényjavaslatok kerültek az országgyűlés asztalára a vallás szabad gyakorlatáról, az általános polgári anyakönyvvezetésről, a kötelező polgári házasságról és a zsidó vallás recepciójáról.

A küzdelem egyre nagyobb méreteket öltött, és az egyházpolitikai javaslatok úgy a kormányzó, ún. liberális párt, mint az ún. függetlenségi pártok egységét megbontotta. Ellenben minden gondolkodó ember érezte, hogy egy nagy jelentőségű változás tanúja lett; hogy a szokott nemzetieskedő, a „gonosz Ausztria-Bécs”-et támadó, jelszavakon és vezényszavakon nyargalászó, a gazdasági és szociális bajokat nem ismerő, a „hazaáruló” nemzetiségekkel szemben a „nemzet jogait” védelmező, a szocialistákat kitessekelő hazaffyas politika helyett most újra azok a nagy problémák nyomultak előtérbe, melyek a magyar reformkorszak legjobbrait foglalkoztatták. És a szorosan vett egyházpolitikán túlmenőleg a mélyebbre látók azt is észrevették, hogy ez a fordulat a politika elvi megváltozását jelentheti, és a gravaminális közjogi frontról a kulturális és szociálpolitikai frontra teheti át a súlypontot. Hogy talán a monarchia többi népeivel, főleg a szlávokkal, hasznos munkában együtt lehetne dolgozni a mindinkább kiélesedő magyar imperialista politikával szemben, mely a magyarság illuzórikus hegemoniájára akarta a jövőt felépíteni. Ez a szempont volt valószínűleg Ferenc József elméjében a fő motívum, amikor átmeneti habozások után mély katolicizmusa ellenére az egyházpolitikai reformok terén szabad pályát biztosított az ország akaratának.

Csak természetes, hogy az egyetemi fiatalság java része lelkesedéssel nézte a magyar liberalizmus küzdelmét, mely visszatérés volt Deák és Eötvös József szelleméhez; átérezte, hogy ezekért harcolni nemesebb és igazibb valami, mint kilátástalan katonai és alkotmányjogi küzdelmekben elvakult, üresfejű demagógoknak utcai segédcsapataul szegődni. Komoly és meggondolt államférfiak vezetése alatt egy jobb korszak közeledését kezdtük érezni. És ez a látomás szinte testet öltött, amikor az egyházpolitikai küzdelem tetőpontján Csáky Albin gróf mint közoktatási miniszter a tanév kezdetén meg-

jelent az egyetem aulájában. S bár látogatásának nem volt politikai célja, és a fiatalságnak semmiféle szervezett tüntetési akciója nem előzte meg, amikor a rektor üdvözölte Csákyt, valamennyien felugrottak, és olyan huzamos tapsvihar keletkezett, amihez hasonlóval soha többé nem találkoztam életemben. Ebből a spontán megnyilvánulásból az egyetemi fiatalságnak egy újfajta magyar politikával való szolidaritását éreztem ki. A nagyszerű tüntetés hatása alatt úgy éreztük, hogy számunkra is eljött a tettek ideje.

III. A Huszadik Század megindul,

Herbert Spencer égisze alatt

Mindannyian éreztük, hogy ezen érzelmek és gondolatok feszereje oly nagy volt, hogy publicisztikai továbbfejlesztésükről és tüzetesebb kifejtésükről kellene gondoskodni, s hogy erre sem a napi, sem a folyóirati irodalomban nincs terünk. Csoportunk többsége tisztában volt azzal is, hogy a szemle, melyet alapítani akartunk, alapjában forradalmi kezdeményezés, mivel a magyar társadalom akkori politikai, szellemi, sőt erkölcsi alapjait visszautasítottuk, és radikális reformokat követeltünk.

Ezzel szemben Gratz Gusztáv, az 1900 januárjában megindult szemle első szerkesztője a dualizmus koráról az ellenforradalmi korszakban írt vastag művében úgy tünteti fel a dolgot, hogy a *Huszadik Század*-ot ő (Gratz Gusztáv) azért alapította meg, hogy a magyar közélet néhány hiányát pótolja egy ésszerűbb és gyakorlatibb politika irányában. Ebben a megállapításban sok a tévedés, sőt a szándékos elferdítés. A *Huszadik Század*-ot nem Gratz indította meg, hanem az a baráti kör, melynek tépelődéseiről előbb beszéltem. A folyóirat szerkesztője pedig nem azért lett Gratz Gusztáv, mintha bárminő politikai vagy ideológiai hatást gyakorolt volna ránk, hanem az ő ajánlkozását azért fogadtuk el, mivel egy gyakorlati zszurnalisztára volt szükségünk; ő pedig már kimutatta több német polgári lapban ezt a képességét. A kezdet idején külön-

ben is szükségünk volt egy kevésbé ismert névre, akiről feltételeztük, hogy elvi kontraverziákba, melyekről mint eminenter praktikus és saját egyéni céljait egyengető ember, úgyis nagyon csekély véleménynyel volt, nem fog bocsátkozni. Az a néhány barátunk, akik idealista lendületből csatlakoztak hozzánk, és jól tudták, hogy miről van szó, ebben az időben egy vagy más okból (mint e sorok írója is) akadályozva voltak. Várakozásunk csak részben vált be. Ismételtén éreztük, hogy szemlénknek nem lehet szerkesztője oly valaki, akinek fő célja, hogy saját maga útjait egyengesse. Ezt a célt Gratz nemsokára el is érte, és nagy gazdasági érdekcsoportok vezérigazgatója lett, majd pedig külügyi osztályfőnök és kétszer miniszter. Soha ilyen sikereket homo novus közepes felkészültséggel és szürke egyéniséggel, protekció és összeköttetések nélkül el nem ért, mint Gratz, az erdélyi protestáns pap fia. Emlékszem, hogy egy alkalommal naiv őszinteséggel mondta, hogy egy új orgánusra van szükség, mely minket szélesebb körök előtt fog ismertté tenni. De meglévén az eredeti szerkesztő bizottság, melyben a világnézeti radikalizmus többségben volt, úgy éreztük, hogy Gratz szerkesztősége nem jelent veszélyt, minden ellentét esetén megteszi egy erősebb visszautasítás.

Mégis, a világnézeti és érzelmi ellentétek kiélesedésével szükségessé váltunk a Gratz-intermezzo harmadik évében a lap élére azt a klauzulát rávezetni, hogy a szerkesztő Gratz, „Jászi Oszkár, Szabó Ervin és Wildner Ödön közreműködésével”, mi pedig az új irány meggyőződéses hívei voltunk. S egy év múlva már nem is Gratz, hanem a megbízható jellemű és baloldali reformista Kégl János jegyezte a lapot, majd pedig 1905 januárjától 1906 júniusáig Somló Bódog, a nagyváradi jogakadémia tanára, akinek tudományos híre egyre emelkedett. Mindkettő közeli barátom volt. Innen kezdve, földművelésügyi minisztériumi fogalmazóságom utolsó éveiben én vettem át a lap szerkesztését.

Kezdetől fogva fontosnak éreztem annak a hangsúlyozását, hogy a *Huszádik Század* nem alkalmi vállalkozás, hanem egy új szellemi és erkölcsi szintézis kifejezője. Hogy ennek mintegy szimbolikus

formát adjunk, egy ember nevére volt szükségünk, aki ezt a fel-fogást ország-világ előtt dokumentálja. Olyan okokból, melyeket már előbb kifejtettem, úgy éreztük, hogy Herbert Spencer volna számunkra a legjobb zászló. Persze a kételkedők azt mondták, hogy a Szintetikus Filozófia nagy öreg embere, aki akkor már közel járt a nyolcvanhoz, nem fog érdeklődni ismeretlen országbeli ismeretlen fiatal emberek mozgalma iránt. Én láttam a nehézségeket, de mégis levelet írtam neki, arra kérve, hogy bölcslete szellemében néhány bevezető sorral támogassa nehéz úttörő mozgalmunkat.

Csaknem postafordultával megjött a válasz, tartalma, úgy érzem, világot vet nemcsak a mi elgondolásainkra, hanem az akkori általános világgépre is. Ennélfogva talán még ma is érdeklődésre számíthat, hogy idézzem patrónusunk útmutatását:

Spencer levele magyar fordításban így szól:

5 Percival Terrace
Brighton

23 September 1899.

Tisztelt Uram,

örömmel hallok, hogy Önök folyóiratot szándékoznak alapítani, amelynek célja a társadalmi kérdésekre vonatkozó ésszerű – azaz természettudományos – eszmék terjesztése.

Az egész világon úgyszólván mindig mesterséges csínálmánynak és nem természetes fejleménynek tartották a társadalmat. Egyáltalán nem ismerték fel a társadalmi jelenségek természetes rendjét, hanem hallgatagon mindig azt feltételezték, hogy a társadalmi tünetmények rendjét kormányzati cselekmények szabják meg. Önök kétségkívül kemény feladatnak fogják találni, hogy ebben a kérdésben felvilágosítsák honfitársaikat. De én csak tapsolbatok a kísérletnek, amelyre Önök vállalkoznak, s csak azt kívánhatom, hogy példájukat másutt is kövessék.

Öszinte híve
Herbert Spencer

Ez a válasz nagy örömmel és lelkesedéssel töltötte el kis táborunkat. Nagyon jellemző, hogy Gratz Gusztáv ellenezte a levél vezető helyen való közlését, és csupán egy kis eldugott jegyzetet szánt neki. Hanem ezzel a felfogásával egyedül maradt.

Egy fél évszázad után nehéz volna ennek a nyilatkozatnak hatásait lemérni, de két dolog bizonyos: hogy az írás nagy feltűnést keltett, és termékenyítően hatott, mivel nyilvánvalóvá tette, hogy eszméinket és terveinket további gondos kritika tárgyává kell tennünk. Hisz a mi elmaradt országunk számára az evolúció gondolata túlságosan absztrakt volt, és elegendő, igazán gyakorlati útmutatást nem adott. De a szónak már megvolt a presztízse és varázsa; emlékszem, hogy Hegedűs Lóránt, aki nem volt közeli társunk, szerette a gyengébbeknek elszavalni a spenceri evolúció formuláját: „Evolution is an integration of matter concomittant dissipation of motion...” stb. Azt csak kevesen realizálták, hogy a fejlődés a mi viszonyainkhoz mérten alapjában konzervatív gondolat volt, hisz úgyszólván a természeti erők uralmát jelentette a tudatos kormányzati politikával szemben.

Már a Spencer leveléhez fűzött kommentáromban *A tudományos publicisztikához* (melyre Spencer útmutatása szerint törekedtünk) idéztem Spencer ama passzusát, hogy óvakodni kell a tudatlanok politikai vezérszerepétől. „Emberek – kiáltott fel Spencer egyszer csaknem elkeseredve –, akik bebizonyították képességüket az üzleti spekuláció terén, emberek, kik jól vadásznak, és vidékükön népszerűek, kik a bírósági termekben arra az ügyességre tettek szert, hogy a rosszabbik ügyet tüntessék fel a jobbnak, emberek, kik valamikor latin verseket írtak, vagy a görög istenek pajzánkodásaiban való jártasságukat kimutatták; egyesülnek abban a törekvésben, hogy nem létezővé tegyék amaz organikus viszonylatokat, melyeket millió évek fegyelme hozott létre... A vakok által megválasztott félvakok a teremtfoltozók feladatát veszik magukra...” Persze ez a kijelentés, amely a magyar olvasókban élénk és fájó emlékeket idézhetett fel, alapjában egy konzervatív nyilatkozat volt, amely ellentétben állott, ha nem is a korrupción és erőszakon

alapuló magyar osztályparlamenttel, de a modern parlamenti rendszer eszméjével.

De már ebben az első cikkemben hangsúlyoztam, hogy Spencer útmutatása nem lehet kizárólagos, hogy „örömmel, a kegyelet s hála érzelmeivel fogjuk üdvözölni lapunk hasábjain azt az irányt, melyet mi úttörőnkül tekintünk a hazai földön: azaz Magyarország újjászületése publicisztikájának nemes tradícióit, azt az irányt, mely eszméket hintett el s intézményeket készített elő.”

E fejtegetésekkel egyidejűleg Somló Bódog, az éles elméjű jogbölcselő egy magvas cikkében bemutatta Spencer egész bölcséleti rendszerét. Kezdetől fogva éreztük, hogy a csakhamar bekövetkezett leghevesebb támadások középpontjában nem a spencerizmus politikai vonatkozásai, hanem általános filozófiai alapjai fognak állani. Hogy a vihart, melyet Spencer magyar földön okozott, megértsük, jó lesz emlékezetünkben feleleveníteni a szintetikus filozófia lényeges tartalmát. Spencer elsősorban pozitivistá volt. A világ jelenségeinek magyarázatában sohasem fordul más segédeszközökhöz, mint az érzékeink nyújtotta tapasztalathoz. Szerinte a tudomány és a filozófia körei egybeesnek; míg azonban a tudomány csak részben egységesített tudás, addig a filozófia teljesen egységesített megismerés. Ellensége tehát úgy a dogmatikus materializmusnak, mint a spiritualizmus minden formájának. Ez a felfogás az, amiből az ateizmus vádját kovácsolták ellene. Ez az, amit spenceri agnoszticizmusnak neveznek. A mindenségnek két körét kell megkülönböztetni: a megismerhetetlent és a megismerhetőt. Bármerre is forduljon az ember kutató szeme, végül megoldhatatlan talányra bukkan, arra a nagy titokra, amely előtt ő alázattal hajtja meg fejét. A tudomány embere az ember szellemének nagyságát és törpeségét egyaránt felismeri. Felismeri az ember képességét mindannak felfogására, ami a tapasztalatot meghaladja. Spencer szerint a vallás kétségbevonhatatlan érdeme, hogy kezdetől fogva belátta azt az igazságot, miként minden dolog csak egy megismerhetetlen hatalom megnyilatkozása, de hogy a vallás tévedett, amikor azt hirdette, hogy arról, ami minden megismerést meghalad, szilárd ismer-

rete van. Úgy a tudomány, mint a vallás megfeledeztek arról, hogy az anyag, erő és mozgás viszonyainak tapasztalt egyformasága bár határköve megismerőképességünknek, nem a végső oka minden tüneménynek, hanem csak egy megismerhetetlen realitásnak szimbóluma.

Ezt az alapfelfogást igyekezett Spencer egy hosszú élet állhatatos és hősi munkájával, folytonos anyagi nehézségekkel és később testi összerokadással küzdve, evolucionista szemlélete szempontjából a világegyetem összes köreire alkalmazni. Az alapvető tanok után a szerves életről, majd a lelki életről és a társadalmi jelenségekről igyekszik kimutatni, hogy azok a legegyszerűbb kezdetekből hogyan fejlődtek mind komplikáltabb képletekké, és hogyan jutottak el mai formájukhoz. Végül az *Etika* két kötete betetőzte az egész rendszert. Spencer a fejlődés útját és útmutatásait követve, igyekezett megszabni a helyes cselekvés törvényeit. Kérlelhetetlenül törekedett az etikai megismerésből kiirtani mindent, amit a babonák és az uralmi visszaélések őserdeje takart, és az erkölcsi ítéletek relativitására figyelmeztetett. Az etikai fejlődést arra a rendkívül termékeny történelembölcseletre alapítja, mely a militarizmust az industrializmussal állítja szembe, s a harc és békés együttlét ellentétében és a békés együttlét győzelmében keresi a magasabb erkölcsi élet alapszerkezetét. Ha később divat lett a spencerizmus túlélt voltáról beszélni, a lekicsinylők elfelejtették a rendszer nagy úttöréseit. Közülünk is többen már a nagy spenceri mű befejezésekor éreztük néhány komoly hiányát, ha talán Somló Bódog túlzásba is ment ama megállapításával, hogy Spencer „individualisztikus etikája és államtana már keletkezésük idején is túlhaladott eszmék voltak”. Ma már egyre világosabb lesz a felismerés, hogy az egyéni lelkiismeret parancsa nélkül homokra épül minden erkölcs és politika. És néhányan már kezdetben észrevettük, hogy a vallás lényegét, valamint társadalmi szerepét Spencer sablonos megállapításaival nem lehet elintézni, és hogy a *természetjog* követeléseinek a társadalmi fejlődés dinamikájából való olyan kinullázása, ahogy

ezt Spencer és magyar követői, Pikler Gyula és Somló Bódog tették, irtózatossá veszedelmet rejtett magában.

Előttém mindig világos volt, és a magyar élet sötét tapasztalatai közt csak megerősödött az a meggyőződésem, hogy Spencer Herbert nagyszerű végső meglátása és erkölcsi útmutatása, melyet ő így foglalt össze: „senki sem lehet addig tökéletesen szabad, míg mindenki nem szabad; senki sem lehet addig tökéletesen erkölcsös, míg mindenki nem erkölcsös; senki sem lehet addig tökéletesen boldog, míg mindenki nem boldog”, nem vezethető le az anyag, az erő és a mozgás „természeti” törvényeiből az ember lelki adottságainak és törekvései autonóm irányítottságának felismerése nélkül.

Ebben a vonatkozásban végül egy érdekes tényre szeretnék rámutatni. Körülbelül egyidejűleg a szintetikus filozófia befejezésével, mely a társadalmi jelenségek szigorú determináltságára utalt az egyéni és a kormányzati célkitűzés kizárásával, épp nálunk két ellentétes filozófia keletkezett: az egyik a Pikler Gyula belátásos elmélete volt, mely a szabad racionális célkitűzést hangsúlyozza; a másik a Méray-Horváth Károly sejtbiológiája, mely még angol protektorunknál is merevebben kizárja a társadalmi fejlődésből az ember öntudatát és kezdeményezését. Mindkét elmélet gyakorlati hatásairól később lesz szó.

IV. Elmélet és gyakorlat között

A *Huszdik Század* megalapításával magyarországi életem megtalálta tulajdonképpen középpontját és a rokon gondolkodású, cél tudatos kortársak csoportját, akikkel problémáinkat megvitattuk, és tapasztalatainkat kicserélhettük. Már valamivel előbb alkalmam volt első publikációm kételyeit néhányukkal megbeszélni. Visszamegyek egy pár évvel ahhoz a kis pamfletemhez, mely 1896-ban jelent meg: *Görgey Artúr 1848–49-ben. A történelmi kritika eredményeinek rövid összefoglalása*. Ebben az időben még szinte ellentmondás nélkül* burjánzott a forradalmi hadvezér hazaárulásának gonosz le-

* Gyulai Pál nemes kivétel volt.

gendája, úgy, amint azt Kossuth az ügy elvesztése után, emberileg érthető elkeseredésében és kétségbeesésében, megkovácsolta. Ami komoly ítéletet olvastam vagy hallottam erről a tragédiáról, azt a meggyőződést érlelte meg bennem, hogy ez a vád, mely az egész közvéleményt elkábította, nem lehet igaz, hanem a súlyos történelmi felelősségektől való szabadulás törekvését jelentette. Alkalmam volt személyesen is találkozni a tábornokkal Liebermann bátyám lakásán, s nyugodt, csendes, méltóságos egyénisége nagy benyomást tett reám. Artúr testvéröccse, Görgey István közjegyző pedig annyi fontos és megkapó részletet beszélt el bátyja életéből, az emberről, tudós kutatóról és katonáról, hogy előttem világos volt a vád lélektani képtelensége. Örültem tehát Liebermann eszméjének, hogy fontos volna a tárgyilagos történelmi megállapításokat összefoglalni a jóhiszemű és igazságra törekvő olvasóközönség meggyőzésére, Görgey István is helyeselte ezt a tervet, és mint az egész idevágó irodalom alapos ismerője, útmutatást ígért munkámban. Engem a téma főként két szempontból izgatott: elviselhetetlennek éreztem, hogy szótlanul túrték egy nagy és becsületes ember megrágalmazását; másrészt láttam, hogy ez a felelőtlen kampány mindjobban megmérgezi az ország lelkiismeretét, és vakká teszi az igazi történelmi realitások megértése iránt, s így utat nyithat demagóg kalandoknak. Kis füzetem Elemér Oszkár álnév alatt jelent meg, mivel úgy éreztem, hogy egy *nome de plume* hatásosabb lehet a nagy történelmi perben, mint egy egyetemi hallgatónak akkor még teljesen ismeretlen neve.

A *Huszádik Század* gondolkörét kezdeti időszakában tükrözi vissza három más publikációm. Pekár Károllyal, Somló Bódoggal és Vámbéry Rusztemmel együtt lefordítottuk mint a *Társadalomtudományi Könyvtár* első kiadványát, buzgó és merész kiadónk, Politzer Zsigmond és fia kezdeményezésére, F. Collins Howard *Spencer Herbert Synthetikus Filozófiájának Kivonatát*, mely akkor európai akadémiai körökben meglehetősen divatban volt. És a kor-szellem jele, hogy ez a 751 oldalas sűrűn nyomtatott kötet néhányunk csodálkozására jó üzletnek bizonyult a kiadónak, annak elle-

nére, hogy előszavában maga Spencer figyelmeztetett, hogy a kötet „nagyobb részletekben egyszerre nem olvasható haszonnal. Elvont tételeknek hosszú sorozata, konkrét megvilágosítás nélkül adva, előreláthatólag fárasztónak bizonyulhat, és csak halvány benyomást hagyhat. A tárgyat behatóan tanulmányozónak jobb lesz egyszerre csak egy szakaszt olvasnia, és saját magának keresnie megvilágosító példákat, mielőtt a következő szakaszra térne át.” A magyar kiadás eredményét annál pesszimistábban kellett megítélni, minthogy a szintetikus filozófia műnyelvének átültetése gyakran nagy nehézségekbe ütközött, melyeket olykor csak gondos konzíliumok segítségével lehetett áthidalni.

Eme kiadványokkal összeköttetésben felemlíttem még két más publikációm, ugyanebben a kiadásban. Az egyik *A történelmi materializmus állambölcselete* (1903) volt, melyben még ma is találok némi elégtételt, mivel a marxista iskola már akkor megkezdődött nagy lelkendezése idején igen határozottan szögeztem le kifogásaimat és ellenérveimet. A másik a *Művészet és Erkölc*s (1904), melyet a Magyar Tudományos Akadémia a Gorove-díjjal tüntetett ki. Ez a kötet, bár nagyon olvasták, sőt egy népies kiadása a munkások számára is megjelent, kevesebb örömet okoz ma, mivel fejtegetéseimet az akkor domináns asszociatív lélektan túlságosan befolyásolta, bár a probléma dinamikus elemeit sem hanyagoltam el teljesen. Igen, régi könyvek nemegyszer vádirattá válnak ellenünk.

Ezeket az elméleti tépelődéseket és írói kísérleteket megszakította egy gyakorlati intermezzo. Kínosan éreztem, hogy helytelen életvitelbe kerültem: szüleimre és nagybátyámra hárult megélhetésem szerény, de számukra nem jelentéktelen költsége, s hogy valami polgári életpálya után kell nézmem. S minthogy, már említettem, a gyakorlati jogi pályára nem gondoltam, és a napi újságírás robotos és függő munkája sem kellett se testemnek, se lelkemnek, az egyedüli lehetőség egy olyan hivatali pálya volt, mely munkaerőm minél nagyobb részét megőrizte volna tudományos és publicisztikai erő kifejtésem folytatására. Ez a lehetőség csak a minisztériumokban kínálkozott, melyek ún. elegáns hivatalok voltak. Nagybátyám

tanácsára a földművelésügyi minisztériumot választottam, amelynek – mint a vegykísérleti állomás főnöke – ő is hivatalnoka volt. Hivatala a minisztérium egyik szárnyában volt elhelyezve. Ez a választás nem volt könnyű, mivel a földművelésügyi minisztérium a birtokos vagy nagyrészt már lehanyatlott gentry domíniumának számított, és híres volt úri életmódjáról és fogalmazókara igen kedélyes munkateljesítményéről. Előbb a kevésbé exkluzív kereskedelmi minisztériumra gondoltunk, de annak egyik elismert szakembere azal érvelt, hogy a földművelés jobban kielégíti Magyarországon egy dolgozni akaró, ambiciózus fiatalember munkakedvét. Ez az érv erősen hatott rám, hiszen a nép szempontjából rettenetesen elhanyagolt agrárkérdés alapvető fontosságáról már rég meg voltam győződve. Így tehát elfogadtam bátyám ajánlását, s mint fizetés nélküli minisztériumi segédfogalmazó beléptem az illusztris társaságba.

Majdnem tíz évet töltöttem ott el, s néhány alkalmi remunerciótól eltekintve mindig fizetéstelen maradtam. (A fizetés nélküli időszak mindenki számára hosszú volt, hogy ez távol tartsa a kevésbé „előkelő” elemeket.) Visszatekintve, úgy érzem, hogy ez a tíz év eredménytelenül esett ki életemből. Csak kisszámú aktát kaptam elintézésre, és azok is távol estek az ország igazi problémájától, a nép földtelenségétől és politikai szervezetlenségétől. S kezdettől fogva irritált az úri hivatalnokság, az általános *per te* érintkezés, s előkelő hivatalnoktársaim beolvadása a Gentry Casinóba és annak értékítéleteibe. S bár a magasabb tisztviselő-kategóriában néhány kiváló és buzgó férfiút ismertem meg, az egész légkört nyomasztónak éreztem. Miniszteri tanácsosok, mint Dobokay Lajos, Tervev Imre, Ottlik Iván, a maguk szakmájában igen kiváló emberek voltak. Főként pedig egy szerény, csendben dolgozó, az arisztokrácián kívül álló miniszteri titkár, Szántó Menyhért, aki később angol nőt vett feleségül, a magyar agrárpolitika megértésében jelentékenyen tágitotta látókörömet. De ezeknél nagyobb haszon, sőt öröm volt számomra csaknem mindennapi találkozásom Lieberman-nal, akivel alkalmam volt a mindennapi problémákat, a politikai-

akat és az irodalmiakat, megbeszélni, s kinek széles körű műveltsége, finom elméje nagyban hozzájárult fejlődéséhez.

Új helyzetemnek követel oldalát azonban messze fölülmúlta tartozik oldala. Egyre inkább és nyomasztóbban éreztem a közigazgatás merev és kíméletlen osztályjellegét. Ez a jellemvonás talán sohasem volt annyira kiemelkedő, mint Darányi Ignác miniszter korában. Az egykor sima ügyvéd hosszú mágna praxisa után valósággal kettős közigazgatást létesített a grófok (a gentryvel nem törődött túl sokat), szóval a legbefolyásosabb emberek és a közönséges halandók ügyei számára. A mágnaok szolgálatát *skontrós* igazgatásnak nevezték, mivel ügyeiket külön iktatták, és mint „nagyon fontos”, „soron kívül” elintézendőket szignálták; a referensnek záros határidő alatt kellett az ügyet elreferálnia, és a miniszter a legaprólékosabb gonddal tanulmányozta az előterjesztéseket, azonnal értesítést küldve a hatalmasoknak ügyeik pontos elintézéséről. A közemberek ellenben teljesen ki voltak szolgáltatva a referensek kénye-kedvének, akik rendszerint csigalassúsággal dolgoztak. Gyakran lehetett hallani ezt az elvet: „Csak ne siess, az akták maguktól intéződnek el és jutnak el az *ad acta* temetőjébe”. Csak természetes, hogy az országos politika nagy kérdéseiben, amikor a feudális arisztokrácia a maga egészében érdekelve volt, ez a szellem még kíméletlenebb lett. Így a nagy aratósztrájk idején, amikor az alföldi szegény nép kísérletet tett nyomorúságos bérei emelésére, Darányi odáig ment, hogy még szegényebb tót munkásokat szállított a Kárpátok vidékéről, és őket jól szervezett sztrájktörő táborokba egyesítette. A Darányi által irányított közigazgatás percnyi pontossággal működött a „nemzeti termelés védelme” jelszava alatt. Ennek a rendszernek emlékei mélyen megmaradtak az alföldi szegény nép lelkében. De a privilegizáltak emlékében is! Eszembe jut egy anekdota, amely akkor került forgalomba. Darányit egyszer egy grófi társaságban kritizálták, függetlenül mezőgazdasági munkáspolitikájától. A vita élénk volt, a végén az egyik gróf megjegyezte: „Nem tudom, hogy miért kritizáljátok Darányit oly szigorúan, hiszen sohasem voltunk oly jól kiszolgálva, mint most.”

Mégis, a minisztériumi „tespedés” ellenére, annak egy véletlen epizódja dúsan kárpótolt sok hiányért. Szántó Menyhért javaslatára egy fél évre Párizsba küldtek, hogy bizonyos kiviteli relációkat tanulmányozzák. Ezekhez persze semmit sem értettem, de Párizs megismerése, amihez Berzeviczy Albert közoktatásügyi miniszter egy utazási ösztöndíjjal is segített, egész lényemet felrázta, és életem fő szenzációja lett. Valójában ez már a második betekintésem volt a nyugati világba. Már tanuló koromban nagybátyám lehetővé tette, hogy az Adria Társaság gőzösén Fiuméből Londonba mehessek, és ott néhány hónapot töltsék el. Maga a nyári hajókázás a pompás Földközi-tengeren egyedül, más utas nélkül, elragadó volt, de egy hosszabb állomás Barcelonában (ahol egy másik hajóra kellett várnom) közelebb hozott a középkor szelleméhez és misztikájához, amikor hatalmas katedrálisa félhomályában a szobrok és képek között barangoltam imádkozásba merült tömegei közepette. Természetesen ami leginkább megmaradt emlékeimben, a Londonba való bevezetés volt, amelyet sajnos nem tudtam elegendően kihasználni, mivel nagyon híján voltam a pénzemnek. De azért mégis éreztem egy óriási világforgalom és világorganizáció nagyságát és annak az imperializmus materiális hasznát túlhaladó komoly erkölcsi tartalmát, amely később talán olykor igazságtalanná tett Párizs szépségeivel, nyugtalan, oly sokszor végletekbe eső, szinte kapkodó történelmével és népének nagyszerű, de állhatatlan gesztusai-val szemben. Ez a fundamentális ellentét érlelte meg bennem azt a könnyelmű, de nem teljesen alaptalan *boutade*-ot, hogy a Balkán voltaképp Párizsnál kezdődik. Itt a bürokrácia konokságára és felőltlenségére, a kispolgári értékskála szűkösségére gondoltam.

És végül mégis Párizs maradt életem legnagyobb emléke. Ottani tapasztalataim életutamat erősebben befolyásolták, mint minden más külföldi benyomás. Rajtam is beteljesedett az a büszke francia mondás, hogy „senki nem megy ki Párizsból úgy, mint ahogy odament”. 1905 májusában megkíséreltem ezeket a lelki változásokat összefoglalni egy cikkben, amely a *Huszádik Század* az évi júliusi számában jelent meg: *Kulturális elmaradottságunk okairól* cím alatt,

mely sok dicséretet és még több szenvedélyes ellentmondást aratott. Voltaképp a régi disszidens magyar vonal folytatása volt az enyém, mely kétségbeesetten érezte azt a mélységes űrt, mely a magyar kultúréletet a nyugatitól elválasztja. Már Kazinczy Ferenc fájdalommal kiáltott fel: „Élt volna az a Goethe és Schiller Weimar és Jena helyett Sárospatakon, s vajon napvilágot látott volna-e Iphigénia vagy Wilhelm Tell?” És ugyanilyen átélések hatása alatt ostorozta Széchenyi István az elmaradt magyar nemesség kulturálatlanságát. Már hatvanhat évvel jelenlegi feljegyzéseim előtt a magyar kultúrtörökvések egyik legtisztább és legjobban kimívelt alakja, a ma már csaknem teljesen elfeledett Baráth Ferenc tanár *Nyugat-Európa és hazánk* című röpiratában, amelyet *Apuleius* álnév alatt írt, és amelyet csak tanulmányom befejezése után ismertem meg, kevéssel Angliából való visszatérésem után, ekként jellemezte közállapotainkat: „Állapotaink olyanok, hogy rajtunk sem kormányforma-változás, sem közigazgatási, sem közmívelődési reformok magukban nem segíthetnek. Egész társadalmi életünknek kell gyökerében, lényegében megváltoznia, átalakulnia.”

A szomorú végkövetkeztetés, melyre engemet a magyar és a francia kultúra egybevetése kényszerített, voltaképp Baráth tételének általánosítása volt. Azt írtam: „Ma odahaza minden csakugyan elsőrangú európai munka társadalomstruktúrai lehetetlenség.” Szembehelyezkedve a faji és hazafiaskodó érvelésekkel, azt igyekeztem kimutatni a napi élet nagy és kis tényein, hogy az igazán alkotó lelkekre a magyar gazdasági, politikai és erkölcsi realitás annyira ránehezedik, hogy a legjobbak szárnyát megköti, míg a közepeseknek vagy alantasaknak túl nagy elismerést és egyéb prémiumokat fizet.

E társadalomstrukturális felfogásban megerősített Emil Durkheim szociológiai iskolája, mellyel közelebbi érintkezésbe jutottam. Ez a rendkívül ténybeli tudással és nagy éleselméjűséggel felépített iskola hadat üzent az akkor túlnyomóan introspektív lélektani magyarázatoknak, és a *representations collectives* tanát dolgozta ki, magából a társadalom egyeteméből vezetve le az egyéni lélek válto-

zásait. Ma olvasva a tényeket, amelyekre akkor következtetéseimet alapítottam, azokat jórészt helytállóknak érzem ugyan, de hiánysáknak a független egyéniség szerepének és az erkölcsi öntudat célkitűzéseinek hangsúlyozása nélkül. S a magyar betegség fő oka nem a struktúra elmaradottságában állt és áll ma is, hanem szabad emberek és egy magasabb értékskála hiányában. Az általános társadalomstrukturális determináltság s az úgynevezett objektív tények keresése éppoly bénító és az alkotó elánt megakasztó lehet, mint a marxi determinizmus. A faji faktor jelentőségét sem merném most oly mereven tagadni, mint akkor, és az agrárállam azonosítása a feudalizmussal elhamarkodott ítélet volt, amit a proletariátus akkor szokásos túlbecsülése okozott. Jellemző, hogy egy szóval sem említettem a felszabadult parasztság döntő befolyását az akkori francia szintézisben.

De helyesen emeltem ki Párizs páratlan szépségét, a természet és kultúra találkozását, és elragadtatva idéztem Anatole France-nak, ama kor talán legrepresentatívabb francia írójának büszke megjegyzését: „Il ne me paraît pas possible qu'on puisse avoir l'esprit tout à fait commun, si l'on fut élevé sur les quais de Paris, en face du Louvre et des Tuileries, près du Palais Mazarin, en face de la glorieuse Seine qui coule entre les tours, les tourelles et les flèches du vieux Paris.” Áki ezt az impressziót nem érezte át, annak valóban fogalma sem lehet Párizs dicsőségéről.

Helyesen éreztem azt is, úgy vélem, hogy az annyiszor megrótt francia bürokrácia és rendőrállamiság dacára a belső lelki szabadság levegőjét élvezhettem a szabad, nem konvencionális, hivatalosan le nem pecsételt egyéniségek nagy számában, a kisembereknek és a munkásoknak filozófiai és művészeti problémák iránti intenzív érdeklődésében, az *universités populaires*-ben, ahol népies előadók gyakran vitatkoztak az Akadémia hírességeivel, ahol jelentékeny kísérletek folytak egy népies morál és az *Instruction Civique* (honpolgárnevelés) megalapozására és az igazi nagyemberek nemzetközi kultuszára. Csakis ebből a milieuből lehet megérteni Jean Jaurès emberi nagyságát és etikai szocializmusát, azt az értékská-

lát, amelyben egy aktív miniszter nem jelent sokat a gondolat, a költészet és a művészet úttörő szellemeivel szemben.

És fájdalmasan éreztem, amit *la douleur de l'indifférencié*-nek neveztem. Franciaországban és Nyugaton az alkotó ember úgy érzi, hogy a kultúra minden tere jól van megművelve, és jó kezekben van. Nálunk ez nincs így. A fejlettebb ember csakhamar azt látja, hogy a kultúra számos mezeje parlagon hever, és hogy a már művelés alatt állókat is rosszul, vagy nem jól, vagy nem teljesen kielégítően műveljük. Egy nagy sereg politikai, tudományos és művészeti vágyódás kielégítetlenül marad épp a leghivatottabbakban, fájdalmas feszültséget és kínos nyugtalanságot idézve elő, mely nem egy géniuszt térít el elhivatásának útjából, hogy erejét szétforgácsolva, egy téren se hozzon létre teljes értékű európai eredményt... Mindezt a differenciálatlan ember fájdalma, nyugtalansága, elégedetlensége... De nemcsak ez. A magyar kultúra még nem nyújtja munkásainak azt a társadalmi megbecsülést, mely őket Nyugaton a társadalmi élet legelső sorába helyezi. Nálunk a tudomány és művészet még alázatos rabnő, ki hatalmas urát, a politikát hódolattal kíséri...

Mindebből az következik, hogy minden elismerés, előny, bátorítás és dicséret azokat kíséri, akik a hatalmasok kultúráját csinálják. Mint Baráth Ferenc oly megdöbbentő világossággal mondotta: „A patriotizmust mindenné tettük, pedig ez a műveltség bizonyos fokán túl megszűnik erény lenni, s igen rendkívüli viszonyok azok, melyekben minden erény azon egyben összpontosul, s jó, ha ezek a viszonyok mentől ritkábbak és rövidebbek, mert tartósságukban szétrombolják a művelődést. A patriotizmus magába véve vajmi kevés akár arra, hogy egy nemzetet naggyá tegyen, akár arra, hogy az egyént boldoggá tegye, vagy hogy feladatának betöltését benne megtalálja. Annyira nem minden erény foglalhatja, hogy tulajdonképp ott fog kezdődni a normális lét, ahol megszűnik erény lenni, s lesz mint magától érthető természetes dolog, tulajdona mindenkinek, mint a beszélési képesség vagy a gondolkodás. *S a patriotizmus mellett még lehet az egyén vagy a nemzet igen barbár.*”

Mindezzel kapcsolatban áll a tudományos munkamegosztás hiánya. Míg Nyugaton egy egész sereg kutató foglalkozik valamely problémakörrel, addig nálunk igen csekély számú, olykor csak egy-egy munkás. Az a jótékonyan termékeny pszichológiai kölcsönhatás, amely azok eszmecseréjében és vitájában áll, kik valamely szakkal behatóan foglalkoznak, nálunk csaknem teljesen hiányzik. A szellemi munkást környező szellemi és dologi világ, a társadalmi struktúra valami határozottan körül nem írható, de azért kegyetlenül reális fluidumot áraszt, amit a *szellemi élet levegőjének* lehet nevezni, és amely éppoly elhatározó a szellemi életre, mint a fizikai levegő a biológiaiakra. S e ponton példaként említettem fel Pikler Gyula esetét, aki „kétségtelenül van olyan kaliberű ember, mint bárki, aki ma Európa-szerte a szociológiát műveli”. Mégis Pikler Gyulával megesett, hogy úgyszólván újra feltalálta a *történelmi materializmust* akkor, mikor Nyugaton a leghevesebb csaták e körül az irány körül már lefolytak... Megtörténhetett volna ez Nyugaton? Semmiképp. Mert ha egy francia tudós nem is olvasott volna el egyetlen könyvet sem a történelmi materializmusról, annak létezését, sőt lényegét mégis ismerte volna: a napilapokból, a szocialista parlamenti csatározásokból, a kartársakkal és a tanítványokkal való diskurzusokból.

Még a szépirodalmi produkcióra is igyekeztem alkalmazni a társadalomstrukturális összehasonlítást: „Mert bár sokan furcsának fogják találni Herczeg Ferencet Anatole France-szal, a *Gyurkovics Lányok*-at a *Histoire Contemporaine*-nel összehasonlítani, ami mégis előttem nem kétséges, hogy az összehasonlíthatatlannak látszó francia mester éppen nem egy csoda, hanem éppen csak betetőzése a francia társadalom által sűrűn kitermelt embertípusnak: a művelt intellektuális, művészetszomjas, fájdalmasan humanus, jóindulatúan iróniás, a finom és elmés beszédet szerető, szépség, harmónia, szerelem és emberi szolidaritás után vágyó nyugati embernek, miként a magyar regényíró csak továbbfejlesztője a lovagias, lóversenyző, nemzetiszín politikát űző, cigány mellett vigadó, előkelőségére és összeköttetéseire büszke, kamarásságra pályázó kaszinói magyar úr-

nak.” Persze, az igazi művész mindig a saját típusa fölé kerül, és új egyéniségeket alkot, mint France tette, míg az epigon saját típusának rabja marad, és ebből a szempontból felette kétes, vajon nem kell-e nagyobb erőfeszítés, nagyobb tisztánlátás, nagyobb erkölcsi dresszúra, szóval nagyobb lélek annak, aki a mostoha környezetben a Nyugat nagy kultúralkotásait megközelíti, mint annak, aki a buján termékeny talaj produkcióját néhány árnyalattal túlszárnyalja. Ha nagyobb távolságokat mérünk össze, egyszerre világosabb lesz a meggondolás értelme. Ugye, egy kőkorszakbeli edény nehézkes alakjával s dadogó ornamentikájával nagyon primitív valami egy modern sèvres-i vázával összehasonlítva. Pedig a műiparnak ezt a pompás és ragyogó darabját ma már minden nagyobb erőfeszítés és újítás nélkül hozzák létre, míg talán ahhoz a tökéletlen edényhez egy nemes emberi lélek virrasztásos úttörése és óriási technikai nehézségek genialis leküzdése fűződik. Az esztéták érzik ezt, midőn egy nehézkes és félszegül mosolygó régi madonnát nem adnának oda a legdivatosabb *champs-de-mars*-ista legkokettebb portréjáért.

Ezt azért hoztam fel, hogy rámutassak a társadalomstrukturális adottságokon túli *végső esztétikai és morális értékekre*. Ez az, amiről a kauzális determináltság minden merev rendszere, úgy a marxista, mint a freudista, mint a durkheimista megfeleldez.

A társadalmi tudományok forradalma

Az a nagy és messzeágazó érdeklődés, melyet a *Huszádik Század* mindjárt megindítása után gerjesztett igen különböző állású és társadalmi helyzetű emberek körében, abban a törekvésben is kifejezésre talált, hogy a társadalomtudományok művelésére új tudományos társaság alakíttassék ugyanazon célok érdekében, melyeket egy évvel előbb a *Huszádik Század* tűzött maga elé. Míg azonban a *Huszádik Század* érdeklődési köre kezdetben inkább elméleti volt, egy korszerű reformprogram kidolgozása már a társaság alakuló közgyűlésén az érdeklődés homlokterében állt. Az alapítók között számos jól ismert név szerepelt, már elismert presztízis birtokosai. Mégis kétségtelen, hogy az új társaság kovásza a *Huszádik Század* gár-

dája volt, amely aktív és energikus vezért talált Pulszky Ágostonban, aki úgy politikailag, mint tudományosan a magyar közélet vezetői közé tartozott. Pulszky Ágoston (Pulszky Ferencnek a fia, akinek aktív szerepe volt a 48-as úttörésekben és később a Nemzeti Múzeum igazgatója volt) lett a társaság elnöke. Mellette a mi csoportunk legközelebbi exponense mint alelnök, Pikler Gyula lett, akinek jogbölcseleti, tanári működése általános figyelmet, rokonszenvet és aggodalmakat keltett. Másik alelnöknek Hegedűs Lórándot, egy aktív miniszter fiát választottuk meg, aki magával hozta egy fényes tanulópálya nimbuszát, és sok társunkban azt a reményt keltette, hogy kompromisszumot fog tudni létrehozni a beérkezettek világa és a merészebb újítók között. A két titkár is, Somló Bódog és Gratz Gusztáv, ugyanezt a nyilvánosságra még kevésbé jutott világnézeti ellentétet képviselte.

Az alakuló közgyűlésen Somló, akkor még stallum nélküli egyetemi tanár, terjesztette elő a társaság megalakulására vonatkozó indítványát. Hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományok iránt való érdeklődés korunkban óriási méreteket öltött, és ezzel kapcsolatban a gyakorlati társadalmi törekvések is rendkívül kiterjedt köröket érdekelnek és foglalkoztatnak. Ezzel szemben a társadalomtudományok minden képviselő és szervezet nélkül állanak. Például hozta fel az Akadémiát, mely nem tesz eleget és nem is akar eleget tenni, nem is célja eleget tenni annak a szükségletnek, hogy a tudomány és a nagyközönség szélesebb körei közt állandó közvetítőként szerepeljen, és hogy a korunk érdeklődését lefoglaló tudományos és gyakorlati törekvéseket fürgén kövesse, s azokban élénk részt vegyen. El lehet mondani, így érvelt tovább Somló, hogy a tudománynak az az óriási birodalma, amelyet a szociológia, a tudományos politika, a szociálpolitika, a modern etika, a jogbölcselet, a kriminológia foglalnak el, meglehetősen szegény külső szervezetben, és áthidalhatatlan az az űr, amely e tudományok gyors haladása és a közönség érdeklődése között fennáll. Az új társaság egyik fontos eszköze alkalmas felolvasások rendezése volna, folyóiratának továbbfejlesztése mellett. A felolvasásoknak azonban nem volna

szabad a szó száraz és kizárólagos értelmében szakszerűnek lenniök, hanem lehetőleg a nagyközönséghez kellene szólniok, de a szónak rossz értelmében való népszerűséget is kerülniök kell, sőt a tudomány legjavából kellene meríteniök. „Az ideális felolvasás kellei tehát: alapos tudományosság nagyképűség vagy elzárkózó szakszerűség nélkül, és népszerűség selejtesség és felületesség nélkül. De talán nem kellene az egyesületnek a felolvasások eszközére szorítkoznia, hanem esetleg természetes központjává válhatnék egyik-másik ilyen kérdés megoldására irányuló praktikus mozgalomnak.” Gyakorlati politikai mozgalmaknak ez a bevonása a társaság tervébe nem keltett semmi ellentmondást.

Pulszky Ágoston ugyanebben a szellemben fűzte tovább a titkár előterjesztéseit. Elöttem világosan áll az, mondotta az elnök, „hogy a társadalmi együttérzés és a társadalmi együttlét tudománya, és a tudománynak közvetlen gyakorlati folyamányai azok a szempontok, amelyek előttünk állandóan fognak lebegni, és hogy nekünk feladatunk ezen tudományt művelni, és egyszersmind azon érületet mindinkább kifejlesztetni, amely kapocs a tudomány és a gyakorlati politika feladatai között; amely sem az egyiknek tisztán elvont tereire nem szorítkozik, sem a gyakorlati politika izgalmaiba közvetlenül bele nem bocsátkozik, hanem hivatva van, mint a jó kovász, a társadalmat és a társadalmi felfogást átmódosítani, alkalmassá tenni arra, hogy a tudomány igazait megérthesse, és hogy azokat kellő nyugalommal, kellő megfontolással a gyakorlati életbe is átvezesse.”

Ezekhez a finoman körvonalazott megállapításokhoz Pulszky Ágoston két további megjegyzést fűzött: az egyik, hogy alapfeltétele a tudományos szellemnek a *tűrelmesség elve*, az az elv, hogy az ember megindulás, ijedtség nélkül egyrésztől, másrésztől antipátia nélkül fogadjon el bárminő tudományos tételt, amely őszinte, amely beigazolható. Nincs okunk bármilyen irányban is az igazságtól félni.

A másik fő törekvésünk, hogy a közéletbe bevigyük azt a *szerűséget*, amely beismeri, hogy a tudomány alkalmazása éppen

olyan nehéz feladat, mint maga a tudomány megalkotása, és amely mindig alkalmas arra, hogy megőrizze az embert a merev dogmatizmustól... Semmi közvetlen politikai céllal... nem bírunk, sőt minden ilyen közvetlen politikai célt, amelyet bárminő párt működésével vagy bárminő kormányrendszerrel vagy akár bárminő társadalmi osztály érdekével azonosítani lehet, magunktól egyenesen megtagadunk. Emellett azonban állandóan arra fogunk törekedni, hogy működésünk mégis gyakorlatilag is érvényesüljön a közérzület felkeltésében, azon légkör megteremtésében, amelyben a társadalmi tényezők üdvös gyümölcsöket teremhetnek; közvetve tehát ki fognak hatni a tényleges alakulásokra is...

Pulszky Ágoston elveit a jegyzőkönyv tanúsága szerint tetszéssel és helyesléssel fogadták, de a Társaság története csakhamar bebizonyította, hogy milyen nehéz helyes erkölcsi megfontolásokat a való életben keresztülvinni.

Ha az ember a *Huszádik Század* évfolyamait lapozza, látni fogja, hogy úgy a folyóirat, mint a Társadalomtudományi Társaság kezdettől fogva új utakon haladt, alapítói kitűzött céljait követve. Így a T. T. első előadását Pulszky Ágoston tartotta *Demokrácia és nemzetiség* címen, és akkor konkrét megoldás helyett a probléma bonyolultságát hangsúlyozta a történelmi fejlődés különböző szakaszaiban. A másik két bevezető előadás is a magyar társadalom aktuális és kevésbé észrevett feladatainak volt szentelve: az egyik a munkásvédelemről, a másik az egészség társadalmi védelméről szólt. Általában a Társaság alaptörekvése maradt oly témákat felvetni, melyek a nagyközönség érdeklődését ugyan már felkeltették, de szakszerű megvitatásra még nem találtak. Ezek közül különösen három heteken át foglalkoztatta a közvéleményt. Az egyik a társadalmi fejlődés fő irányairól szólt, melyben a liberalizmus, az anarchizmus, a szocializmus és a keresztény szocializmus voltak kritikailag megvilágítva, rendszerint azon irányok meggyőződéses képviselői által. Ez a vita azért is volt nevezetes, mivel az eddigi gyakorlattól eltérőleg a katolicizmus két elismert vezére, Prohászka Ottokár püspök és Giesswein Sándor kanonok is részt vettek ben-

ne. Világos volt, hogy még igen ellentétes világnézetek emberei is képesek a tudományos szabadság levegőjében vitába bocsátkozni. A másik úttörés a középiskola reformjának volt szentelve, melyet Méray-Horváthnak az akkori közoktatás ellen irányuló szenvedélyes támadása provokált, és amelyet úgy a szülők, mint a fiatalok szokatlanul nagy érdeklődése kísért. Nem kevésbé új és messze kiható volt egy harmadik sorozat a szociológiai kutatás irányairól, amelyben főleg a lélektani, a történelmi és az organikus szociológia hívei mérték össze fegyvereiket. A *Huszedik Század* mint a Társaság hivatalos folyóirata szintén mindent elkövetett, hogy új témák és eszmék ismertetője és kritikusa legyen. Gyakran közölte fordításban a szociológiai irodalom vezető alakjainak cikkei. Így Anton Menger híres könyve: *Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen*, igen részletes ismertetésre talált. Az anarchizmus és a szociáldemokrácia irodalma is állandó figyelemben részesült. A fejlődéstan modern eredményei, különösen Alfred Russel Wallace tanulmányai élénk érdeklődést keltettek. Emile Zola lelkes propagandája a „szociológiai regény” mellett szinte egyidejűleg talált kritikai megbeszélést. A feminizmus igényei is szószólókra találtak. Guyau és Nietzsche művészetbölcseletét is megvitattuk. Pikler Gyula merész elméletét a *Lelki élet fizikájáról*, mely a külföldi szakkörökben is feltűnést keltett, ő maga fejtette ki egy népszerűítő tanulmányban. A „monopszichológiai szociológia” elleni éles kritikája pedig nagy mozgalmat váltott ki.

A müncheni Látóhatár című folyóirat 1955-ben és 1957-ben összesen négy folytatásban közölte az emlékirat elkészült részeit. A lábjegyzetek a folyóirat szerkesztőségétől származnak.

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Kner Nyomda Dürer üzeme
79.7524 Békéscsaba, 1982
Felelős szerkesztő Zsámboki Mária
Műszaki vezető Sebestyén Lajos
A kötetet Romhányi Katalin tervezte
Kiadványszám 2392
Megjelent 37 (A5) ív terjedelemben,
Garamond betűtípusból szedve • MA 3598

ISBN 963 271 150 5

2002

